

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС

№ 1 (13)

2019

Луцьк
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки
2019

Редакційна колегія

- Яцишин Михайло Михайлович** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, заслужений діяч науки і техніки України (головний редактор);
- Ярмиш Олександр Назарович** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Президент Міжнародної асоціації істориків права, головний науковий співробітник Інституту законодавства Верховної Ради України, заслужений юрист України (заступник головного редактора);
- Усенко Ігор Борисович** – кандидат юридичних наук, професор, перший віце-президент Міжнародної асоціації істориків права, голова секції історії держави і права Наукової ради НАН України з координації фундаментальних правових досліджень, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України (заступник головного редактора);
- Dębiński Antoni** – doctor habilitowany nauk prawnych, ksiądz profesor, rector, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Rzeczpospolita Polska);
- Maj Paweł Gerard** – doctor habilitowany nauk prawnych, profesor nadzwyczajny, kanclerz, Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu (Rzeczpospolita Polska);
- Szewczak Marcin** – doctor habilitowany nauk prawnych, adiunkt Kat. Prawa Administracyjnego i Gospodarczego Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Rzeczpospolita Polska);
- Бевзенко Володимир Михайлович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного права та процесу Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
- Бобровник Світлана Василівна** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка, провідний науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, академік Академії вищої освіти України;
- Бойко Ігор Йосипович** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка;
- Духневич Андрій Вікторович** – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;
- Гриняк Андрій Богданович** – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу проблем договірного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України;
- Джува Олександр Миколайович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, заслужений юрист України;
- Долежан Валентин Володимирович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Одеська юридична академія»;
- Кельман Михайло Степанович** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри загальної теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ;
- Кириченко Володимир Євгенович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри фундаментальних юридичних дисциплін Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ;
- Крестовська Наталія Миколаївна** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Міжнародного гуманітарного університету;
- Лаба Оксана Василівна** – кандидат юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;
- Ладиченко Віктор Валерійович** – доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права та правознавства Національного університету біоресурсів та природокористування України;
- Лемак Василь Васильович** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету;
- Луць Людмила Андріївна** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка;
- Скрипнюк Олександр Васильович** – доктор юридичних наук, професор, керівник відділу зв'язків з державними органами та міжнародними організаціями Національної академії правових наук України, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України;
- Тищик Борис Йосипович** – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету ім. Івана Франка, заслужений юрист України;
- Крикунов Олександр Вікторович** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (відповідальний секретар).

Рецензенти

- Зозуля Євген Вікторович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту МВС України
- Кваша Оксана Олександрівна** – доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

190 **Історико-правовий часопис:** науковий журнал / упоряд. О. Крикунов. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2019. – № 1 (13). – 154 с.

Журнал внесений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень у галузі юридичних наук (наказ Міністерства освіти та науки України України від 04 липня 2014 р. № 793).
Журнал включений до науково-метричної бази BASE Білефельдського університету (Німеччина).

Журнал є науковим періодичним друкованим виданням юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, у якому публікуються статті, присвячені історико-правовим дослідженням, актуальним проблемам захисту прав людини, функціонування правової системи України, а також результати міжнародного наукового співробітництва. Для науковців, практичних працівників, аспірантів, студентів.

The magazine is a scientific periodical journal of Lesya Ukrainka East European National University's law faculty. It includes articles on historical-law researches, actual problems of human rights protection, functioning of the legal system of Ukraine and results of international scientific cooperation. For scientists, practicians, postgraduates, students.

РОЗДІЛ I

Теорія, історія держави та права, філософія права

УДК 340.12:271.2-12]:94(477.82)"15"(092)

М. Яцишин

Світоглядно-правові та релігійні цінності в житті та творчості Данила Братковського

Стаття присвячена дослідженню участі та ролі українського шляхтича Данила Братковського у суспільному та релігійному житті Волині останньої третини XVII – початку XVIII ст. Автором констатовано, що Данило Братковський є визначною постаттю в історії України та історії Православної Церкви на Волині другої половини XVII – початку XVIII ст. Як активний і темпераментний, освічений та наділений літературним талантом громадський діяч, він щиро намагався підтримати православ'я в різних сферах своєї діяльності. Данило Братковський типовий представник своєї епохи та суспільного стану з усіма їхніми суперечностями та вадами.

Ключові слова: Волинь, Луцьке Хрестовоздвиженське братство, Православна Церква, шляхта.

Постановка наукової проблеми та її значення. У другій половині XVII – початку XVIII ст., відповідно до традицій народницької та державницької історіографії, визначальні історичні події відбувалися на території Лівобережної та Правобережної України, де тривала державотворча діяльність українського козацтва. У той же час складні та суперечливі процеси, які в цей час переживало українське суспільство Волині та Галичини, лишаються без належної уваги вітчизняних науковців.

У зв'язку з переважно регіональним інтересом учених до історії Галичини і Волині другої половини XVII – початку XVIII ст., постать Данила Братковського досі лишається маловідомою для вітчизняних науковців. Відтак українські дослідники зосереджували свою увагу на останніх роках життя Данила Братковського, пов'язаних з його участю в повстанні Семена Палія, тоді як такі аспекти його діяльності, як попередня служба Речі Посполитій, участь у діяльності Луцького братства та правовий аналіз конфліктів з братчиками були малодослідженими.

Аналіз досліджень наукової проблеми. У 2004 році за сприяння волинських краєзнавців та народних депутатів України в Луцьку перевидано збірку віршів Данила Братковського «Світ, по частинах розглянутий» [1]. У видання включено дослідження В. Антоновича, М. Максимовича, В. Липинського та В. Доманицького – це практично всі наукові розвідки, присвячені діяльності Братковського, що побачили світ у XIX – XX ст. Крім того, були опубліковані статті сучасних українських науковців О. Бірюліної, В. Пришляка, В. Шевчука та І. Ціборовської-Римарович, в яких зроблена спроба по-новому оцінити життєвий шлях та творчу спадщину цієї непересічної особистості.

У 2012 році вийшла стаття польського дослідника П. Борека, що має назву «Nowe materiały do biografii Daniela Bratkowskiego» [2], у якій на підставі аналізу значного масиву актових книг повітових судів Волинського та Руського воєводств автор виявив нові матеріали до біографії Данила Братковського, які стосувалися переважно його економічної діяльності і, частково, релігійного життя та родинних стосунків. Відзначимо, що виявлений матеріал проаналізовано не дуже вдало: стаття

сформована у вигляді хроніки життя Братковського без виділення чітких тематичних блоків. Це дещо ускладнює сприйняття тексту, але в цілому дослідження П. Борека є важливим кроком для подальшого вивчення історії православної шляхти Волині взагалі та діяльності Данила Братковського зокрема.

Збільшення інтересу громадськості до постаті Данила Братковського, яке спостерігалось в період 2004 – 2013 рр., справило суттєвий вплив на суспільно-релігійне життя сучасної Волині. Так, зусиллями голови відновленого православного братства в Луцьку, депутата Верховної Ради Андрія Бондарчука, 2013 року видано збірник «Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Історія та відродження». У ньому, зокрема, приділена увага постаті Данила Братковського – активного члена Луцького братства другої половини XVII – XVIII ст. [3].

Варто зазначити, що дане дослідження не можливе без детального вивчення документів з історії шляхетських родів Волині другої половини XVII ст. в актових книгах міського суду Луцького повіту Волинського воєводства. Серед інших знакових особистостей того часу нас також зацікавила постать Данила Братковського. Результати виявлення засвідчили велику кількість актового матеріалу, що стосувався його особисто та його найближчих родичів.

Мета статті. Запропонована стаття є спробою правника дослідити багатогранну діяльність цієї непересічної людини і має на меті висвітити участь Д. Братковського у суспільно-релігійному житті Волині останньої третини XVII – початку XVIII ст. через діючі норми тогочасного права.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Перш, ніж перейти до розгляду окресленої проблеми, варто зауважити, що участь Д. Братковського у суспільно-релігійному житті слід оцінювати з урахуванням особливостей його духовного світу, складовою частиною якого були релігійна, національна, станова, правова та регіональна свідомість. Передусім необхідно пам'ятати, що Данило Братковський належав до панівної верстви Речі Посполитої – шляхти. Як шляхтич і громадянин польсько-литовської держави він був носієм польської світської культури, але водночас належав до числа ревних сповідувачів православ'я. Наголошуємо, що саме релігійна свідомість (ототожнення себе часткою православного світу) була стрижнем його духовного життя. Водночас епіграми Братковського «Греція» та «Відповідь Греції» дають підстави припустити, що духовний центр православного світу, до якого він себе долучав, автор вбачав не в Москві, яка на той час впевнено перебрала владу над митрополичою столицею в Києві, а в Константинополі [4, с. 247].

Цікаво також, що належність до ревних прихильників православ'я практично не вплинула на характер віршів та епіграм Братковського, які мали релігійний характер. Очевидно, це можна частково пояснити тим, що видана книга віршів поета в Кракові пройшла цензуру. Проте характер його поезій наводить нас на думку, що Братковському були притаманні не вузькоконфесійні, а загальнохристиянські цінності. Він часто звертався до теми про сутність гріха, про умови спасіння людської душі, про любов до ближнього, причому автор вирішував ці питання в дусі гуманізму, не пов'язуючи благочестивість людини з належністю її до якоїсь конкретної християнської конфесії. Характерним у цьому випадку є вірш Данила Братковського «Нові палаци», у якому автор застерігає сучасників від надмірного захоплення матеріальними благами, закликаючи замість турботи про будівництво кам'яниць і палаців згадати про тих, хто потребує допомоги. З цього приводу він, зокрема, писав: «А чи не краще збудувать шпиталі, Щоб харч там мали люди постраждалі. Шпиталь будуєш – палац навіки ти Зведеш у небі, щоб довічно жити» [4, с. 225].

Національний стрижень духовного світу Данила Братковського проявляється від значно слабше релігійної і виглядає доволі архаїчно – він, без сумніву, належав до «русинів», але в той же час зберігав елементи регіональної «волинської» самоідентифікації [4, с. 173]. Це, однак, не дає підстав заперечувати самодостатності його національної свідомості. Сатиричне зображення національних упереджень в епіграмах «Париж», «Московське жалування», «Львів батько» та ін. [4, с. 55, 225, 259] дає підстави зробити висновок, що автор цілком усвідомлював окремішність українців (русинів) від поляків (мазурів) та росіян (москви).

Данило Братковський, як щирий прихильник Православної Церкви, ставився різко негативно до унії та уніатів. У цьому полягала специфіка релігійної свідомості певної частини представників православного шляхетства Волині зазначеного періоду. Вони готові були толерувати римо-католиків і протестантів, але уніатів не сприймали принципово. Причина полягала в тому, що на відміну від католиків та протестантів, уніати сповідували майже ідентичну православним духовну та релігійну традицію, дотримуючись при цьому єдності з Римом, проти якої заперечувала православна ієрархія. Тому якщо перехід православних до католицизму чи протестантизму передбачав свідому відмову від віри батьків, то перехід до унії міг відбутися непомітно (часом завдяки заміні на парафії

православного священника уніатським), і саме тому активні захисники православ'я вбачали в уніатах найнебезпечніших супротивників [5, с. 142].

До числа таких діячів належав також Данило Братковський. Згадане ставлення виявилось передусім у його політичній активності в кінці 70-х – 90-х роках XVII ст. Як відомо, польський король Ян III Собеський докладав чимало зусиль для того, щоб схилити православне суспільство Речі Посполитої до церковної єдності з Римом. Одним із найважливіших заходів у цьому напрямку було скликання 1680 року наради у Любліні між уніатами і православними з метою досягнення порозуміння щодо можливого церковного об'єднання. Проте цей захід не був відповідним чином підготовлений. Зокрема, не було взято до уваги неоднозначне ставлення до ідеї церковної єдності серед православного духовенства і мирян, мали місце розбіжності в підходах до цієї проблеми між унійною ієрархією в Україні та Апостольським Престолом, зрештою, не була узгоджена позиція щодо нарад в Любліні різних представників державної влади Речі Посполитої. Але найважливішою перешкодою для реалізації «нової унії» була опозиція до планів короля Яна III Собеського з боку православного нобілітету Волині, об'єданого навколо братств України і передусім братства Луцького.

Відомо, що король надіслав окреме запрошення луцьким братчикам із проханням взяти участь у люблінській нараді. Цілком зрозуміло, що в тогочасних політичних реаліях вони не могли проігнорувати ініціативу короля. Водночас члени братства за участю Данила Братковського вжили заходів для недопущення прийняття рішень в Любліні, які б суперечили інтересам Православної Церкви. На згадану зустріч були обрані авторитетні та впливові представники православного шляхетства Волині – житомирський хорунжий князь Вацлав Четвертинський, київський чашник Андрій Гулевич-Піддубецький та сам Данило Братковський – підстолий брацлавський. За їхньою ініціативою 9 грудня 1679 року складена офіційна заява, у якій автори в урочистій формі заявили про намір не вдаватися до жодних угод, які б могли зашкодити Православній Церкві. Документ підписало 32 особи, серед них згадані вище делегати на люблінську нараду, а також інші впливові члени Луцького братства – князі Андрій та Юрій Пузини, Томаш Гуляницький, Олександр Балабан, Федір Ушак-Куликовський та ін. [6].

Згадана позиція луцьких братчиків зіграла важливу роль у зриві наради в Любліні, яка відкрилася 26 січня 1680 року. За цих обставин єпископу Львівському Йосифові Шумлянському (одному з прихильників поєднання православної та уніатської «Русі») лишилося тільки звернутися до присутніх делегатів зі словами: «Вистачить, що ми тим разом зійшлися, привітаємося тим часом, за другим разом поговоримо, а за третім погодимося» [7]. Пізніше Холмський єпископ Яків Суша у своєму листі до кардинала Нерліо від 19 березня 1680 року підкреслював особливу роль волинського православного нобілітету та братчиків в нейтралізації ініціативи короля під час роботи «Люблінської конференції» [8]. Отож, Данило Братковський, як один із трьох представників Луцького братства, на нарадах у Любліні, безумовно, зіграв свою роль у цих подіях.

Політичну діяльність, спрямовану на підтримку Православної Церкви Данило Братковський проводив і надалі часи, про що згадував свого часу В. Антонович. За його версією, напередодні сейму 1699 року, скликаного королем Августом II, Данило Братковський разом із житомирським стольником Ремігіяном Суріним об'єднав навколо себе православну шляхту Київського і Волинського воєводства. Спільними зусиллями їм вдалося внести до інструкцій послам на сейм зобов'язання домагалися від уряду Речі Посполитої гарантій релігійних прав для православних. Проте сейм не лише не звернув уваги на зазначені вимоги, але навіть прийняв низку рішень, які завдавали суттєвої шкоди Православній Церкві на території Подільського воєводства. Серед них – заборона православним, нарівні з євреями, оселятися для проживання у звільненому від турків Кам'янці, вилучення території Поділля з-під управління Київської митрополії і передача її до Львівської єпархії тощо. Показовим є те, що зазначені рішення були прийняті за підтримки послів від Київського та Подільського воєводств, які щодо релігійних питань мали зовсім інші доручення. Рішення сейму 1699 року та позиція послів змусили Данила Братковського та Ремігіяна Сурина до продовження боротьби – вони склали заяву з вимогою притягнути до відповідальності послів за невиконання інструкцій, яку підписали 54 представники православного нобілітету Волинського та Київського воєводств. Проте практичних наслідків цей політичний демарш не мав – суспільна думка в шляхетському соціумі польсько-литовської держави була на боці католиків та уніатів, тому ні Братковський, ні Сурина так і не наважилися розпочати судовий процес із цього питання [9].

Версія В. Антоновича була в головних рисах повторена у пізнішому дослідженні В. Липинського [10] і від початку XX ст. не піддавалася переглядові у вітчизняній історіографії. Утім, на думку дослідників, роль Данила Братковського у зазначених подіях потребує уточнення. Річ у тім,

що головним джерелом для В. Антоновича та В. Липинського у дослідженні ситуації на Волині і Київщині, пов'язаної з сеймовими рішеннями 1699 року, слугувала «протестація 54-х», подана до актових книг Овруцького гродського суду 22 грудня 1699 року. Проте існують підстави сумніватися у висновку В. Антоновича, який уважав, що, крім Данила Братковського та Ремігіяна Сурина, серед підписантів згаданої протестації майже не лишилося впливових осіб з числа православного нобілітету Волині та Київщини. Проведені нами дослідження актових книг повітових судів Волинського воєводства другої половини XVII ст. показали, що в числі підписантів «протестації 54-х» достатньо впливові особи все-таки були. Зокрема, багаторічні провізори Луцького братства князь Юрій Пузина та Федір Ушак-Куликовський, а також родичі тодішнього Луцького православного єпископа о. Діонісія Жабокрицького (у минулому – також провізора Луцького братства) Григорій-Бенедикт та Симон Жабокрицький [11]. Тому питання про те, кому саме належала ініціатива внесення «протестації 54-х» – луцьким братчикам чи «тандему Братковський-Сурина» лишається поки що нез'ясованим. Навіть якщо Данило Братковський і не був в числі головних авторів зазначеної протестації, то він у числі інших її підписантів вкотре засвідчив свою принципову політичну позицію та готовність захищати інтереси Православної Церкви.

Активна участь Данила Братковського у захисті прав Православної Церкви поєднувалася з дуже непростими стосунками з православним духовенством та Луцьким православним братством, до складу якого він входив. Відомо що у 70-х роках XVII ст. батько Данила Братковського, пан Богдан Братковський, згадувався в числі старших братчиків, що вкотре свідчить про авторитет цієї родини серед православного нобілітету Волині у згаданий історичний період. Проте, саме з Братковськими на початку 80-х років XVII ст. пов'язана серія скандалів у Луцькому братстві, які засвідчили суперечливі взаємини в його середовищі. Так, 25 травня 1682 року братські старости Томаш Гуляницький та Олександр Ступницький виступили з двома протестаціями проти Богдана і Данила Братковських, які дають можливість окреслити коло проблем, що склалися навколо них.

По-перше, Богдана Братковського звинуватили у зловживанні становищем братського старости. Зокрема зазначалося, що він за час свого провізорства, що хотів, те й чинив: відібрав у Луцької братської церкви маєтки, надані їй у вічне володіння, намагався присвоїти братський дзвін, завдав кривди братським ченцям. Про переслідування духовенства протестанти писали в яскравих барвах. За їхньою версією Богдан Братковський ганявся за братським ігуменом о. Леонтієм Рибчинським по цвинтарю, бив його рапірою та називав «песячою бородою». Подібним чином Братковський влаштував обструкцію також ченцеві о. Киліяну, причому останній зазнав нападу прямо в олтарі братської церкви [12].

По-друге, Богдан Братковський був звинувачений у недбалому виконанні своїх обов'язків. Саме за його недоглядом братський монастир спіткало нещастя: була пограбована церква, причому злодії викрали з храму не тільки коштовності, але також особливо шановану святиню – мощі св. Варвари.

По-третє, Богдан Братковський намовив свого сина – Данила Братковського – шкодити Луцькому братству. Як твердили у своїй протестації братчики, саме внаслідок намови батька Данило Братковський зневажив братську святиню: забрав золотий ланцюжок з чудотворного образу Пресвятої Богородиці, який сам же свого часу на його користь пожертвував [8, с. 143].

Братчики Луцького братства висунули Данилові Братковському наступні звинувачення:

- Побиття братського диякона о. Флавіяна Лубіцького – ймовірного родича братського ігумена о. Мелетія Лубіцького. Сталося це 20 лютого 1682 року під час роботи Луцького повітового сеймика. Факт побоїв був засвідчений возним, але згадану подію Данило Братковський у своїх зустрічних позовах не коментував [13].

- Збройний напад Данила Братковського разом зі своєю челяддю на братський монастир 15 жовтня 1681 року, що мало не призвело до спалення обителі. У версії Данила Братковського ці події виглядали зовсім в іншому ракурсі й нагадували сюжет сучасного трилеру. Він стверджував, що пізно ввечері 15 жовтня 1681 року намагався врятувати ченця о. Варлаама Стамшека, якого братський ігумен о. Мелетій Лубіцький замкнув на ніч у підземеллі братського монастиря, де ховали мерців. Намагаючись врятувати нещасного монаха, Братковський пізно ввечері пробрався до обителі, яку вже замкнули. Метою візиту була зустріч з настоятелем, де він мав би умовити його звільнити в'язня. Проте розмова між ними не склалася, і монастирські слуги за наказом ігумена жорстоко побили Братковського. Насамкінець його було зв'язано і кинуто на монастирському подвір'ї. Причому зв'язали Братковського за «татарським звичаєм» – вигнувши тіло дугою, руки заломили за спину і міцно прикріпили мотузками до ступнів ніг. У такому положенні він пролежав на землі половину холодної осінньої ночі, аж поки невідомий монах не звільнив його. Цікаво, що з цього приводу

Данило Братковський скаржився на братчиків Луцькому православному єпископові князю Гедеонові Четвертинському. Проте владики відмовився втручатися в конфлікт під приводом незалежності від нього братського монастиря, який має ставропігіальний статус [14].

- Написання «пасквілей» на членів Луцького братства і видання їх окремою книгою [15]. Згаданий закид лишився, на жаль, без коментарів Братковського, але ця інформація є надзвичайно важливою і цікавою. Досі була відома лише одна збірка його віршів, відома під назвою «Світ, по частинах розглянутий», яка видана в Кракові 1697 року. Протестація братчиків дає нам підстави зробити висновок, що задовго до цієї події (не пізніше 1682 року) його вірші та епіграми були відомі серед волинської шляхти і, понад те, були зібрані в окремому виданні. Однак залишається невідомим, чи були вірші Братковського видані друком, чи йдеться про рукописні збірки.

Як бачимо, у 1681-1682 рр. між Луцьким братством та родиною Братковських стався великий конфлікт, який розкрив непрості та суперечливі стосунки серед різних груп братчиків. Оponentами Братковських в суді виступили підचाший вілкомірський Дмитро Жабокрицький (майбутній Луцький єпископ), князі Юрій та Андрій Пузини, Ян Баковецький, Олександр Балабан, Олександр Ступницький і Томаш Гуляницький. Виявлені нами документи свідчать, що згадані особи від початку 80-х років і аж до кінця XVII ст. включно контролювали Луцьке братство, виконуючи роль його провізорів. Натомість Братковські (Богдан і Данило) хоча і залишилися братчиками, але надалі вже не згадуються серед його активних членів. Дослідники припускають, що за гучною «справою Братковських» міг бути фактичний «переворот» в керівництві Луцького братства, причому за його лаштунками стояли не тільки особисті мотиви. Очевидно, що у згаданому конфлікті важливу роль відіграло різне бачення перспектив економічної діяльності братства, яке виразно виявилось в позиції його офіційного керівництва, з одного боку, і Данила Братковського з іншого.

Вище згадувалося про пограбування братської церкви, яке сталося через дійсний чи уявний недогляд провізора Богдана Братковського. Ця подія поставила Луцьке братство в дуже неприємну ситуацію. Річ у тім, що, згідно з виявленими нами документами, луцькі братчики у своїй економічній діяльності активно співпрацювали з єврейським кагалом. Як правило, пожертвувані братству гроші віддавалися євреям для проведення фінансових чи господарських операцій під 8 – 10% річних. Відомі також факти передачі євреям об'єктів нерухомості під склади і крамниці. Але у випадку з пограбуванням церкви та викраденням мощів саме євреї були звинувачені у згаданому злочині. Пізніше, у XVIII ст. побутував переказ про чудо, яке явила св. Варвара, коли євреї-викрадачі намагалися знищити її мощі, та про справедливе покарання злочинців рішенням каптурового суду у 1674 році. Документи, які були в розпорядженні істориків, змогли лише частково прояснити цю ситуацію. Встановлено, що конфлікт між євреями та Луцьким братством щодо викрадення святині (якої точно – невідомо) справді існував. 1674 року Дубківський та Заклинівські кагали отримали позови з вимогою видачі двох євреїв-«святокрадців» [16]. Відомо також, що в жовтні 1674 року один із євреїв невстановленого кагалу помер від тортур у Луцькому замку під час допиту в справі пограбування братської церкви, причому тодішній братський ігумен відкинув пропозицію замкового уряду видати тіло небіжчика євреям для поховання [17]. Проте рішень каптурового суду щодо цього питання, а також виразних свідчень про чудеса св. Варвари, пов'язаних із цим випадком, виявити поки що не вдалося.

На думку дослідників, згадані події можуть стосуватися конфлікту 1681-1682 років. Немає сумнівів, що згадана історія не сприяла добросусідським взаєминам між Луцьким братством і луцькими євреями та розвитку їхнього спільного бізнесу. Тому покладання моральної відповідальності на Богдана Братковського за пограбування церкви могло мати на меті пом'якшення неприємного враження про згадані події між братчиками та їхніми діловими партнерами. Крім того, в одній зі своїх протестацій Данило Братковський згадував про конфлікт у братстві, пов'язаний зі своєю незгодою щодо давньої практики віддавати євреям церковні гроші під річні відсотки. Утім з контексту документа випливає, що подібна позиція диктувалася не антисемітизмом Братковського, а передусім осудом практики отримання прибутку від коштів, які мали йти на побожні цілі. Пізніше у книзі «Світ по частинах розглянутий» він опублікував вірш під назвою «Не змішуй духовних речей і світських», у якому знайшли відгомін його давні суперечки з луцькими братчиками про церковні гроші та їхнє використання. В ньому, зокрема, йшлося: «Неслушно вельми ці речі постали, Що і духовні, і світські змішались. Духовні гроші несуть світські торби, Пан брат з брательком беруть на те взори. Стоїть-бо Братство не тим, аби брали, А щоб братове духовним давали. В усіх брать звичай у світі сьогодні, Тож рідко, брат щоб давав Братству годно // Візьмуть із клітки, то птасі пропасти, З курми у братстві шулік не тримай ти» [1, с. 351-352].

Останні роки життя Данила Братковського були пов'язані з подіями, що розгорталися на

землях козацької України. На думку В. Липинського, саме неможливість легального захисту православ'я в Речі Посполитій, що стало очевидно після згаданого вище сейму 1699 року, змусило Братковського разом із родиною покинути Волинь і виїхати до Львова. У цей час він установив контакти з гетьманом Іваном Мазепою, з яким, за свідченням козацького літописця Самійла Величка, був здавна знайомий, пов'язуючи його ім'я з можливістю визволення українського народу на Правобережній Україні. Пізніше була участь у козацько-селянському повстанні під проводом Семена Палія, яка закінчилася для Данила Братковського трагічно – полоном, судом і мученицькою смертю в Луцьку 16 листопада 1702 року [8, с. 143].

Проте є всі підстави припускати, що навіть у цей час Данило Братковський не поривав зв'язків із православною Волиною. У своєму заповіті, складеному за три дні перед стратою, він згадав про поїздку до гетьмана Івана Мазепи, подробиці та мета якої досі до кінця не з'ясовані. Але на порозі вічності політичні мотиви його контактів із лівобережним гетьманом уже не мали значення для Братковського. У цей час для нього стала важливішою інша мета поїздки, яка була пов'язана з релігійним життям православного населення Волині. Йшлося про плани видання в Києві (за фінансовою допомогою гетьмана) книги про чудеса образу «Богородиці Пулганівської», яка з середини XVII ст. була однією з найшанованіших святинь для православних вірних Луцького повіту. І саме це він вважав за необхідне згадати у своєму заповіті.

Можливо, остаточним примиренням із Луцьким братством було прохання Братковського про поховання його при церкві братського монастиря, а останнім актом примирення з власним сумлінням – доручення винагородити селянина, якого він колись скривдив. Важливим для Данила Братковського було також усвідомлення власної жертви, про що він записав цілком виразно: «...з ревності дому Бога мого, для захисту святого православ'я смерть прийняти мушу» [1, с. 379]. Вочевидь, автор тестаменту був щирим у своїх словах. Про це свідчить його життєвий шлях, у якому служіння Православній Церкві займало дійсно важливе місце. Про те, що Братковський був готовий до подібної жертви, запевняє також його вірш під назвою «За що виливати кров», який може бути панегіриком самому авторові. У ньому, зокрема, йдеться: «Рицарі Божі кров небу зливають, Рицарі Божі за кров небо мають. Рицарі світу земну беруть славу: Чи для вакансій, чи взяти булаву. Гойним потоком кров власну зливають, Тут за свою кров плаці відбирають // А хто за церкву, за віру в потребі Кров проливає, бере плац у небі» [1, с. 345-346].

Висновки. Безсумнівно, що Данило Братковський є визначною постаттю в історії України та історії Православної Церкви на Волині другої половини XVII – початку XVIII ст. З однієї сторони, він як чоловік активний і темпераментний, освічений та наділений літературним талантом, щиро намагався підтримати православ'я в різних сферах своєї діяльності – на сеймиках, під час «Люблінської наради», безпосередньо в маєтках, які перебували в його володінні. З іншої сторони – Данило Братковський типовий представник своєї епохи та суспільного стану з усіма їхніми суперечностями та вадами. Так, виступаючи проти насильства щодо православних, він водночас не вагаючись вдавався до насильства стосовно уніатів. Наголошуючи у своїх віршах на необхідності підтримки світськими братчиками свого духовенства, Братковський водночас міг собі дозволити публічно бити братського диякона. Боротьба з негараздами в Луцькому братстві також велася ним в неоднозначний спосіб – навряд чи можна було напоумити його членів поширенням «пасквілей», у яких братчики висміювалися автором. Проте, подібні суперечності у діях та вчинках Данила Братковського ніяк не компрометують його історичний образ, а навпаки, надають нам можливість побачити реальну людину з притаманними їй живими рисами та почуттями.

Джерела та література

1. Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий / Д. Братковський. – Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2004. – 464 с.
2. Borek P. Nowe materiały do biografii Daniela Bratkowskiego / P. Borek // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. – Białystok, 2012. – S. 1103-1118.
3. Бірюліна О. Волинський шляхтич і український поет Данило Братковський / О. Бірюліна // Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Історія та відродження. – Луцьк: Терен, 2013. – С. 93-102.
4. Див. епіграму «Автор до себе» (Author do siebie) // Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий / Д. Братковський. – Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2004. – 464 с.
5. Яцишин М. М. Данило Братковський як суспільно-політичний та релігійний діяч Волині (II пол. XVII ст. – поч. XVIII ст.) / М. М. Яцишин // Актуальні питання реформування правової системи: зб. матеріалів XVI Міжнар.наук.-практ. конф. (Луцьк, 14-15 червня 2019 р.) / уклад. Л. М. Джурак. –

Луцьк: Вежа-Друк, 2019. – С. 141-144.

6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, височайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генераль-губернаторе: [в 8 част.] (далі – Архивь ЮЗР). – Ч. I. – Т. IV – К., 1871. – С. 32-34.

7. Великий А. З літопису християнської України: в 9 кн. / А. Великий. – Рим-Львів, 2000. – Кн. V: XVII ст. - С. 238.

8. Monumenta ucrainae historica. – Vol. IV. – Romae, 1967. – P. 91.

9. Антонович В. Даниил Братковский / В. Антонович // Братковский Д. Світ, по частинах розглянутий / Д. Братковский. – Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2004. – С. 391-392.

10. Липинський В. Данило Братковский – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття / В. Липинський // Братковский Д. Світ, по частинах розглянутий / Д. Братковский. – Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2004. – С. 404-405.

11. Архивь ЮЗР – Ч. 4. – Т. I. – К., 1867. – С. 346-348.

12. ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 377. – Арк. 787зв.-788.

13. Там само. – Арк. 294зв.-295.

14. Там само. – Арк. 410-413зв.

15. Там само. – Арк. 294зв.

16. Там само. – Спр. 346. – Арк. 769-770.

17. Там само. – Арк. 352-352зв.

Яцишин М. Мироззренчески-правовые и религиозные ценности в жизни и творчестве Даниила Братковского. Стаття посвящена дослідженню участя і ролі українського шляхтича Д. Братковского в общественной і релігійній житті Волини останньої треті XVII - початку XVIII в. Автором зроблено висновок про те, що Д. Братковский є видатною фігурою в історії України і історії Православної Церкви на Волині другої половини XVII - початку XVIII в. С одної сторони, він як активний і темпераментний, освітлений і наділений літературним талантом громадський діяч щиро намагався підтримувати православ'я в різних сферах своєї діяльності – на сеймиках, в час «Люблінської наради», безпосередньо в маєтках, які належали йому. С другої сторони – Д. Братковский типовий представник своєї епохи і суспільства з усіма їх протиріччями і недоліками. Так, виступаючи проти насильства в стосунках православних, він одночасно не вагаючись звертався до насильства в стосунках уніатів. Підкреслюючи в своїх віршах необхідність підтримки світськими братчиками свого духовенства, Братковский одночасно міг собі дозволити публічно бити братського диякона. Боротьба з проблемами в Луцькому братстві також велася ним неоднозначним способом – чи можна було образити його членів розповсюдженням «пасквилей», в яких братів висміювали автором. Однак подібні протиріччя в діях і поступках Д. Братковского ніколи не компрометують його історичний образ, а навпаки, надають нам можливість побачити реального чоловіка з присущими йому живими рисами і почуттями.

Ключевые слова: Волинь, Луцьке Крестовоздвиженське братство, Православна Церква, шляхта.

Yatsyshyn M. Ideological-Legal and Religious Values in the Life and Activities of Danylo Bratkowskyi. The article is devoted to the study of the participation and role of the Ukrainian nobleman D. Bratkowskyi in the social and religious life of Volyn in the last third of the 17th - early 18th centuries. According to the author, D. Bratkowsky was a notable figure in the history of Ukraine and the history of the Orthodox Church of Volyn in the second half of the 17th - early 18th centuries. On the one hand, he, as an active and spirited man, educated and endowed with literary talent, sincerely tried to support Orthodoxy in various spheres of his activity - at the sejmiks, during the «Lublin Meeting», directly in the estates which were in his possession. On the other hand, D. Bratkowskyi was a typical representative of his epoch and social status with all their contradictions and flaws. Thus, opposing violence against the Orthodoxy, he did not hesitate to resort to violence against Uniates. Stressing in his poems about the need to support the clergy's secular brothers, Bratkowskyi could afford to beat publicly the brotherhood deacon. He also tried to cope with the troubles in the Lutsk Brotherhood in rather an ambiguous way. It was hardly possible to instruct the members of the Brotherhood spreading the pasquinades, in which the author ridiculed/mockered at the brothers. However, such contradictions in the actions of D. Bratkowskyi do not compromise his historical image, but, on the contrary, give us the opportunity to see a real person with his inherent traits and feelings.

Key words: Volyn, Lutsk Brotherhood of Holy Cross, Orthodox Church, the nobility.

Забезпечення соціальних прав у розвитку вітчизняного конституціоналізму

Стаття присвячена визначенню місця соціальних прав у процесі еволюціонування українського конституціоналізму. Акцентовано увагу, що Конституцією України наша держава проголошена серед іншого соціальною державою, основним завданням якої є досягнення суспільного прогресу, що заснований на принципах соціальної рівності, загальної солідарності і взаємної відповідальності, а також покращання рівня життя населення. У зв'язку із цим, аналізуються поняття конституціоналізму та соціальних прав, рівень їх дотримання і забезпечення.

Ключові слова: соціальні права, права і свободи людини і громадянина, конституціоналізм.

Постановка наукової проблеми. Рівень демократії держави безпосередньо залежить від якості конституційно-правового регулювання і забезпечення суспільних відносин, від рівня дотримання і забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Соціальні права, з одного боку, є аксіоматичними, на рівні з іншими, знаходячи відображення у Конституції України, а з іншого – як вірно зазначають українські науковці – проблеми реалізації більшості соціальних прав людини і громадянина в Україні, таких як: право на працю, на відпочинок, на житло, на охорону здоров'я тощо, свідчать про те, що соціальні основи системи українського конституціоналізму є досить проблематичними [1, с. 42]. Так, говорити про конституціоналізм в Україні як довершене поняття поки неможливо, з урахуванням досить високого рівня безробіття в країні, що у середньому сягає 10% на рік; смертність перевищує народжуваність майже в два рази (100 до 58 у 2018 році за даними Державної служби статистики України); зростання рівня захворюваності населення і при цьому соціальні виплати за лікарняні затримуються тощо. Саме через зазначене у соціальному відношенні український конституціоналізм залишається формальним або принаймні програмним [1, с. 42].

Конституцією України наша держава проголошена серед іншого соціальною державою. Проаналізувавши низку наукової і довідкової літератури, ми прийшли до висновку, що соціальна держава є державою, основним завданням якої є досягнення суспільного прогресу, що заснований на принципах соціальної рівності, загальної солідарності і взаємної відповідальності, а також покращання рівня життя населення. Допоки забезпечення соціальних прав людини не визначають спрямованість і зміст діяльності України. Але, звичайно, що не лише потреби соціуму лежать в основі розуміння конституціоналізму і його недовершеності. Європейський фахівець з конституційного права П. Желяр зауважує, що сучасний конституціоналізм стоїть перед трьома викликами: відносини між конституціоналізмом і міжнародною сферою; імперіалізм (непорушність) прав і свобод людини; послаблення традиційних органів державної влади внаслідок тиску з боку лобістських структур, органів місцевої влади і суддів [1, с. 16]. Зважаючи на все зазначене, проблема забезпечення соціальних прав, конституціоналізму України потребує подальшого широкого обговорення з впровадженням механізмів реалізації соціальних прав людини і громадянина.

Аналіз останніх публікацій. У цілому проблема забезпечення прав людини і громадянина, їх розвитку досить детально розроблена в теорії держави і права, філософії права С.С. Алексєєвим, М.І. Козюброю, О.Л. Копиленком, О.М. Мироненко, В.В. Молдованом, В.С. Нерсисянцем, П. М. Рабіновичем, В.Ф. Погорілком, О.Ф. Скакун та іншими провідними вченими.

Проблеми і особливості українського конституціоналізму досліджують у своїх роботах І.С. Загоруй, О.М. Мироненко, І.Є. Словська, Р.С. Таратула, В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, М.В. Цвік, В.О. Четвернін, інші.

Аналізу соціальних прав присвятили свої праці В.М. Олещенко, А.С. Пазенок, С.М. Прилипка, Ж.М. Пустовіт, О.В. Турута, А.Л. Федорова інші дослідники. Проте рівень розвитку соціальних прав відносно рівня конституціоналізму залишається малодослідженим науковим питанням.

Мета й завдання дослідження. Метою наукової статті стало визначення місця соціальних

прав, їх забезпечення у розвитку вітчизняного конституціоналізму.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Соціальні права разом з економічними і культурними (так звані, права другого покоління) вперше знайшли своє відображення у конституціях держав світу після закінчення Першої Світової війни, сформувавшись у процесі прагнення народів покращання свого економічного становища та підвищення культурного статусу. З історії правових вчень відомо, що засновниками цих прав були Дж. А. Хобс, Т.Х. Грін, які прагнули, шляхом запровадження соціальної реформи, зменшити нерівність у соціумі. Саме тоді вперше були закріплені права на працю, на відпочинок, на медичне та соціальне забезпечення, на освіту тощо. Ці права людини і громадянина втілювалися в системі позитивних прав, які могли бути реалізовані тільки за сприяння держави. Система прав другого покоління знайшла своє закріплення, насамперед, в Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, інших міжнародних правових актах, конституціях країн. Їх реалізація була і залишається безпосередньо пов'язана з рівнем економічного добробуту країн.

У першій половині 90-х років минулого століття вітчизняна правова наука ініціювала розробку сучасної концепції конституціоналізму, яка б сприяла розбудові правової конституційної держави [1, с. 13]. Згодом, у 1996 році, із прийняттям Конституції України, були змінені пріоритети в системі прав і свобод, було підтримано тенденцію зростання ролі людини у суспільних подіях, актуалізацію загальнолюдських цінностей, таким чином були визначені насамперед особистісні й громадянські права, натомість соціальні, економічні – відійшли на другий план.

Наразі серед соціальних прав і свобод Конституцією України визнані: право на працю та на належні, безпечні та здорові умови праці; право на страйк; право на відпочинок; право на соціальний захист та соціальне забезпечення; право на житло; право на гідний життєвий рівень; право на охорону здоров'я, медичне страхування і медичну допомогу; право, пов'язане з гарантуванням вільної згоди на шлюб і рівність у ньому; права, пов'язані із захистом материнства, батьківства, дитинства і сім'ї [2].

До соціальних прав вчені часто пропонують віднести і права екологічні, як такі, якими має володіти соціум, соціальна група, зокрема право на безпечне довкілля. Хоча екологічні права ми б назвали правами зовсім іншого покоління.

Також зазначимо, що на сьогодні актуальним є говорити про забезпечення гендерної політики в аспекті забезпечення соціальних прав громадян. Ст. 24 Конституції України визначено, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками ... статі [2]. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням рівних можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям [2]. Ми усвідомлюємо, що часто самі формулювання положень є такими, що не відповідають основам гендерної політики, проте у Конституції зроблена спроба закріпити такі положення, що б втілювалися на практиці.

Європейським співтовариством у 1992 році, з прийняттям першого Додаткового протоколу до Європейської соціальної хартії, до соціальних прав додано право на рівні можливості та рівне ставлення при вирішенні питань щодо працевлаштування та професії без дискримінації за ознакою статі. Останнє – запровадження принципів рівних прав та можливостей чоловіків і жінок – нещодавно стало умовою інтеграції України до європейського простору. На виконання цього, серед іншого, у 2018 році було прийнято Державну соціальну програму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року [3], що ґрунтується на ратифікованих міжнародних правових актах, серед яких: Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.), Пекінська декларація і платформа дій (1995 р.), Резолюція Ради безпеки ООН «Жінки, мир, безпека» (2000 р.) тощо.

Одним з основних принципів конституціоналізму, на наш погляд, є реальність прав і свобод громадян і їх реальна гарантованість державою. Конституція України закріпила положення про забезпечення соціально-правової захищеності людини і громадянина. Так, важливо, що держава може претендувати на правовий характер, якщо вона не лише визнала природні права людини, проголосила громадянські, соціальні та політичні права у своєму основному законі та інших законодавчих актах, а й забезпечила правовий режим їх неухильного дотримання [1, с. 24-25]. Зазначений принцип

реальності прав і свобод громадян і їх гарантованості державою потребує за діяння багатьох факторів, у тому числі політичних, економічних, соціальних, спрямованих на формування такого соціального середовища, яке забезпечувало б дійсне користування декларованими правами і свободами.

Соціальні права є показником, шкалою задоволення інтересів громадян. Якщо соціальні права людини і громадянина не реалізуються чи реалізуються частково, якщо інтереси національних, класових, вікових і територіальних спільностей не виражаються сповна і не задовольняються, зазначає дослідниця українського конституціоналізму І.Є. Словська, то це свідчить про кризу конституціоналізму або про початковий стан його становлення. [1, с. 42].

Щодо останнього, то в сучасних теоріях концепція конституціоналізму пов'язується, насамперед, із пануванням і верховенством закону, що істотно розширює значення поняття, оскільки панування закону у теорії права пов'язується, як правило, з писаною конституцією як засобом здійснення державної влади і, разом з тим, її обмеження. Тобто конституціоналізм вважається в своїй основі нормативним явищем і нормативною концепцією. Але все ж його опосередковують далеко не всі конституції, оскільки він за своїм змістом є нормативною основою демократичного розвитку суспільства.

У сучасній вітчизняній юридичній науці під конституціоналізмом вчені розуміють політичну систему, що базується на конституції та конституційних методах правління (тобто конституційний лад) або такий правовий режим, за якого забезпечується дотримання встановлених конституцією правил поведінки, що зумовлює впорядковану роботу механізму державної влади та впевненість особи у захищеності та реальності своїх прав [1].

Врешті-решт конституціоналізм у широкому значенні є рухом до конституційної держави (правової, соціальної, демократичної тощо), а прагнення становлення конституціоналізму означає становлення еволюційний шлях розвитку держави.

Соціальні права громадянина мають бути захищені заради протидії, так званому уявному конституціоналізму, характерними рисами якого є: розбіжності між конституційно проголошеним демократичним ладом і реальною практикою управління.

Цікавим є погляд С.А. Авак'яна, який розглядає конституціоналізм як «ідеал, до якого має прагнути суспільство, що йде шляхом соціального прогресу. Конституціоналізм, зазначає він, є складною суспільно-політичною і державно-правовою категорією, підвалини якої утворюють ідеали конституційної демократії... наявність певних інститутів влади, політичного режиму, що відповідає конституції, і система захисту цінностей демократії, прав і свобод людини і громадянина, конституційного ладу в цілому» [4, с. 304–305]. Конституціоналізм є свого роду ідеологією, яка орієнтує правову і політичну думку, право і державно-правову практику. Водночас конституціоналізм вважається в своїй основі нормативним явищем і нормативною концепцією. Але все ж його опосередковують далеко не всі конституції, оскільки він за своїм змістом є нормативною основою демократичного розвитку суспільства [1, с. 11].

На сьогодні говорити про один зі станів забезпечення конституціоналізму – соціальну державу – ще неможливо, зважаючи на чисельні порушення у цій сфері. Так, лише за минулий рік до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини надійшло 6709 повідомлень про порушення соціальних та економічних прав громадян [5]. Нами підраховано, що це понад 25% від усіх звернень. Найбільше повідомлень стосується порушень прав у сфері соціального захисту та порушення трудових прав. І це без урахування порушення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб та осіб, які проживають на тимчасово окупованій території, яких станом на 30 липня 2018 року, за даними Міністерства соціальної політики України, взято на облік 1516246 осіб [6, с. 4], оскільки дотримання їх прав є окремим розділом розгляду.

Висновки. Отже, мірилом конституціоналізму є й соціальна захищеність людини і громадянина, реальне забезпечення і дотримання соціальних прав. За своєю суттю конституціоналізм є ступенем і широтою сприйняття норм Основного закону кожною галуззю й інститутом права, проте не обмежується ним і визначає політику, економіку, соціальну і духовну сфери.

Джерела та література

1. Словська І. Є. Український конституціоналізм: етапи становлення і розвитку: дис. ... к.ю.н., 12.00.02 / І. Є. Словська; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2004. – 174 с.

2. Конституція України: від 28.06.1996 р. / Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 11.04.2018 р. № 273 «Про затвердження Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273-2018-%D0%BF>.
4. Конституционное право: Энциклопедический словарь / Отв. ред. и рук. авт. коллектива – д.ю.н., проф. С. А. Авакьян. – М.: Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА–М), 2001. – 688 с.
5. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ombudsman.gov.ua.
6. Постраждали від конфлікту: як Україна забезпечує реалізацію їхніх прав: брошура. – Київ – серпень 2018 р. – 22 с.

Булавина С., Давыдова Т. Обеспечение социальных прав в развитии отечественного конституционализма. Стаття посвящена определению места социальных прав в процессе эволюционирования украинского конституционализма. Акцентируется внимание на том, что Конституцией Украины наше государство провозглашено, среди прочего, социальным, основной задачей которой является достижение общественного прогресса, который основан на принципах социального равенства, всеобщей солидарности и взаимной ответственности, а также улучшения уровня жизни населения. В связи с этим анализируются понятие конституционализма и социальных прав, уровень их соблюдения и обеспечения. Авторы сделали вывод о том, что социальное государство является государством, которое защищает и способствует экономическому и социальному благополучию и достойным условиям жизни для всех граждан, создает равные возможности и справедливое распределение богатства, способствует обеспечению их прав, гарантированных Конституцией. Доказано, что мерилom конституционализма является и социальная защищенность человека и гражданина, реальное обеспечение и соблюдение социальных прав. По своей сути конституционализм является степенью и широтой восприятия норм основного закона каждой отраслью и институтом права, однако не ограничивается им и определяет политику, экономику, социальную и духовную сферы.

Ключевые слова: социальные права, права и свободы человека и гражданина, конституционализм.

Bulavina S., Davydova T. Social Rights Protection in the Development of the Ukrainian Constitutionalism. The article is devoted to the definition of the place of social rights in the process of the Ukrainian constitutionalism evolution. The emphasis is laid on the fact that the Constitution of Ukraine proclaimed our state to be a social state, the main task of which is to achieve social progress, based on the principles of social equality, general solidarity and mutual responsibility, and improving the living standards of the population. In this regard, the concept of constitutionalism and social rights, the level of their observance and provision are analyzed. The authors argue that social state is the state, which protects and promotes the economic and social well-being and decent living conditions for all citizens, creates equal opportunities and equitable distribution of wealth promoting their human rights guaranteed by the constitution. By its essence constitutionalism is the degree and breadth of perception of the basic law by each branch and institution of law, but not limited to it, as it determines politics, economics, social and spiritual spheres of social life.

Key words: social rights, rights and freedoms of man and citizen, constitutionalism.

Вплив соціальних факторів на реалізацію принципу поділу влади: історико-правовий аспект

Стаття присвячена аналізу впливу різноманітних соціальних явищ, зокрема потрясінь, таких як війни, революції та перевороти, на теорію поділу державної влади та принципу стримувань і противаг, форми недотримання цих принципів, виникнення цих форм та їх наслідки. Автори спрогнозували, що у майбутньому можливий відхід від системи поділу влади та стримувань і противаг, якщо суспільство зможе і захоче пожертвувати своїми свободами заради вирішення основних соціальних проблем. В такому разі можливе виникнення поляризації: держави із «м'яким» поділом влади відкинуть його, а із «жорстким» – ще більше вкорінять цю систему у своїй формі.

Ключові слова: держава, принцип поділу державної влади, система стримувань і противаг.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження концепції поділу державної влади у контексті умов соціальних потрясінь дає змогу проаналізувати механізм впливу подібних явищ на розвиток та форму держав і розподілу влади в них. Для оцінки рівня ефективності принципу, впливу на нього виниклих внаслідок соціальних заворушень правовідносин, необхідно проаналізувати сам принцип поділу та його реалізацію у різних державах в моменти настання таких подій та в період після їх завершення.

Аналіз досліджень наукової проблеми. Питанням теорії поділу влади та принципу стримувань і противаг займалися такі дослідники і теоретики, як Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Б. Констан, О. Гамільтон, Дж. Медісон, І. В. Процюк, М. В. Цвік та ін. Тому нині виникає потреба дослідити та переосмислити цю теорію, узагальнюючи відповідні наукові напрацювання та історіографію.

Мета й завдання статті. Метою даної публікації є історико-правовий аналіз концепції поділу державної влади та принципу стримувань і противаг, випробування їх ефективності на прикладі держав Європи та Америки, що пережили соціальні потрясіння. Змістовний аналіз цієї теорії та її реалізації дозволить виявити рівень дієвості теорії та передбачити її життєздатність в інших державах в цілому та в Україні зокрема.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У сучасному світі розподіл влади – це принцип конституціоналізму, згідно з яким єдина державна влада поділяється на відносно незалежні та різні за функціями гілки.

Теорія розподілу влади – підсумок багатомісячного розвитку державності, пошуку найбільш дієвих механізмів, що оберігають суспільство від деспотизму. Вона була створена кількома поколіннями дослідників держави і політики: ідея висловлювалася Арістотелем, обґрунтована Джоном Локком, в класичному вигляді розроблена Шарлем Луї Монтеск'є, Імануїлом Кантом, Бенжаменом Констаном, Олександром Гамільтоном, Джеймсом Медісоном. Уперше і найбільш послідовно принцип був утілений в Конституції США 1787 р.

Основні положення теорії розподілу влади: 1) закріплюється конституцією; 2) законодавча, виконавча і судова влада надаються різним людям і органам; 3) всі гілки рівні й автономні, жодна не може бути усунена будь-якою іншою; 4) жодна влада не може користуватися правами, наданими конституцією іншій владі; 5) судова діє незалежно від політичного впливу, судді користуються правом тривалого перебування на посаді. Судова влада може оголосити закон недійсним, якщо він суперечить конституції [1, с. 78].

Необхідно зазначити, що розподіл влади має два аспекти. По-перше, це розподіл влад між самими органами держави. Але жодному з органів не належить вся державна влада у повному обсязі. Забороняється здійснювати функції, які належать іншому органу. Отже, у правовій державі відсутня всяка необмежена влада, не пов'язана з правом і принципами конституції.

Розподіл влади – це засіб стримування влади держави у рамках принципів гуманного, цивілізованого суспільства, механізм захисту закріплених в конституції прав людини. Врешті-решт,

розподіл виражається у системі стримувань і противаг так, щоб жоден із органів не зайняв авторитарно-абсолютистського становища, а відтак не зневажав право і конституцію.

Слід застерегти, що розподіл не є абсолютним. Одночасно він передбачає єдність влади на ґрунті загальних політико-правових принципів, мети цивілізованого демократичного суспільства. Розподіл влади – це не загальний стан відокремлених структур, а працюючий, дієвий механізм, який досягає єдності у складному процесі погодження та спеціальних правових процедур через динамічну рівновагу, через певну напруженість, сполученість і процес улагоджування. Але при цьому повинна бути обов'язкова умова: влада не може зосереджуватись в одних, інакше стануть неможливими взаємоконтроль, стримування, противага і, як наслідок – розподіл влади і правова держава.

При цьому якась влада повинна все ж таки зайняти верховне становище. Це неминуче, інакше державний механізм виявиться уражений нездоровою боротьбою за фактичне верховенство або ж стане гальмівною силою. З точки зору логіки правової держави такою владою виступає законодавча, оскільки визначає масштаби і юридичні норми громадянського і державного життя, основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики. Верховенство таких норм, що відображені в законі, якраз і забезпечується чільним положенням законодавчих органів у державному механізмі [2, с. 196-197]. Поділ влади має глибокий демократичний сенс, оскільки в кінцевому вимірі він спрямований, за концепцією Монтеск'є, на недопущення концентрації влади в руках однієї людини, органу, класу, можливого свавілля, зрештою – на забезпечення політичної свободи людини і громадянина. В цьому розумінні поділ є не тільки принципом організації і діяльності державного апарату, а й в ширшому контексті – однією із найважливіших засад демократії. Тобто без поділу влади демократії в її сучасному розумінні бути не може [3, с.131-132].

Розглянемо такі країни, де принцип поділу влади та система стримувань і противаг або ігнорувалися, або були близькими до цього.

У добуржуазні часи про осмислений, писаний, поділ влади навіть не йшлося. Тим не менш, принцип потроху оформлювався ще у давнину, зокрема у Римі періоду Республіки, який з II ст. до н.е. чимось нагадував сучасну парламентську республіку, де законодавчу роль виконував Сенат, а виконавчу та судову – різномасні магістрати [4, с.71]. Проте застарілість системи, повстання, призвели до зовнішніх, а потім і до внутрішніх воєн. Необхідність виходу з кризи, викликані загостренням соціальних протиріч, непристосованістю старої державної форми до нових історичних умов, і перехід до найманої армії були основними причинами падіння полісно-республіканського ладу і встановлення військово-диктаторського режиму. Через короткий проміжок часу після ефективної диктатури Сулли владу захопив перший тріумвірат (Помпей, Красс, Цезар). Після – встановлено диктатуру Цезаря, потім – другий тріумвірат (Антоній, Лепід, Октавіан) з необмеженими повноваженнями. Після перемоги над Антонієм, Октавіан отримав звання імператора і довічні права народного трибуна. З цього часу йде відлік нового періоду в історії Рима – імперії [4, с. 75-76]. Хоча поділ влади зберігся: поруч із принцепсом продовжували існувати і Сенат, і магістрати. Однак, з тих же причин, що і призвели Рим до принципату, він перейшов до домінації – абсолютної, але ефективної одноосібної влади – 284 року [4, с. 77].

В часи Середньовіччя і аж до буржуазних революцій принцип поділу влади нівелюється, уступаючи місце владі одного органу. Тим не менш, починають оформлюватись деякі прото-ідеї. Зокрема, після першої громадянської війни (1642-1646 рр.) в Англії. Конституційне закріплення республіканської форми правління було довершено Актом 1649 р., згідно з яким у державі встановлювалася нова система. Її головним елементом виступав парламент із однієї палати громад. Він зосередив в собі практично всю повноту державної влади, включаючи організацію уряду й адміністрації, керівництво армією та вищий судовий контроль. Вища виконавча влада передавалася Державній раді. Формально їй належали лише повноваження щодо виконання рішень парламенту, фактично ж у ній та в її комітетах зосередилася урядова влада.

Однак, через політичну нестабільність, наприкінці 1653 року Рада офіцерів підготувала проект акту про нову форму правління – «Знаряддя управління». Вища законодавча влада зосереджувалася в особі лорда-протектора і народу, представленого в парламенті. Виконавча в довірялася лордові-протектору – О. Кромвелю і Державній раді. Лорд-протектор наділявся широкими повноваженнями, зокрема військово-диктаторськими. Головною опорою протектора залишалася армія. Проте смерть Кромвеля в 1658 р. призвела до краху системи і реставрації монархії в 1660 році [5, с. 303-304].

Як не дивно, сама система поділу державної влади та «стримувань і противаг» були народжені внаслідок революції в США. Конституція 1787 р. не містить єдиного поняття державної влади, вказує лише на окремі гілки – законодавчу, виконавчу та судову. Натомість з погляду теорії

народного суверенітету, коли народ визнається єдиним джерелом державної влади, передбачається її єдність, яка водночас не виключає можливості поділу на окремі її гілки [3, с. 130]. Конституція США покладає законодавчу владу на Конгрес (Стаття I), виконавчу – на Президента (Стаття II) і судову – на федеральні суди, вищою інстанцією яких є Верховний суд США (Стаття III). В основу функціонування конституційного принципу поділу покладено механізм «стримування і противаг», що забезпечує попередження загрози надмірної концентрації влади одним органом та небезпеку встановлення тиранії [4, с. 232]. Однак, поділ влади в США має свої нечіткості. Наприклад, «Віце-президент Сполучених Штатів має бути головою Сенату» при тому, що ця посада описана також у Розділі 3, присвяченому виконавчій владі [6].

Наступною стала Польща. У 1772 р. Австрія, Пруссія і Росія здійснили перший поділ Речі Посполитої, за наслідками якого країна втратила приблизно третину території. Виникла небезпека повної втрати державності. Як вияв патріотичного підйому в країні дворянські і буржуазні кола через Сейм 1791 р. ухвалили Конституцію. Сейм як найвищий законодавчий орган залишався станово однорідним. Виконавча влада належала королеві і уряду, що призначався королем і був відповідальним перед Сеймом. Конституція визначала перелік судів, що діяли в країні, і сферу їх компетенції. Судова організація зберігала становий характер. Хоча конституція об'єктивно створила правові передумови для національного відродження Польщі, зовнішньополітична ситуація цьому завалила. У 1793 і 1795 рр. відбулися другий і третій поділи, за якими вона перестала існувати [4, с. 158-159].

Велика французька революція стала наступним поштовхом до реалізації ідей поділу влади. Конституція фельянів 1791 р. встановила державний лад, заснований на принципах з «Декларації прав людини і громадянина» 1789 р., зокрема поділ влади. Вищим органом законодавчої влади стали однопалатні Національні збори. Виконавча вручалася королю, котрий здійснював її за допомогою призначуваних ним міністрів. Його влада була обмеженою: він міг діяти тільки у межах закону; вводилася контрайсигнатура – елемент системи стримувань і противаг. У той же час місце уряду залишилося в Конституції нез'ясованим. Посадовці вважалися «агентами народу», обраними на відповідний термін, підлягали відповідальності перед законодавцями [5, с. 312].

У серпні 1795 р. після термідоріанського перевороту Конвент прийняв нову Конституцію Франції (Конституція III року республіки). На відміну від попередніх вона мала консервативний характер. Законодавчим органом влади був двопалатний Законодавчий корпус, що вибирав членів Директорії шляхом таємного голосування. Директорії з 5 осіб належала виконавча влада. Повноваження: забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки; призначення міністрів і військового командування; контроль за діяльністю місцевих органів. Судова влада за конституцією була виборною, особа судді недоторканою, за винятком передбачених законом випадків [4, с. 256].

Після падіння Директорії створено Конституцію 1799 р. (Конституція VIII року республіки) за активної участі Наполеона. Була затверджена на плебісциті під поліцейським контролем. При формальному збереженні республіканської форми закріплювався режим консульства, а фактично – військова диктатура Бонапарта. Особлива роль відводилася армії. Урядова влада, формально належна колегії з трьох консулів, фактично концентрувалася в руках першого консула. Законодавча влада надавалася одразу декільком органам: Охоронному сенату, Законодавчому корпусу, Трибунату, Державній раді. Конституція 1799 р. стала важливим кроком на шляху ліквідації республіки і відновлення авторитаризму. Наполеон отримав титул довічного консула з правом призначення наступника. Режим особистої влади дозволив йому ліквідувати залишки якобінського руху і знешкодити роялістів [4, с. 257].

Визнання принципу поділу влади показали конституції, прийняті після революцій 1848 року. Зокрема, у конституції Німецької імперії, прийнятій 1871 р., главою виконавчої влади визнавався король, що формував відповідальний перед ним уряд, мав право законодавчої ініціативи і право абсолютного вето, а також право не обмеженого розпуску парламенту (ландтагу). Законодавча влада складалася з двох палат [5, с. 318]. Особливу роль грав рейхсканцлер – міністр, який крім того головував у верхній палаті [4, с. 277].

Випробуванням для теорії поділу влади стала Паризька комуна, програмний документ якої – «Декларація Комуни до французького народу», був прийнятий майже одночасно з німецькою конституцією 1871 р. Тут новий державний апарат не знав поділу на гілки [4, с. 264].

Майже вся міжвоєнна Європа відійшла від принципу поділу влади: після смерті 1934 р. президента П. Гінденбурга. А. Гітлер у Німеччині проголосив себе фюрером і рейхсканцлером, головнокомандувачем. Відбувся позитивний для Гітлера референдум про об'єднання посад канцлера і Президента. Панівні позиції в державному апараті та суспільно-політичному житті посіла НСРПН.

Фюрер контролював Рейхстаг, Імперський суд та міністерства [4, с.336].

Щодо Італії, то в країні продовжувала діяти Конституція 1848 р., але фашисти кардинально змінили структуру державного апарату. За законом «Про повноваження і прерогативи глави уряду» від 1925 р. всю повноту влади отримав прем'єр-міністр і державний секретар в особі Муссоліні, який до того ж носив партійний титул дуче (вождь). 1928 р. створено вищий орган державної влади – Велику фашистську раду, главою якої став Муссоліні. Рада вирішувала найважливіші конституційні, законотворчі, адміністративні питання у державі. Каральні функції диктатури здійснювали армія, поліція і суди. Судова система набула інквізиційного характеру [4, с. 338].

Навіть порівняно нещодавно, навіть після Другої світової війни, принцип поділу влади дотримувався не всюди: так, за Конституцією 1946 р., Франція лишалася парламентською республікою. Єдиним законодавчим органом, що не міг нікому делегувати свої повноваження, стала нижня палата парламенту. Верхня наділена лише дорадчими функціями. Глава держави – президент – обирався на спільному засіданні палат. На відміну від попередньої республіки, президент був позбавлений важливих прерогатив (розпуск нижньої палати, самостійне призначення вищих посадовців тощо). Виконавча влада надавалася Раді міністрів на чолі з його головою. Реорганізація політичного ладу Франції в формі, передбаченій конституцією 1946 р., багато в чому не була втілена в життя. Складні проблеми модернізації економіки й перебудови економічної структури, різке загострення соціальних протиріч, розпад колоніальної системи та колоніальні війни вимагали активного втручання держави й стимулювали пошуки шляхів до встановлення міцної влади. Політична система, заснована на «абсолютному парламентаризмі», виявилася нездатною адекватно реагувати на складні соціально-економічні проблеми і кризові явища. Загострення політичної обстановки й відхід від основних принципів конституції 1946 р. призвели до падіння Четвертої республіки та її заміни в 1958 році П'ятою [5, с. 349].

Таким чином, у ХХІ столітті, принцип розподілу влади та система стримувань і противаг прийняті теорією і практикою всіх демократичних держав Європи й Америки [1, с. 78].

Варто зазначити, що сучасний поділ влади має свою класифікацію. Поділ влади, який характеризується формальною ізоляваністю кожної з її гілок і відсутністю між ними тісних функціональних відносин, визначається як «жорсткий». Найповніше він проявляється у президентській республіці. Інший характер має «м'який» поділ влади за парламентарних форм правління, де різниця між законодавчою й виконавчою владою не має суттєвого значення, оскільки тією й іншою володіє партія парламентської більшості, лідер якої одночасно керує урядом і контролює цю більшість. Реальний поділ державної влади тут відбувається всередині парламенту між сформованим партією чи коаліцією партій парламентської більшості урядом та опозицією.

Поділ державної влади є необхідною умовою демократичного державно-правового режиму. Авторитарні, особливо тоталітарні, політичні режими заперечують поділ влади. Комуністична ідеологія відкидає його навіть теоретично, обґрунтовуючи принцип єдності влади, відповідно до якого мандат на здійснення якої-небудь державної функції є похідним від представницької влади. Практична реалізація в соціалістичних країнах принципу єдності влади призвела до зосередження всієї її повноти навіть не у формально представницькому органі, а в руках апарату комуністичної партії і небачених зловживань владою.

Тим не менш, поділ влади — це лише один з багатьох елементів механізму демократичного здійснення державної влади і сам по собі не є гарантією демократії.

Висновки. Ідеї поділу державної влади та системи стримувань і противаг формувалися у людській свідомості ще в античні часи і знайшли своє відображення у конституціях держав Нового часу та живі й досі. Соціальні явища та їх наслідки, як не парадоксально, одночасно і оформили ці ідеї, і при цьому часто призводять до їх занепаду. Їхня ефективність різко падає пропорційно до серйозності соціальних потрясінь. Під час воєн та революцій першими часто припиняли своє існування саме держави із цією системою. Навіть США закріпили її не під час, а вже після війни за незалежність.

Для найвищого рівня життєздатності під час кризових ситуацій, держава повинна або ігнорувати поділ державної влади, або втілити його у життя як «жорсткий». Хоча ефективність не завжди залежить від цієї системи, вона, тим не менш, є однією із найвизначніших та найбільш ключових у понятті «форма держави». Невизнання поділу влади дозволяє швидко мобілізувати суспільство та державний механізм для протидії соціальним кризам. Ключову роль у цьому процесі відіграє харизматичний лідер та силові структури, зокрема, армія. Якщо ж поділ влади є струнким і збалансованим, то мобілізація проходить на засадах чіткості розподілу та реалізації повноважень кожного елементу влади. Під час відносного миру будь-який поділ влади є дієвим.

Враховуючи циклічність як державного, так і соціального розвитку світу, можна спрогнозувати, що у майбутньому можливий відхід від системи поділу влади та стримувань і противаг, якщо суспільство зможе і захоче пожертвувати своїми свободами заради вирішення основних соціальних проблем. В такому разі можливе виникнення поляризації: держави із «м'яким» поділом відкинуть його, а із «жорстким» – ще більше вкорінять цю систему у своїй формі.

Джерела та література

1. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 432 с.
2. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави та права: підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2005. – 609 с.
3. Загальна теорія держави і права [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.
4. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / А. В. Грубінко. – Тернопіль, 2010. – 392 с.
5. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп.: навч. посібник / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
6. Конституція Соединенных Штатов Америки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnstUS.html>.
7. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія: підручник / П. П. Шляхтун. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.

Колесниченко Н., Юхимюк О. Влияние социальных факторов на реализацию принципа разделения властей: историко-правовой аспект. Стаття посвящена анализу влияния различных социальных явлений, в частности потрясений, таких как войны, революции и перевороты, на теорию разделения государственной власти и принципа сдержек и противовесов, форм их несоблюдения, возникновения этих форм и их последствия. Идеи разделения государственной власти и системы сдержек и противовесов формировались в сознании еще в античные времена и нашли свое отражение в конституциях государств Нового времени и живы до сих пор. Их эффективность резко падает пропорционально серьезности социальных потрясений. Для высшего уровня жизнеспособности во время кризисных ситуаций государство должно или игнорировать разделение государственной власти или воплотить его в жизнь в «жесткой» флрме. Хотя эффективность не всегда зависит от этой системы, она, тем не менее, является одной из определяющих и ключевых в понятии «форма государства». Учитывая цикличность как государственного, так и социального развития мира, авторы спрогнозировали возможный отход от системы разделения властей и сдержек и противовесов, если общество сможет и захочет пожертвовать своими свободами ради решения основных социальных проблем в будущем. В таком случае возможно возникновение поляризации: страны с «мягким» разделением отвергнут его, а с «жестким» – еще больше укоренят эту систему в своей форме.

Ключевые слова: государство, принцип разделения государственной власти, система сдержек и противовесов.

Kolesnychenko N., Yukhymiuk O. Influence of the Social Factors on the Implementation of the Principle of Separation of Powers: the Historical and Legal Aspects. The article is devoted to the analysis of the impact of various social phenomena, in particular shocking events (wars, revolts and revolutions) on the theory of separation of state powers and the principle of checks and balances. In the focus of the study are the forms of non-compliance with these principles, the emergence of these forms and their consequences. The ideas of the division of state power and the system of checks and balances were formed in human consciousness in the ancient times and were reflected in the constitutions of the New-Age states but still remain topical. Their efficiency drops sharply in proportion to the seriousness of social upheavals. To reach a higher level of viability in times of crisis, the state must either ignore the division of state power or put it into practice as «rigid». Although efficiency does not always depend on this system, it nevertheless is one of the most prominent and most crucial in the concept of «state form». Taking into account the cyclicity of both the state and social development of the world, the authors predict a possible departure from the system of separation of powers and checks and balances, if a society can and wants to sacrifice its

freedoms to solve the basic social problems in the future. In this case, polarization may occur: states with a «soft» division will discard it, and those with a «rigid» one will further consolidate this system in their own way.

Key words: state, principle of division of state power, system of checks and balances.

УДК 342.56

М. Кравчук

Історико-правова характеристика статусу суддів та судового розсуду в країнах Західної Європи в період Середньовіччя

У статті проведено аналіз статусу суддів та судового розсуду у таких країнах, як Німеччина, Франція, Англія. На період Середньовіччя припадає формування та становлення судової системи більшості країн Західної Європи. На судовий розсуд впливали ряд чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру. До таких чинників варто віднести соціально-економічне становище в державі, суспільний та економічний устрій, зокрема, соціальне становище, яке займали і вершители правосуддя, і учасники процесу. Суттєвий вплив на дискрецію судді в період Середньовіччя мав ідеологічний (релігійний) чинник.

Ключові слова: статус суддів, судовий розсуд, Західна Європа, Середньовіччя.

Постановка наукової проблеми та її значення. В сучасній правовій державі найголовнішим завданням державних органів є захист прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, тож за допомогою відповідного законодавства держава намагається створити відповідну судову систему, яка б сприяла реалізації поставленого завдання. Разом з тим, судова система будь-якої держави формується не лише на основі новітніх законодавчих напрацювань, але й з використанням історичного базису, сформованого віками. В такий історичний досвід закладається і особливості становлення держави і права, і економічні зв'язки, і культурні традиції, і релігійні постулати та інші фактори.

Вивчення статуту суддів та судового розсуду за допомогою історико-правового методу дозволить проаналізувати динаміку формування і розвитку зазначених категорій, що можуть бути втрачені у реформуванні сучасної системи судів.

Аналіз досліджень проблеми. З погляду теорії та філософії права судовий розсуд був предметом вивчення таких науковців, як В. Канцір, О. Копиленко, П. Недбайло, О. Гришук, П. Рабинович, Г. Мельник, П. Куфтирев та ін. Крім того, судовий розсуд розглядався науковцями в контексті окремих галузей права (М. Закурін, В. Вапнярчук та інші). Власне історико-правовим аспектам формування такого явища, як судовий розсуд, достатньо уваги не приділялось, хоча окремі дослідження все ж проводились [1; 2].

Мета й завдання статті. Дане дослідження обумовлюється необхідністю історико-правової характеристики проблеми суддівського розсуду та підготовку на цьому ґрунті рекомендацій, які можуть мати значення для подальшого удосконалення правозастосовчої діяльності. Для досягнення зазначеної цілі у процесі дослідження вирішувалося таке основне завдання: проаналізувати статус суддів в країнах Західної Європи, зокрема, Німеччині, Франції та Англії. На основі безпосереднього аналізу статусу суддів у зазначених країнах у відповідний історичний період, визначити фактори, що впливали на судовий розсуд та особливості винесення рішення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Починаючи з XV ст. у країнах Європи, зокрема у Франції, відбувається відтіснення феодалної знаті від участі в судовій діяльності. Причинами цьому було посилення королівської адміністрації, утворення вищих загальнодержавних судів та поширення писаного права.

В Англії вперше з'являється інститут присяжних засідателів. Першим кроком на цьому шляху

став дозвіл на доведення позовів з допомогою свідків, а у кримінальному судочинстві - встановлення вини показаннями 12 присяжних. Якщо присяжні заявляли, що нічого не знають про ту справу, про яку їх запитують, то склад суду присяжних розпускався, після чого призначалися нові присяжні. Згодом був прийнятий усталений порядок: присяжні повинні були в усіх випадках виносити рішення (виправдальне або звинувачувальне). Із свідків вони перетворюються на суддів (XV ст.) [3, с. 263].

У ранньофеодальний період судова система у країнах Західної Європи, сучасних Німеччини, Франції та Великобританії, лише починала формуватися. Цей процес відбувався згори, тобто шляхом делегування судових функцій від короля як безпосереднього носія судової влади, його представникам на місцях. Відтак склалися дві форми здійснення королівського (державного) правосуддя: особистий суд короля та суд його представників. [4, с. 189]

Згідно Аахенського капітулярія Карла Великого 802 р. та капітуляріїв 811-813 рр. на здійснення правосуддя були уповноважені найрозумніші і наймудріші вельможі і мужі, зокрема єпископи, аббати, графи та інші особи, яким надано таке право. Вони здійснювали від імені короля правосуддя на місцях. Капітулярії встановлювали особливу форму адміністративного контролю за їх діяльністю: контроль роз'їзних посланців короля.

В свою чергу, Саксонський капітулярій 797 р. захищав населення від свавілля королівських чиновників. Останні зобов'язувалися відшкодувати їм шкоду в потрібному розмірі і сплатити штраф згідно їх Правди. Капітулярії франкських королів дозволяють скласти морально-етичний портрет носіїв судової влади ранньофеодального періоду. Судді зобов'язувалися жити згідно правового закону: не порушувати писані закони; піклуватися про здійснення правосуддя для бідних і менш могутніх верств населення. Його доповнюють положення англосаксонського трактату X ст. «Про суддів», в якому закріплено принципи незалежності і самостійності суддів, неупередженого розгляду справ; засуджується хабарництво серед суддів і їх апарату. Крім того, перші державні судові інститути формувалися поряд та у взаємозв'язку з усталеними інститутами громадського самоуправління: народними зборами, общинними судами тощо. З однієї сторони вони доповнювали їх у вирішенні соціальних конфліктів, оскільки виходили за межі застосування звичаю, а з іншої – їх діяльність сприяла зміцненню королівського правосуддя і окреслення королівської юрисдикції, а відтак – становленню судової влади як державної [4, с. 189].

Сотенний суд в Салічній Правді виступає як народний трибунал, позбавлений будь-якого впливу королівської влади. До складу суддів входили всі вільні люди, що проживали в межах сотні. Рішення суду мало третейський характер, що не гарантувало його виконання. Тому важливим кроком на шляху зміцнення авторитету королівської влади було забезпечення обов'язковості рішень суду державним примусом. Задля цього, до складу суду увійшли посланці короля, гарантувалось оскарження рішення общинного суду чи його невиконання іншою стороною «до двorca в присутствіи короля» [4, с. 189-190].

Водночас давній звичай участі народу у здійсненні правосуддя був відтворений в інститутах суду присяжних в Англії, шефенів у Німеччині, журата та рекогніторес у Франції [4, с. 190].

Англійське судочинство періоду раннього феодалізму мало общинно-територіальний характер. Спори вирішувалися між членами громади (фріборгу), що несли солідарну матеріальну відповідальність, засновану на круговій поруці. Збори сотні, на які він поділявся, вирішували щомісяця земельні конфлікти, незначні кримінальні справи, посвідчували правочини. На таких зборах функції суддів виконували всі місцеві мешканці спільно. Обов'язок фріборгу полягав у передачі королівському судді того із своїх членів, який вчинив злочин. Якщо це було неможливо, то глава і два члени фріборгу, до якого належав біглий злочинець, з главою і двома членами кожного з трьох найближчих фріборгів, що в сукупності становило 12 осіб, мали засвідчити клятвою непричетність ні до злочину, ні до втечі злочинця. Після того, як 12 присяжних визнавали обвинуваченого винним, він повинен був пройти очищувальну присягу зі співприсяжними чи зазнати ордалій. Якщо ж особу виправдовували, вона знову ставала членом фріборгу [4, с. 190].

Германський інститут шефенів було запроваджено реформою Карла Великого в 70-х роках VIII ст., що мала на меті залучення до правосуддя кращих людей як знавців звичаїв відповідної місцевості [4, с. 190].

У період ранньофеодальної монархії у Франції правосуддя також здійснювалося шляхом залучення місцевих жителів через подібні інститути журата та рекогніторес. Вони виступали у процесі в першу чергу у ролі свідків, а після принесення присяги розглядали справу по суті і виносили вердикт, на основі якого судді постановляли рішення. Всі приватні питання розглядалися за участю інституту журата. Інститут рекогніторес залучали лише до розгляду певної категорії справ і за наявності спеціального дозволу (бреве) герцога чи верховного судді [4, с. 190].

Становлення судової в країнах Західної Європи відбувалося під впливом національних традицій у вирішенні соціальних конфліктів та на засадах участі народу у здійсненні правосуддя [4, с. 191].

У становленні кримінальної юстиції можна визначити три періоди: варварський, феодальний, монархічний. Перший період (розбудова юстиції) формувався на початкових етапах суспільних відносин. Правосуддя здійснювалося авторитетною в суспільстві особою, яка не постановляла і не виконувала рішення; їх виконувала *boni homines*. Постраждала особа обвинувачувала злочинця у злочині, а той захищався від обвинувачення. Процедура судового процесу на цих стадіях передбачала змагальні елементи. Обвинувачений свою невинуватість мав право закріпити присягою. У другий період – феодальний, враховуючи особливості політичного устрою держави, юстиція мала патримоніальні ознаки. Феодал постановляв вирок, король мав свій суд, суспільство отримувало право судити за вчинення злочину. Судити отримує право також і церква. У цей період становлення юстиції розвиток відбувався повільно, а головним його фактором був поділ суду на світський та духовний. Боротьба королівської влади з феодалами сприяла тому, що юстиція склалася як єдина централізована система. Було встановлено доктрину, що правосуддя – це влада короля [5, с. 63].

Духовні суди *judicium ecclesiasticum* були створені для здійснення нагляду за поведінкою громадян, але гласність проведення процедури духовної сповіді не відповідала засадам духовенства. Тому суд проводився таємно. Взагалі духовні суди мали дисциплінарний характер. Судді під час процесу здійснювали лише формальні процедури. Суддя приймав рішення стосовно каяття грішників. Суд відбувався таким чином, щоб спонукати грішника до каяття. Особа, стосовно якої проводилася судова процедура, повинна була покаятися, після чого «духовний отець» – суддя надавав можливість стати на новий шлях, спокутувати свою провину [5, с. 63-64].

У феодальну епоху компетенція і духовного, і світського судів була майже однаковою. Якщо розглядати співвідношення між двома судами, то духовний суд був більш зразковим, ніж світський. Однак легісти, знаючи про право васала, не могли не розуміти, що королівська влада повинна боротися не лише проти феодала, а й з духовним судом та католицькою релігією. Тому король проводив судові реформи, які мали знищити суспільний елемент у діяльності суду і зробити його таємним. Таємний суд розробив теорію доказів, визначив положення проведення судової процедури та встановив новий розвиток кримінальної юстиції. Об'єднання королівського і духовного судів в один орган юстиції призвело до виникнення інквізиції, забезпечило владу королю [5, с. 64].

Феодалізм у Західній Європі виник після розпаду Римської держави. Давні племена, що населяли територію сучасної Німеччини, являли собою ніщо інше, як озброєний народ, а отже, і форми суду в них і в мирний час, і під час воєн були однаковими. Найнижча судова сходи́нка у цих племенах – народні збори марки (сотні). Під час війни, замість общини, рішення у судових справах виносили збори воїнів. Дещо пізніше винесенням судових рішень почали займатись вибрані і добре знаючі звичаї люди – рахінбурги. Рішення рахінбургів вступало в дію лише після згоди воїнів. Важливіші справи розглядались під головуванням короля на зборах усіх воїнів. Для періоду феодальної роздрібненості були характерними дві форми суду – «суд рівних» (рицарський суд) та вотчинний суд. Судовий процес, у цей період відбувався публічно. Правових актів, які б регулювали виключно військові правовідносини, ще не було [6, с. 241].

Під впливом християнських віровчень розвивались уявлення про природне право у Середньовіччі. Розвиток католицької правової доктрини вніс суттєві зміни у концепції природного права античності. Використовуючи досягнення стоїків і римських правників, католицька церква відірвала природне право від його зв'язку із земним порядком і поєднала його з духовною єдністю неба і землі, основою на Божій благодаті. Церква розмежовувала природні закони як такі, що діють в Божественній сфері, і природне право, що надане людині Святим Письмом. Твердження, згідно з яким природний закон є Божим розумом, і є Волею Бога, що встановлює природний порядок речей і не дозволяє його порушувати, призвело до протиставлення природного права, основоного на Божому розумі і природного права, основоного на Божій волі. В епоху становлення християнства, коли полеміка з античним мисленням залишалась актуальною, концепція природного права продовжувала розвиватись незважаючи на обмежений характер, що було зумовлено божественним обґрунтуванням права. Оскільки розуміння природного права мало теократичний характер, його вважали обов'язковим та вищим за будь-яке законодавство [7, с. 132].

За умов роздробленості Європи та відсутності централізації державної влади суддівський корпус тогочасної Європи не в повній мірі відстоював принципи законності, справедливості, рівності сторін перед законом. Це і обумовило привернення уваги дослідників, не стільки до проблематики дискреції, скільки до проблем забезпечення законності при розгляді справ. Хоча при цьому теоретики

права не протиставляли дискрецію законності і підкреслювали невід'ємне право суду чинити розсуд. Проте тогочасні історичні реалії, недосконалість державного ладу та системи державного управління обумовлювали ситуацію, за якої було поширене суддівське свавілля та бюрократична судова тяганина, що і стало предметом особливої турботи та занепокоєння вищезазначених вчених. Особливо категоричним у цій частині був І. Бентам [8, с. 11].

В епоху Відродження застосування природного права при здійсненні судового угляду мало гуманістичний характер. Суддя приймав рішення з метою захисту прав людини, збереження її свободи, дотримуючись принципів соціальної рівності та природної справедливості. Якщо застосування закону не забезпечувало дотримання цих принципів, судді звертались до природного права, яке захищало людину від помилок законодавця. Зауважимо, що природне право не протиставляли позитивному праву, їх застосування залежало від угляду судді, а відправлення правосуддя мало творчий характер [7, с. 142].

Але, незважаючи на пануючий у XVIII – першій половині XIX ст. позитивізм, майже кожен дослідник підкреслював особливий статус та незалежність суду, його невід'ємне право на розсуд у конкретних справах, можливість варіантності при застосуванні норм права в залежності від конкретних обставин справи [8, с. 11].

Поширення християнства, вихід церкви з-під опіки держави, проголошення духовного вищим за світське призвели до того, що виключна юрисдикція з розгляду юридичних спорів, що виникали у державі, належала церкві. У процесі розгляду справ судді застосовували канонічне право, яке домінувало у суспільстві та включало настанови священників, укази церковних соборів, з'їздів та природне право, яке відображало божественну волю. Природне право для представників католицької церкви було прикладом, який вони демонстрували світській владі, а також зразком, за яким треба було тлумачити та створювати право самої церкви. Таке право церква вважала не ідеальним, таким, що існує за межами правових систем, а моральністю самого права, що міститься в середині існуючих правових систем. Судовий угляд у цей час ґрунтувався на внутрішньому переконанні, побудованому на розумі та справедливості, канонічному та природному праві. В його основі лежало твердження про те, що під час застосування норм права світські закони не можуть домінувати над природним правом, так само як церковні закони не повинні йому суперечити [7, с. 136].

При здійсненні правосуддя застосовували природне право, канонічні норми, і світські закони, які відповідали вимогам природного права. Якщо закони не відповідали вказаним вимогам, їх вважали такими, що суперечать принципам розумності та справедливості, а тому могли й не застосовувати судді. Отже, заперечували обов'язковий характер застосування позитивного права, яке суперечило природному праву. Остаточне розмежування права на позитивне та природне дозволило розширити уявлення про діяльність судді, яка не зводилася до простого, механічного переписування законів, а передбачала застосування природного права [7, с. 137].

Гуманістичні ідеї епохи Відродження спрямовувалися на обґрунтування особливого, визначального статусу людини у всесвіті, піднесення гідності людини й прирівнянні її у чомусь до Бога, доводили виняткову індивідуальність людини, визнавали її можливості, здібності. Рушійною силою розвитку природного права був гуманізм як система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність, вільний вияв природних людських думок і почуттів. Основними твердженнями були: людина є частиною природи, має право на задоволення своїх земних потреб, право діяти за вказівками власного розуму (право вільної поведінки); проголошувалась свобода людини (думки, слова, віри), соціальна рівність, законність. Особливого значення набувала діяльність судді, завдання якого – захистити права і свободи людини та прийняти справедливе рішення [7, с. 143].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. На період Середньовіччя припадає початок формування та становлення судової системи більшості країн Західної Європи. На цей процес мають вплив національні традиції та соціальні процеси, що відбувались в державі. Функціонували духовні та світські суди, влада яких була майже тотожною. Свідомість та розсуд суддів формувалися під впливом християнства та трансформації підходу до природного права, в епоху Відродження набували гуманістичний характер.

На процес здійснення правосуддя, статус та розсуд судді при винесенні рішення впливали ряд чинників, навіть якщо цим суддею був сам глава держави. До таких чинників варто віднести соціально-економічне становище в державі, суспільний та економічний устрій, зокрема, соціальне становище, яке займали і вершители правосуддя, і учасники процесу. Суттєвий вплив на дискрецію судді в період Середньовіччя мав ідеологічний (релігійний) чинник, адже пануюча релігія мала вагоме значення для змісту норм права, на підставі яких здійснювалось правосуддя.

Представлене дослідження варто розглядати як один з кроків в напрямку вивчення статусу

суддів та судового розсуду в історико-правовому контексті, тож доречно продовжити в інші історичні періоди.

Джерела та література

1. Кравчук М. А. Історико-правові аспекти судового розсуду (дискреції) / М. А. Кравчук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – Випуск 33. – Ч. 1. – Ужгород, 2015. – С. 21-24.
2. Кравчук М. Судовий розсуд (дискреція): історія становлення та сучасність / М. А. Кравчук // Dyskrecjonalna władza sędziego. Zagadnienia teorii i praktyki. – Tarnobrzeg: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2012. – S. 67-73.
3. Багнюк Г. Історико-правовий аспект становлення і розвитку засади гласності та відкритості кримінального провадження / Г. Багнюк // Юридичний вісник. – 2014. – № 6. – С. 263-268.
4. Середя О. В. Становлення судової влади в країнах Західної Європи за часів раннього феодалізму // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/7170/1/Sereda_189.pdf.
5. Гринюк В. Становлення та еволюція незалежності судді у правовій доктрині і практиці / В. Гринюк // Вісник Національної Академії прокуратури України. – 2012. – № 4. – С. 63-68.
6. Романовський Я. Я. Становлення військового судочинства у країнах Європи / Я. Я. Романовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/14030/1/39_240-245_Vis724_Armiya.pdf.
7. Грищук О. В., Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія / О. В. Грищук, Д. І. Попов. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. – 320 с.
8. Куфтирєв П. В. Суддівський розсуд у теорії права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Куфтирєв Павло Вячеславович; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2009. – 22 с.

Кравчук Н. Історико-правовая характеристика статуса судей и судебного усмотрения в странах Западной Европы в период Средневековья. В статье проведен анализ статуса судей и судебного усмотрения в таких странах, как Германия, Франция, Англия в период Средневековья. На период Средневековья приходится начало формирования и становления судебной системы большинства стран Западной Европы. На этот процесс влияют национальные традиции и социальные процессы, которые происходили в государстве. Функционировали духовные и светские суды, власть которых была почти тождественной. Сознание и усмотрение судей формировались под влиянием христианства и трансформации подхода к естественному праву, в эпоху Возрождения приобретали гуманистический характер. На процесс отправления правосудия, статус и усмотрение судьи при вынесении решения влияли ряд факторов, даже если этим судьей был сам глава государства. К таким факторам следует отнести социально-экономическое положение в государстве, общественный и экономический строй, в частности, социальное положение, которое занимали и вершители правосудия, и участники процесса. Существенное влияние на дискрецию судьи в период Средневековья имел идеологический (религиозный) фактор, ведь господствующая религия имела большое значение для содержания норм права, на основании которых осуществлялось правосудие.

Ключевые слова: статус судей, судебное усмотрение, Западная Европа, Средневековье.

Kravchuk M. Historical and Legal Description of the Status of Judges and Judicial Discretion in the Countries of Western Europe during the Middle Ages. The article represents the analysis of the status of judges and judicial discretion in such countries as Germany, France and England in the Middle Ages. The Middle Ages epoch witnessed first formation and establishment of the judicial system in most Western European countries. This process was greatly influenced by national traditions and social processes that occurred in each of the states. There were spiritual and secular courts, whose powers were almost identical. Consciousness and discretion of judges were formed under the influence of Christianity and the transformation of the approach to natural law; in the Renaissance period, they acquired a humanistic character. A number of factors influenced the process of administering justice and the status and discretion of the judge when making a decision (even if the judge was the head of the state). These factors include the socio-economic situation in the state, the social and economic system and in particular, the social status of both the judiciary and the participants in the process. The ideological (religious) factor had a significant effect on the discretion of a judge during the Middle Ages, since the dominant religion was of great

significance for the content of the law, on the basis of which justice was carried out.

Key words: the status of judges, judicial discretion, Western Europe, the Middle Ages.

УДК 343.2/.7(477.81/.82)(091):340.114

P. Glamazda

Legal Regulation of Criminal Relations in the Grand Duchy of Lithuania in a Pre-Statute Period on the Example of Volyn Lands

In the article, on the basis of historical and legal analysis of landmarks of law, monographic literature and scientific works, is given a general description of sources of law, by the norms of which criminal law relations in the Grand Duchy of Lithuania on the Volyn lands were regulated before the adoption of the Lithuanian statutes. It is determined that the Ruthenian customary law occupied a dominant position in the Grand Duchy of Lithuania during the XIV-XVI centuries. It was established that the Volyn privilege played an important role in the legal regulation of criminal law in the Volyn region, which fixed the principle of presumption of innocence: it was forbidden to execute the nobility and confiscate their property other than on the basis of a court decision. The reasons for the reception by the Grand Duchy of Lithuania of the rich legal culture of Kyivan Rus are substantiated.

Key words: Great Duchy of Lithuania, Volyn, customary law, privilege, jurisprudence, legal regulation, source of law.

Formulation of scientific problem and its significance. At this stage of development of Ukraine as an independent and constitutional state, its historical past and legal heritage play a very important role. In this context, it is important to study the period of development of the legal system of the Grand Duchy of Lithuania (hereinafter – the GDL), including within the Ukrainian lands. The essence of such study is the complex analysis of sources of law, the norms of which regulated criminal law relations in the GDL, in particular, on the Volyn lands before the adoption of the Lithuanian statutes, as well as their subsequent influence on the development of criminal legislation.

The study of this topic is relevant, since it enables the research of processes of formation and development of sources of contemporary criminal law in certain chronological and territorial boundaries. Their analysis and scientific assessment will allow contemporary Ukrainian legislators not to repeat those mistakes that took place in history, since solving of the actual problems connected with the reformation of the legal system of the modern Ukrainian state depends to a large extent on the scientific analysis of historical experience and the use of its results in law-making processes of the present.

Research analysis of scientific problem. This period of Ukrainian state formation has been highlighted in the works of such domestic and Russian historians and lawyers, as D. P. Vaschuk, O. Vovk, I. Yakubovskyy, M. M. Yasynskyy

Statement of the purpose of the article. Our goal is research of processes of formation and development of sources of Legal Regulation of criminal relations in the Volyn Lands as part of Grand Duchy of Lithuania in a pre-statute period, their analysis and scientific assessment, using of this results in law-making processes of the present times.

The presentation of the main material and justification of the results of the study. An important feature of the legal system of the Grand Duchy of Lithuania is a substantial copying of legal traditions and sources of law of Kyivan Rus, which continued to be used on Ukrainian lands within the GDL. Kyivan Rus, which has achieved significant development during its period of existence, has become the main source of copying of law in the territory of the GDL, which is reflected in the legislation.

As in Kyivan Rus, the law of the Grand Duchy of Lithuania did not reach absolute formalization, major role in regulating both criminal and other relations was played by the custom. But since, basically, the law enforcement of the prince, court and other authorized persons was carried out orally at that time in the

GDL, the evidence of the use of the custom remained relatively few. At the same time, in the decisions of the *kopnyy* courts (local village courts), such expressions are often used: «under habitual custom», «under customary law», «customary law», «the court and the *kopna's* law» [1, p. 49-55].

The widespread use of the custom was caused by significant gaps in the legal regulation of social relations, thus, leading to the indispensable need to apply the custom in resolving legal issues, which was done under the actual consent of the authorities, and to be more precise, there was no prohibition to do so [2, p. 47]. Rarely legal custom was used on the basis of direct reference to it in the legal act.

Actually extensive use of custom influenced the position of M. Yasynskyy, who convinced that the Ruthenian customary law held a dominant position in the GDL during the XIV-XVI centuries: «State power always and everywhere refers not to the law, but to the «old days», «antiquity», the customs, as a source of law, sanctifies them with their authority, makes them forms of law and protects from all innovations» [3, p. 4].

In the legal life of GDL of the second half of XV-XVI centuries the principle of particularism was widespread, including in customary law. O. Galetskyy, in particular, distinguished between the internal relations in each principality from relations in the state as a whole. The GDL tied up the lands to itself by means of a vassal or *lenny* relations, which, as a result, led to their dependence in foreign policy [4, p. 230]. Thus, each land in the GDL – Lithuanian, Ukrainian and Belarusian lands, formed their own special system of mandatory norms, an important place among which was occupied by legal traditions – customs. The local legal system was called by the name of the region, as well as the legal acts that acted there.

From Kyivan Rus the GDL borrowed not only the customary law, but also the main landmark of law of those times – a collection of laws «*Ruska Pravda*» (Rus' Justice). *Ruska Pravda* became a unifying legal document for the entire Lithuanian-Ruthenian state, which at the time of legal particularism introduced unity in the legal regulation of relations in the state and formed the basis of law in these lands before publication the Lithuanian Statutes. It is worth agreeing with professor F. Leontovych that *Ruska Pravda* in the Grand Duchy of Lithuania was a reflection of «general laws», as evidenced by the judicial practice of that time. «Under it all the inhabitants of the Lithuanian-Ruthenian state were tried». Identical opinion was expressed by I. Rakovetsky: «All the Ruthenian lands were judged by *Ruska Pravda*» [5, p. 243].

Thus, it can still be argued about the leading importance of old Ruthenian law in the legal system of the GDL, in the period preceding the formation of its own Lithuanian law and its coverage in the Lithuanian Statutes. The dominance of Old Ruthenian law in the territory of the GDL is explained by the special status of the Ukrainian and Belarusian lands in its composition. At the same time, it should also be noted that ethnic Lithuanian lands did not suffer from the significant influence of Ruthenian law and continued to use their own legal customs and normative sources.

Since the end of the XIV century Lithuanian princes became more involved in lawmaking, by issuing so-called privileges (Latin *priva lex* – a special law). Privileges were also called «business letters». Y. Yakubovskyy wrote, «such acts we encounter in all Western European states in the medieval period of their development» [6, p. 253]. Initially, privileges arose as individual legal acts, which did not create new legal norms, but with the development of state and law, due to the need for intervention of the prince in public relations, privileges began to be broadened to certain groups of people, states and/or territories [7, p. 120].

G. Demchenko, observes that the law of the GDL, as a derivative from the Ruthenian and Lithuanian, reflected in the legislative acts, is characterized by the extraordinary development of privileges. Thus, the privileges constituted the bulk of the legislative acts, which confirmed the rules of customary law, which partially existed, and partly created new rights and freedoms [8, p.103]. One should agree with the statement of M. Yasynskyy: «There is an interesting and strange phenomenon: the privilege is trying to exclude the general law», «private law is built on the model of the state law» [3, p. 4-9].

Among the land privileges issued by the Grand Dukes of Lithuania it is worthy to allocate the privilege addressed to the «princes and boyars, both Lithuanians and Ruthenians of the Grand Duchy of Lithuania» of May 6, 1434, issued by the Grand Duke Sigismund Keistutovych in Troky, which in fact entrenched the presumption of innocence – the Grand Duke promised lords and boyars no punishment otherwise than on the basis of a court decision [9, p. 223].

The commonwealth (all-nation) privilege of King Casimir, who at the same time served as the King of Poland and the Grand Duke of Lithuania, of May 2, 1447, the Lithuanian- Ruthenian gentry received the full and exclusive right to hold proceedings, and to punish its vassals, in cases where the committed crime did not violate the interests of third parties who are not vassals of this nobleman. Also, this privilege confirmed the presumption of innocence, which consisted in the fact that prelates, princes, masters, gentry and burghers cannot be punished without a court hearing, but only «by a court decision, according to the

Christian custom and the power of the Polish laws». Thus, all the free sectors of the population could not be punished without a court at that time. Privilege singled out the principle of individual responsibility: «for neither wife for her husband, nor children for their father, nor servant for the noble shall not respond», unless they are partners, except for cases of insult. In 1457, this privilege was reaffirmed by the imposition of a seal to it [6, p. 253]. Among the important for criminal law relations, one can also distinguish the privilege of Prince Alexander of August 6, 1492, which once again confirmed the presumption of innocence and the principle of individual responsibility for crimes, with the exception of crimes against the person of the owner.

One of the institutes of criminal law, which became widespread in the GDL in the XV century, became a judicial immunity, inherent primarily in the ecclesiastical possession and the premises of the great feudal lords. In the commonwealth privilege of 1447, judicial immunity was granted to all feudal lords. Therefore, the unified procedure for appeal in the cases of the dependent population was approved. At first it was necessary to seek justice from the owner of the accused and only in the event of a refusal the Grand Duke or his officers sent datskyy (clergy) to consider the case.

While land privileges were addressed to certain subjects (individuals, groups of people or stratum), regional privileges or statutory land titles, which were normative legal acts that were addressed to specific lands, were issued for the regulation of social relations in the respective territory. In fact, the reason for their provision was the lack of a single unified legislation in the territory of the GDL, but the need to regulate relations between the central government and the local authorities and the population of the respective territories remained [10, p. 15]. The main purpose of granting regional privileges was to leave intact the effect of local legal practices. An interesting feature of the regional privileges was that they were endowed only with the border areas that were at the limits of the GDL. Thus, the central government tried to preserve the state and reduce the risk of separation of lands, ensuring their proper autonomy.

Ukrainian lands also received their own regional privileges, in particular, the Kyiv and Volyn privileges [11, p. 352, 364]. There is also mentions in the scientific literature of the statutory land title granted to the Lutsk land by the Polish King Jogaila in 1427. The text of this title was not preserved, I. Danylovych published only an extract from this privilege in one of his publications. Thus, the existence of such a regional privilege is rather dubious, first of all, because Jogaila was not the Grand Duke of Lithuania, and this post was occupied by Prince Vytautas at that time, so Jogaila could not issue such a document, as rightly observes M. Yasynskyy. Secondly, as Yakubovskyy noted, since there were no other sources in which Lutsk's letter was mentioned, it is most likely that I. Danylovych had erroneously named and dated a copy of the privilege of 1432 [12, p. 91, 99].

Volyn land was a strategically important territory for the GDL, therefore it received a charter in the beginning of 1452 from Prince Kazimir Jogailovych as an expression of his tactical and political will. Later it was twice confirmed in 1501 by the Grand Duke of Lithuania Alexander and in 1509 by Sigismund [10, p. 10]. This means that the Volyn land was an important component of the GDL and the princes did everything in their power to prevent it from being separated, providing broad autonomy. Like a certificate issued to the Kyiv land, the Volyn privilege had strata character and defended the interests of the gentry. Among the criminal law norms, the privilege consolidated the principle of presumption of innocence: it was forbidden to execute a gentry and confiscate his property otherwise, as on the basis of a court decision. In addition, the Volyn privilege foresaw a distinction not inherent to other Ukrainian lands – the headman was considerably restricted in his powers and was allowed to hold a judicial meeting with the gentry only after receiving a written instruction from the Grand Duke of Lithuania with a «knowledge» according to which the court was held, the headman did not have the right to spit out and imprison representatives of nobility. Thus, the special status of gentry within the territory of Volyn was secured.

During this period, there was also no attempt to unify the legal norms throughout the territory of GDL. For the first time since the times of the Ruska Pravda, criminal, civil and procedural legal relations were regulated in the national act of 1468, Sudebnyk or, as it is called, the Statutes of Casimir IV. Sudebnyk contained the rules of criminal, criminal procedural, civil and administrative law.

Among the criminal law institutes, the Sudebnyk regulated the crime institute – «tatba», which was contained in 16 articles. Among other things, in particular, the «big» or «konskyy» theft and the «small», «tatba with a face» and «without a face» were separated. In the future, the articles devoted to «tatba» were actually completely duplicated in the Statute of 1529 [11, p. 161]. The same provisions on theft as the rules on «vyna» and «muka», about the conditions of responsibility of children and wife for the actions of children and husband were borrowed by Lithuanian lawmakers from the Ruska Pravda, which again indicates the significant influence of Ruthenian law on the formation of the law of GDL.

The Sudebnyk was notable for the extension of the principle of individual responsibility, specifying

cases in which the family was carrying or, on the contrary, was not responsible for crimes committed by a family member. So, if the elderly children and the wife knew about the theft of the father and the husband, then they were responsible with their property for his actions. Young children under seven years were not responsible at all for the behavior of their father (even if they knew). Also, Sudebnyk established the lack of guilt of family members and, accordingly, excluded the responsibility of wife and children of the «thief» for his actions, if he was detained «on the hot», with «face» (caught at the crime scene), but did not bring the stolen home and, accordingly, his family did not use stolen things: «thief is responsible, and his wife and children and their house are innocent».

Sudebnyk differed at that time by the progressive principle of equality of representatives of all social strata under the law in criminal cases. For example, in cases where the crime took place with the knowledge of the master or the owner himself participated in it and all this was proved, then the nobleman carried the responsibility along with the performer [13, p. 215].

Conclusions. Among the new introductions of Sudebnyk, it is possible to distinguish the definition of a crime as an unlawful act, the occurrence of liability only in the presence of fault, the compliance with the punishment of the severity of the crime and the prohibition of self-justice. Sudebnyk secured a new line of criminal responsibility, consolidating the principle of exemption from criminal responsibility of children who have not reached the age of seven. In particular, a legal norm was introduced that prohibited the transfer to the victim of children under the age of seven.

In Sudebnyk, for the first time, the idea of isolating the offender from society as one of the purposes of punishment was legally laid down, although the idea of property compensation was not completely rejected. Contrary to the current norms of customary law, the release of a criminal offender from punishment, in particular by means of redemption, was prohibited. Development and registration of judicial immunity in the GDL from the end of the XIV century. were held in close connection with the growth of large feudal land ownership.

Among the shortcomings of the Sudebnyk should be its fragmentation in connection to the regulation of criminal law relations, in particular, that its provisions were mainly aimed at the protection of property and did not apply to other types of crimes, which led to the failure of this document to comprehensively and fully regulate public relations in the state.

To summarize, it should be noted that the GDL in the sources of law preceding the adoption of the three Statutes mostly copied the criminal law that was in force within the Ukrainian lands during the period of Kyivan Rus and the Galician-Volyn state, rather than abolished and reformed it. This can be explained by the fact that the aforementioned norms corresponded to the attitude to criminal relations at that time, as well as actualization of the rich legal culture of Kyivan Rus in the conditions of the reception by the GDL.

Sources and Literature

1. Cherkaskyy I. Yu. Public (Kopnyy) Court in Ukraine-Rus XVI-XVIII Centuries. / I. Yu. Cherkaskyy. – K.: Ukr. Acad Sciences, 1928. – 714 p.
2. Lazarev V.V. Gaps in the Law / V.V. Lazarev. – Kazan: Kazan. Unt., 1969. – 95 p.
3. Yasynskyy M. N. Chartered Land Titles of the Lithuanian-Ruthenian State / M. N. Yasynskyy. – K.: Un-tskaya Printing House, 1899. – 214 p.
4. Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudź zakła zęczki składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego / O. Halecki. – Kraków, 1916. – 296 s.
5. Rakawecki I. Ruskaja Prauda – Prawa wielkiego kn. Jaraslawa / I. Rakawecki. – Warszawa, 1820. – T. 1. – 320 s.
6. Yakubovskyy I. Land Privileges of the Grand Duchy of Lithuania / I. Yakubovskyy // Journal of the Ministry of Public Education. – 1903. – No. 4. – P. 253-255.
7. Kulchytskyy V. S. The History of the State and the Law of Ukraine: Textbook / V. S. Kulchytskyy, B. Y. Tyshchyk. – K.: Publishing house «In Yure», 2007. – 624 p.
8. Demchenko G. The Punishment According to the Lithuanian Statute in its Three Editions (1529, 1566, 1588) / G. Demchenko – K., 1894. – 273 p.
9. Lubavskyy M. K. Essays on the History of the Lithuanian-Ruthenian State / M. K. Lyubavskyy – M., 1915. – 280 p.
10. Vashchuk D. P. Regional Privileges of Volyn and Kyiv Region: Genesis and Functioning in the Second Half XV – in the First Third of the XVI Century: Author's Essay for Dis. for Candidate Degree in Sciences: 07.00.02 «World History» / D. P. Vashchuk – K., 2005. – 18 p.
11. Leontovych F. I. Essays on the History of Lithuanian-Ruthenian Law. Formation of Territory of the

- Lithuanian State / F. I. Leontovych – SPb.: Typography V.S. Balasheva and Co, 1894. – 399 p.
12. Vashchuk D. Regional Privileges of the Kyiv Region and Volyn: the Problem of Origin, Date and Character (Second Half of the XV – the Beginning of the XVI Century) / D. Vashchuk // Ukr. History Magazine. – 2004. – № 1. – P. 91-99.
13. Laschenko R. Lectures on the History of Ukrainian Law / R. Laschenko. – K.: Ukraine, 1998. – 254 p.

Гламазда П. Правове регулювання кримінальних правовідносин у Великому князівстві Литовському у достатутний період на прикладі Волинських земель. У статті на підставі історико-правового аналізу пам'яток права, монографічної літератури та наукових праць здійснено загальну характеристику джерел права, нормами яких регулювалися кримінально-правові відносини у Великому князівстві Литовському на Волинських землях до прийняття Литовських статутів. Визначено, що руське звичаєве право займало панівне становище у Великому князівстві Литовському впродовж XIV–XVI ст. Встановлено, що важливе значення для правового регулювання кримінально-правових відносин на території Волині відігравав «Волинський привілей», яким було закріплено принцип презумпції невинуватості: заборонялося страчувати шляхтича та конфісковувати його нерухомість не інакше, як на підставі судового рішення. Обгрунтовано причини рецепції багатой правової культури Київської Русі Великим князівством Литовським.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Волинь, звичаєве право, привілей, судебник, правове регулювання, джерело права.

Гламазда П. Правовое регулирование уголовных правоотношений в Великом княжестве Литовском в достатутный период на примере Волинских земель. В статье на основании историко-правового анализа памятников права, монографической литературы и научных трудов осуществлено общую характеристику источников права, нормами которых регулировались уголовно-правовые отношения в Великом княжестве Литовском на волинских землях до принятия Литовских статутів. Определено, что русское обычное право занимало господствующее положение в Великом княжестве Литовском в течение XIV-XVI вв. Установлено, что важное значение для правового регулирования уголовно-правовых отношений на территории Волини играла «Волинская привилегия», в которой был закреплён принцип презумпции невиновности: запрещалось казнить шляхтича и конфисковывать его недвижимость не иначе, как на основании судебного решения. Обоснованы причины рецепции богатой правовой культуры Киевской Руси Великим княжеством Литовским.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Волинь, обычное право, привилегия, судебник, правовое регулирование, источник права.

РОЗДІЛ II

Конституційне, адміністративне, інформаційне та міжнародне право

УДК 349.6

В. Сидор

Апроксимація екологічного законодавства України до права ЄС: аналіз міжнародної та національної правової бази

В публікації проведено комплексний аналіз актів, що становлять правову основу процесу апроксимації екологічного законодавства України до права ЄС. Встановлено, що поступове приведення національного законодавства у відповідність із законодавством ЄС у галузі охорони навколишнього середовища та природокористування є однією з 16 пріоритетних сфер апроксимації. Досліджено юридичну природу основних етапів апроксимація екологічного законодавства: транспозицію, імплементацію та забезпечення впровадження.

Ключові слова: екологічне законодавства, навколишнє середовище, апроксимація, транспозиція, імплементація, впровадження.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуальність обраної теми дослідження обумовлена взятим Україною курсом наближення екологічного законодавства шляхом приведення його у повну відповідність до вимог права ЄС. Апроксимація постійно відбувається не лише в країнах, що є членами Європейського Союзу, але й у державах, що є кандидатами на вступ до ЄС. Україна є не виключенням, саме процес апроксимації екологічного законодавства дозволить розробити процедури та підготуватись до розробки та впровадження необхідних правових норм з метою впровадження європейських директив з охорони довкілля та природокористування.

Аналіз досліджень цієї проблеми. В науці екологічного права дослідженню проблем апроксимації, гармонізації та адаптації екологічного законодавства відповідно до регламентів та директив Європейського Союзу присвячено праці А. П. Гетьмана, Г. І. Балюк, І. І. Каракаша, Н. Р. Кобецької, В. В. Костицького, М. В. Краснової, Н. Р. Малишевої, Ю. С. Шемшученка та ін. Проте, враховуючи той факт, що процедура апроксимації передбачає проходження державою різних етапів, особливого значення набуває дослідження юридичної природи транспозиції, імплементації та забезпечення впровадження європейських вимог в галузі охорони довкілля та природокористування.

Метою статті є вивчення міжнародних та правових основ приведення екологічного законодавства України у відповідність до права ЄС з метою усунення суперечностей та неоднозначного тлумачення правових приписів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Переходячи до викладення основного матеріалу, варто зазначити, що міжнародно-правову основу процесу апроксимації екологічного законодавства України до права ЄС насамперед становили: Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994 року [1] (вже втратила юридичну силу), План дій Україна – Європейський Союз 2005 року [2], Порядок денний асоціації Україна – Європейський Союз 2009 року [3] та Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, 2014 року [4].

Національну правову базу апроксимації екологічного законодавства України до права ЄС в різні періоди становили:

1) Указ Президента України від 11.06.1998 № 615/98, яким було виділено такі етапи апроксимації: імплементацію Угоди про партнерство і співробітництво, укладання галузевих угод, приведення чинного законодавства України у відповідність із стандартами ЄС, створення механізму приведення проектів актів законодавства України у відповідність із нормами ЄС [5] (вже втратив юридичну силу);

2) Програма інтеграції України до Європейського Союзу, схваленою Указом Президента України від 14 вересня 2000 р. № 1072, відповідно до якої Кабінет Міністрів України у 2001-2004 роках щорічно затверджував План дій щодо реалізації пріоритетних положень Програми інтеграції України до Європейського Союзу та План роботи з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [6] (вже втратила юридичну силу);

3) Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р. № 1629-І, яким було визначено механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі, що передбачає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування [7];

4) Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства ЄС» від 15 жовтня 2004 р. № 1365. Цією постановою утворено Координаційну раду з адаптації законодавства України до законодавства ЄС [8];

5) Протокол про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства, ратифікований Законом України від 15 грудня 2010 р. № 2787-VI, яким для досягнення відповідності вимогам Розділу II Договору про заснування Енергетичного Співтовариства й пов'язаним із ним додаткам визначено графік імплементації *acquis communautaire* [9].

6) Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI, яким закріплено вимоги наближення екологічного законодавства до відповідних директив ЄС, забезпечення впровадження багатосторонніх екологічних угод (конвенцій, протоколів тощо), стороною яких є Україна, соціальна прийнятність, реалістичність, економічна ефективність. Також даним законом було закріплено необхідність гнучкого застосування відповідних економічних інструментів для стимулювання впровадження інноваційних екологічних технологій, розв'язанню екологічних проблем на місцевому рівні [10].

В країнах ЄС традиційно апроксимація екологічного законодавства передбачає транспозицію, імплементацію та забезпечення впровадження. В нашій державі транспозиція екологічного законодавства розпочалась з 2004 р. з набранням юридичної сили Угодою про асоціацію, в якій було визначено конкретні терміни транспозиції для кожного з 29 джерел права ЄС, які наведені в ньому. Зовнішньою формою транспозиції стала адаптація законодавства України до права ЄС. Необхідно підкреслити, що транспозиція екологічного законодавства є обмеженим у часі етапом приведення законодавства у відповідність з європейським правом, що триває як правило близько 2-3 років.

Наступним етапом апроксимації екологічного законодавства імплементація, що здійснюється шляхом практичного впровадження директив та стандартів ЄС. Передумовами успішної імплементації є створення в державі фінансового, інвестиційного та інституційного підґрунтя, тому процес імплементації триває як правило до 10 років. Кожна директивна чи регламент ЄС має свої особливості застосування, які необхідно враховувати в процесі імплементації.

Правові підстави та вимоги до процесу наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у секторі охорони довкілля визначено як базовими міжнародно-правовими нормами двосторонньої співпраці України з ЄС, так і нормами національного законодавства України. Відповідно до п. 4.8 Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI реалізація екологічної політики потребує ефективного функціонування системи законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища, спрямованого на досягнення національних пріоритетів. Основними вимогами до такого законодавства є його відповідність Конституції України, наближення до відповідних директив ЄС, забезпечення впровадження багатосторонніх екологічних угод (конвенцій, протоколів тощо), стороною яких є Україна, соціальна прийнятність, реалістичність, економічна ефективність. Законодавство має сприяти гнучкому застосуванню відповідних економічних інструментів для стимулювання впровадження інноваційних екологічних технологій, розв'язанню екологічних проблем на місцевому рівні [10].

Згідно зі статтею 51 Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 р. Україна взяла на себе зобов'язання

вживати заходів для поступового приведення національного законодавства у відповідність із законодавством Європейського Союзу у 16 пріоритетних сферах, зокрема й у сфері «навколишнє середовище». Крім того, стаття 63 Угоди про партнерство і співробітництво передбачала, що «Сторони розвивають та зміцнюють співробітництво між ними в галузі охорони навколишнього середовища», зокрема шляхом «удосконалення законодавства в напрямку стандартів Співтовариства» [1]. Угода про партнерство і співробітництво була укладена на десять років і передбачала можливість автоматичного подовження на один рік. Тому на основі Угоди про партнерство і співробітництво у лютому 2005 р. в рамках Європейської політики сусідства було прийнято План дій Україна – ЄС.

У Плані дій Україна – ЄС питанням охорони навколишнього середовища присвячено окремий розділ, у якому виокремлено три групи заходів:

По-перше, забезпечення створення умов якісного управління у сфері навколишнього середовища та започаткування їхнього впровадження (це передбачає, серед іншого, забезпечення стратегічного планування, процедури на виконання Орхуської конвенції, процедури для здійснення оцінки впливу на довкілля, у тому числі транскордонні питання).

По-друге, запобігання погіршенню стану навколишнього середовища, захист здоров'я людей, досягнення раціонального використання природних ресурсів відповідно до зобов'язань Йоганнесбурзького саміту (законодавство, плани і програми в ключових підсекторах навколишнього середовища та їх виконання).

По-третє, розширення співробітництва у сфері навколишнього середовища (впровадження положень Кіотського протоколу та Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, участь у Робочій групі Дунай – Чорне море, у діяльності Європейського агентства з охорони навколишнього середовища, Робочої групи Україна – ЄС з питань зміни клімату).

Очікувалося, що «імплементация Плану дій значно наблизить українське законодавство, норми та стандарти до законодавства Європейського Союзу». Так, План дій розширення рамок і поглиблення політичного співробітництва передбачав підтримку в адаптації законодавства до норм і стандартів ЄС, зокрема через надання технічної допомоги, обмін досвідом між державними службовцями (twinning) та цільові консультації і підтримку через механізм обміну інформацією про технічну допомогу (ТАІЕХ). План дій установив комплексний перелік пріоритетів, всі з яких мають важливе значення, особливої уваги варто приділити поступовому наближенню (апроксимації) законодавства, норм і стандартів України до законодавства, норм і стандартів Європейського Союзу [2]. План дій охоплював часові рамки у три роки.

У березні 2007 р. було розпочато переговори щодо укладення нової угоди на заміну Угоди про асоціацію між Україною. До її підписання та набрання нею чинності Сторони уклали новий практичний інструмент на заміну Плану дій Україна – ЄС, який покликаний «підготувати до та сприяти процесові набрання чинності Угодою про асоціацію»: Порядок денний асоціації Україна – ЄС для підготовки та сприяння імплементации Угоди про асоціацію набрав чинності 23 листопада 2009 р.

Обидві Сторони розглядали Угоду про асоціацію як найбільш сучасний та амбіційний підхід до бачення асоціації в рамках програми Східного партнерства разом із розділом про глибоку та всебічну зону вільної торгівлі та комплексною програмою наближення (апроксимації) до *acquis communautaire* ЄС. Порядок денний асоціації передбачає співпрацю України та ЄС щодо підготовки до імплементации актів *acquis communautaire* ЄС, зазначених у відповідних додатках до Угоди про асоціацію, у тому числі консультативну допомогу та структурований процес наближення (апроксимації) законодавства до законодавства ЄС як один з інструментів імплементации.

На нашу думку, охорона навколишнього середовища є однією з пріоритетних сфер наближення вітчизняного законодавства до вимог ЄС. Розвиток і зміцнення співпраці з питань охорони навколишнього природного середовища сприятиме реалізації довгострокових цілей сталого розвитку і зеленої економіки. Таке співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища повинно здійснюватися з урахуванням інтересів всіх країн на основі рівності та взаємної вигоди.

Перспективними напрямками співробітництва можуть стати обмін інформацією та досвідом про екологічно чисті технології, спільна дослідницька діяльність, спільне подолання наслідків стихійних лих та інших надзвичайних ситуацій особливо тих, що мають транскордонний характер.

Серед основних цілей співробітництва у галузі охорони навколишнього середовища можна виділити наступні: розвиток всеосяжної стратегії у сфері навколишнього середовища, яка передбачатиме заплановані інституційні реформи (з визначеними термінами) задля забезпечення виконання і впровадження природоохоронного законодавства; розподіл повноважень природоохоронних органів на національному, регіональному та муніципальному рівнях; процедури

прийняття рішень і їх виконання; процедури сприяння інтеграції природоохоронної політики в інші сфери політики держави; визначення необхідних людських і фінансових ресурсів та механізм їх перегляду; розвиток галузевих стратегій щодо поліпшення якості повітря, якості води й управління водними ресурсами, включаючи морське середовище; управління відходами та ресурсами; захист природи; промислове забруднення та промислові аварії; хімічні речовини; розвиток та імплементація політики з питань зміни клімату.

Поступове наближення (апроксимація) законодавства України до права та політик ЄС у сфері охорони навколишнього природного середовища здійснюватиметься протягом в середньому десяти років, починаючи з 1 листопада 2014 р..

Висновки. Таким чином, процес апроксимації екологічного законодавства України до джерел права ЄС є наступним етапом більш загального процесу гармонізації законодавства України з правом ЄС, що триває з 1998 р. Процес апроксимації охоплює адаптацію законодавства України до законодавства ЄС в галузі навколишнього середовища; поступове наближення екологічного законодавства, норм і стандартів України до законодавства, норм і стандартів Європейського Союзу; імплементацію і запровадження європейських стандартів охорони довкілля та природокористування в окремих актах екологічного законодавства; поступове наближення законодавства України до права й політики ЄС у сфері охорони навколишнього природного середовища. Апроксимація екологічного законодавства України до політики і законодавства ЄС у сфері навколишнього середовища і природокористування здійснюється з метою збереження, захисту, поліпшення і відтворення якості навколишнього природного середовища, захисту громадського здоров'я, розсудливого та раціонального використання природних ресурсів і заохочення заходів на міжнародному рівні, спрямованих на розв'язання регіональних і глобальних проблем навколишнього природного середовища. Апроксимація передбачає поступове наближення законодавства України до права та політик ЄС у сфері охорони навколишнього природного середовища шляхом імплементації окремих положень директив і регламентів ЄС в таких основних напрямках: управління довкіллям та інтеграція екологічної політики у інші галузеві політики; якість атмосферного повітря; управління відходами та ресурсами; якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище; охорона природи; промислове забруднення та техногенні загрози; зміна клімату та захист озонового шару; генетично модифіковані організми.

Джерела та література

1. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994 р. [втратила чинність] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012.
2. План дій «Україна – Європейський Союз» 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693/print.
3. Порядок денний асоціації Україна – Європейський Союз 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_990/print
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n2820.
5. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України від 11.06.1998 р. № 615/98 [втратив чинність] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98>.
6. Програма інтеграції України до Європейського Союзу, схвалена Указом Президента України від 14.09.2000 р. № 1072 [втратила чинність] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00/print>.
7. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 року № 1629-І [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15>.
8. Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства ЄС: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.2004 р. № 1365 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1365-2004-%D0%BF>.
9. Протокол про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства, ратифікований Законом України від 15 грудня 2010 р. № 2787-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a27.

10. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.

Сидор В. Аппроксимация экологического законодательства Украины к праву ЕС: анализ международной и национальной правовой базы. Правовые основания и требования к процессу приближения (аппроксимации) законодательства Украины к праву ЕС в секторе охраны окружающей среды определены как базовыми международно-правовыми нормами двустороннего сотрудничества Украины с ЕС, так и нормами национального законодательства Украины. Развитие и укрепление сотрудничества по вопросам охраны окружающей природной среды будет способствовать реализации долгосрочных целей устойчивого развития и зеленой экономики. Такое сотрудничество в сфере охраны окружающей природной среды должно осуществляться с учетом интересов всех стран на основе равенства и взаимной выгоды. Перспективными направлениями сотрудничества могут стать обмен информацией и опытом экологически чистых технологий, совместная исследовательская деятельность, совместное преодоление последствий стихийных бедствий и других чрезвычайных ситуаций, особенно имеющих трансграничный характер. Процесс аппроксимации охватывает адаптацию законодательства, норм и стандартов Украины к аналогичной правовой базе ЕС в области окружающей среды; имплементацию и внедрение европейских стандартов охраны окружающей среды и природопользования. Постепенное приближение законодательства Украины к праву и политике ЕС в сфере охраны окружающей природной среды путем имплементации отдельных положений директив и регламентов ЕС осуществляется в следующих основных направлениях: управление окружающей средой и интеграция экологической политики в другие отраслевые политики; качество атмосферного воздуха; управления отходами и ресурсами; качество воды и управление водными ресурсами, включая морскую среду; охрана природы; промышленное загрязнение и техногенные угрозы; изменение климата и защите озонового слоя; генетически модифицированные организмы.

Ключевые слова: экологическое законодательство, окружающая среда, аппроксимация, транспозиция, имплементация, внедрение

Sydor V. Approximation of the Environmental Legislation of Ukraine to the EU Law: Analysis of the International and National Legal Framework. The legal basis and requirements for the process of approximation of the Ukrainian legislation to EU law in the environmental sector are defined as both the international legal norms of bilateral cooperation between Ukraine and the EU and the norms of the national legislation of Ukraine. The development and strengthening of cooperation on environmental issues will contribute to the long-term goals of sustainable development of the green economy. The cooperation in the field of environment protection must be carried out considering the interests of all countries in terms of equality and mutual benefit. Promising areas of cooperation can be the exchange of information and experience on environmentally clean technologies, joint research activities, joint disaster management and other emergencies, especially those of transboundary nature. The approximation process involves the adaptation of Ukraine's legislation, norms and standards to a similar EU legal framework in the field of the environment and implementation of the European standards for environmental protection and nature management. The gradual approximation of Ukraine's legislation to the EU law and policy in the field of environment protection is to be carried out through the implementation of the provisions of the EU laws and regulations in the following directions: environmental management and integration of environmental policy into other sectoral policies; air quality; waste management and resources; water quality and water management, including the marine environment; conservation; industrial pollution and man-made hazards; climate change and ozone layer protection; genetically modified organisms.

Key words: ecological legislation, environment, approximation, transposition, implementation.

УДК 342.565.5 (477)

В. Кравчук

Вимога щодо несумісності як складовий елемент конституційно-правового статусу суддів

Статтю присвячено аналізу вітчизняного та зарубіжного конституційного законодавства про судоустрій і статус суддів в частині вимог щодо несумісності суддівської роботи з іншими видами діяльності. Вимога щодо несумісності посади судді зі здійсненням іншої діяльності зумовлена публічно-правовими інтересами забезпечення розподілу державно-владних повноважень між посадовими особами органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Розглянуто вимогу щодо несумісності суддівської роботи як один з елементів конституційно-правового статусу суддів.

Ключові слова: вимога щодо несумісності; конституційно-правовий статус суддів; правовий статус суддів; суд; суддя.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження природи інституту конституційно-правового статусу суддів є неможливим без характеристики його складових елементів. Вітчизняними та зарубіжними нормативно-правовими актами визначаються вимоги, що пред'являються до суддів в цілому, та вимога несумісності, зокрема. Проте, до останнього часу в науці конституційного права не створено теоретичних засад вимоги щодо несумісності посади судді з іншими видами діяльності, немає фундаментальних наукових досліджень цієї проблеми.

Актуальність теми дослідження зумовлена комплексним характером вимоги несумісності суддівської професії з іншими видами діяльності, що пред'являються до суддів як правового інституту, що складається з норм різних галузей національного законодавства. Така особливість правової регламентації вимоги несумісності посади судді з іншими видами діяльності вимагає єдиної концептуальної спрямованості цих норм.

Аналіз досліджень наукової проблеми. Дослідження правового статусу суддів як суб'єктів конституційно-правових відносин у будь-який час розвитку та становлення конституційно-правової доктрини не втрачали своєї актуальності та становили доволі високий відсоток від загального обсягу теоретичних напрацювань в цій сфері. В науці конституційного права до питання конституційно-правового статусу суддів та вимог, що до них пред'являються частково зверталися у своїх дослідженнях такі вчені-конституціоналісти, як З. Гладун, В. Єгорова, В. Журавський, В. Копейчиков, В. Кравченко, В. Мелашенко, В. Погорілко, О. Скрипнюк, О. Совгіря, Ю. Тодика, В. Федоренко, О. Фрицький, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Н. Шукліна та інші. Однак, на жаль, лише в деяких працях приділялась увага проблематиці, пов'язаній з вимогою щодо несумісності посади судді зі здійсненням іншої діяльності (О. Константи́й).

Мета й завдання статті. Мета даної статті полягає у пошуку та виявленні шляхів вирішення актуальних теоретичних проблем вимоги несумісності посади судді з іншими видами діяльності в Україні та зарубіжних країнах, урахування позитивного досвіду останніх. При цьому головна увага зосереджується на характеристиці вимоги несумісності посади судді з іншими видами діяльності як складового елемента конституційно-правового статусу суддів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Конституційні та законодавчі вимоги, що пред'являються до суддів, передбачають високі професійні та морально-етичні вимоги, що в свою чергу зумовлюють наділення суддів специфічними правами та обов'язками, а також гарантіями, які дозволяють їм ефективно здійснювати функцію правосуддя. Тому, їх варто розглядати як особливий елемент конституційно-правового статусу суддів [1, с. 60; 2, с. 47]. Однією з вимог, що пред'являється до суддів є вимога щодо несумісності, яка ґрунтується на ряді міжнародних нормативно-правових актів. Зокрема, відповідно до ст. 21 ч. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися жодною діяльністю, що є не сумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або з вимогами щодо виконання посадових обов'язків на постійній основі [3]. Зазначене конвенційне

положення конкретизоване у Регламенті Європейського Суду з прав людини, зокрема, відповідно до правила 4 упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися ніякою політичною, адміністративною чи професійною діяльністю, несумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або вимогами виконання посадових обов'язків на постійній основі. Кожний суддя має повідомити Голову Суду про будь-яку іншу діяльність [4].

Відповідно до ст. 40 ч. 2 Римського статуту Міжнародного кримінального суду судді не можуть займатись будь-якою іншою діяльністю, яка б перешкоджала виконанню ним судових функцій чи могла б призвести до сумніву у їх незалежності [5]. В ст. 7 Загальної (Універсальної) хартії судді, ухваленій 17 листопада 1999 р. Центральною Радою Міжнародної Асоціації суддів встановлено, що суддя не повинен займатися будь-якою іншою діяльністю, публічною чи приватною, оплачуваною чи безоплатною, якщо вона не є повністю сумісною з його обов'язками та статусом судді [6].

Сьогодні вимога несумісності посади судді з іншими видами діяльності передбачена конституціями багатьох зарубіжних країн.

Відповідно до ст. 143 Конституції Республіки Албанія здійснення повноважень судді несумісне з будь-якою іншою державною, політичною чи приватною діяльністю [7]. Згідно з ст. 91 ч. 1 Конституції Князівства Андорра функції судді несумісні з будь-яким іншим публічним обов'язком та із здійсненням комерційної, промислової чи професійної діяльності [8]. Відповідно до ст. 35 ч. 3 Конституції Ірландії суддя не повинен бути обраним членом будь-якої з палат Парламенту або обіймати будь-які інші оплачувані посади [9]. Згідно зі ст. 127 Конституції Королівства Іспанія судді і магістрати, які перебувають на службі, не можуть обіймати інші публічні посади або бути членами політичних партій чи профспілок. Закон встановлює систему і умови професійних об'єднань суддів. При цьому закон встановлює режим несумісності суддів, який повинен забезпечувати їх повну незалежність [10]. Відповідно до ст. 178 ч. 3 Конституції Республіки Польща суддя не може належати до політичної партії, профспілки та вести публічну діяльність, несумісну з принципами незалежності судів та суддів [11].

Згідно ст. 111 ч. 1 Конституції Республіки Білорусь судді не можуть здійснювати підприємницьку діяльність, виконувати іншу оплачувану роботу, окрім викладацької та науково-дослідної [12]. Відповідно до ст. 164 ч. 6 Конституції Республіки Вірменія суддя не може обіймати не обумовлену своїм статусом посаду в інших державних органах чи органах місцевого самоврядування, будь-яку посаду в комерційних організаціях, займатися підприємницькою діяльністю виконувати іншу оплачувану роботу, за винятком наукової, освітньої та творчої роботи [13]. Згідно ст. 89 Конституції Греції суддям заборонено надання будь-яких інших платних послуг, а також зайняття будь-якою іншою професійною діяльністю. Як виняток допускається обрання суддів членами Академії, професорами або доцентами вищих навчальних закладів, а також їх участь у спеціальних адміністративних судах, радах або комісіях, за винятком адміністративних рад підприємств та торгових фірм. Суддям також може дозволятися виконання адміністративних функцій або паралельно з виконанням ними своїх основних обов'язків, або з відривом від них протягом певного часу [14]. Відповідно до ст. 79 ч. 4 Конституції Республіки Казахстан посада судді несумісна з депутатським мандатом, з зайняттям іншої оплачуваної посади, окрім викладацької, наукової або іншої творчої діяльності, здійсненням підприємницької діяльності, входженням до складу керівного органу або наглядової ради комерційної організації [15]. Статтею 113 Конституції Литовської Республіки встановлено, що суддя не може обіймати будь-яких інших виборних чи призначуваних посад, працювати в підприємницьких, комерційних або інших приватних установах чи на підприємствах. Він також не може мати жодного іншого окладу, за винятком окладу судді та оплати за педагогічну або творчу діяльність. Крім того, суддя не може брати участі в діяльності політичних партій та інших політичних організацій [16]. Відповідно до ст. 116 п. 6 Конституції Республіки Молдова посада судді несумісна з будь-якою іншою державною або приватною посадою, за винятком викладацької та наукової діяльності [17]. Згідно ст. 216 Конституції Португальської Республіки судді, виконуючи свої службові обов'язки, не можуть одночасно виконувати будь-які інші функції в публічних або приватних організаціях, за винятком викладацької та науково-дослідної роботи в сфері юриспруденції без отримання винагороди, відповідно до закону. Судді при виконанні своїх обов'язків не можуть бути призначеними до службових комісій, що не мають відношення до діяльності судів, без дозволу компетентної вищої ради. Крім того, законом може бути встановлена несумісність посади судді при виконанні службових обов'язків з іншими посадами чи родом занять [18]. Відповідно до ст. 90 Конституції Республіки Таджикистан суддя не може обіймати іншу посаду, бути депутатом представницьких органів, членом політичних партій та об'єднань, займатися підприємницькою діяльністю, окрім зайняття науковою, творчою та педагогічною діяльністю [19].

Згідно з розділом 17 Конституції Штату Каліфорнія суддя не може займатися юридичною практикою, а також не має права перебувати на публічній і державній посадах, крім судових, за винятком випадків, коли суддя може обіймати викладацьку посаду на неповну ставку, у вільний від виконання його суддівських обов'язків час, і яка не перешкоджає регулярному виконанню його судових обов'язків у період перебування на посаді судді. Суддя суду першої інстанції вправі обиратися на іншу державну посаду шляхом виходу в неоплачуваний відпуск перед подачею заяви про участь як кандидата. Прийняття іншої державної посади є відставкою з судової посади [20]. Відповідно до ст. 101 Конституції мексиканських Сполучених Штатів члени Верховного суду, окружні та районні судді і секретарі судів в жодному випадку не можуть обіймати посади чи виконувати доручення Федерації, штатів або приватних осіб, за винятком почесних посад в наукових, літературних або благодійних організаціях [21].

Відповідно до ст. 147 ч. 3 Конституції Естонської Республіки судді не можуть обіймати, крім як у передбачених законом випадках, жодних виборних або номенклатурних посад [22]. Згідно ст. 140 ч. 5 Конституції Турецької Республіки судді не можуть виконувати державні або громадські функції, за винятком тих, що вказані в законі [23]. Відповідно до ст. 120 ч. 8 Конституції Республіки Хорватія суддя не може виконувати службові повноваження або займатися діяльністю, які закон визначив як несумісні з посадою судді [24].

Несумісність посади суддів із зайняттям іншою діяльністю передбачена і в законодавстві зарубіжних країн. Зокрема, ст. 3 ч. 3 Закону Російської Федерації «Про статус суддів в Російській Федерації» встановлено, що суддя не має права: 1) обіймати інші державні посади, посади державної служби, муніципальні посади, посади муніципальної служби, бути третейським суддею, арбітром; 2) належати до політичних партій, матеріально підтримувати партії та брати участь у їхніх політичних акціях та іншій політичній діяльності; 3) публічно висловлювати своє відношення до політичних партій чи інших громадських об'єднань; 4) займатися підприємницькою діяльністю особисто або через довірених осіб, в тому числі брати участь в управлінні суб'єктом господарювання незалежно від його організаційно-правової форми; 5) займатися іншою оплачуваною діяльністю, крім педагогічної, наукової та іншої творчої діяльності, зайняття якою не повинно перешкоджати виконанню обов'язків судді і не може визнаватись поважною причиною відсутності на засіданні, якщо на те не дана згода голови відповідного суду; 6) бути повіреним або представником (крім випадків законного представництва) по справах фізичних або юридичних осіб [25].

Відповідно до ст. 88 Кодексу Республіки Білорусь «Про судоустрій та статус суддів» на суддю поширюються обмеження пов'язані з державною службою. Судді не можуть бути членами Ради Республіки Національних зборів Республіки Білорусь, депутатами Палати представників Національних зборів Республіки Білорусь та місцевих Рад депутатів, а також членами політичних партій та інших громадських об'єднань, що переслідують політичні цілі [26].

Обмеження, пов'язані з виконанням обов'язків суддів, передбачені ст. 8 Закону Республіки Молдова «Про статус судді». Так, суддя не може: 1) обіймати будь-яку іншу державну чи приватну посаду, за винятком викладацької і наукової діяльності; 2) бути депутатом Парламенту або радником органу місцевого публічного управління; 3) належати до будь-якої партії та іншої суспільно-політичної організації або займатися політичною діяльністю, а також діяльністю, що суперечить присязі судді; 4) займатися підприємницькою діяльністю; 5) давати письмові або усні консультації зі спірних питань; 6) здійснювати будь-яку діяльність, пов'язану з виконанням службових обов'язків у випадку можливого конфлікту особистих і суспільних інтересів при здійсненні правосуддя, за винятком випадків, коли наявність конфлікту інтересів було доведено в письмовій формі до відома голови судової інстанції або, за обставинами, до Вищої ради магістратури. Допускається співробітництво суддів у виданнях за спеціальністю літературного, наукового чи суспільного характеру або участь у передачах радіо і телебачення, але при цьому їм забороняється висловлювати свою думку з нагальних питань внутрішньої політики. Суддя не може надавати представникам засобів масової інформації будь-які відомості про справи, що розглядаються в судовій інстанції, крім, як через суддю, відповідального за зв'язки із засобами масової інформації [27].

Подібним чином несумісність суддів врегульована також і в Конституції України та Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Так, відповідно до ст. 127 ч. 2 Конституції України суддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої [28].

Відповідно до ст. 54 ч. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» перебування на посаді судді несумісне із зайняттям посади в будь-якому іншому органі державної влади, органі

місцевого самоврядування та з представницьким мандатом. Перебування на посаді судді також несумісне із наявністю заборони такій особі обіймати посади, щодо яких здійснюється очищення влади в порядку, визначеному Законом України «Про очищення влади» [29].

У частині другій цієї ж статті даного Закону закріплено, що суддя не може поєднувати свою діяльність із підприємницькою, адвокатською діяльністю, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу (крім викладацької, наукової чи творчої), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку [29].

Частиною 3 статті 54 цього ж Закону встановлено, що особи, які є власниками акцій або володіють іншими корпоративними правами чи мають інші майнові права або інший майновий інтерес у діяльності будь-якої юридичної особи, що має на меті отримання прибутку, зобов'язані передати такі акції (корпоративні права) або інші відповідні права в управління незалежній третій особі (без права надання інструкцій такій особі щодо розпорядження такими акціями, корпоративними або іншими правами, або щодо реалізації прав, які з них виникають) на час перебування на посаді судді. Суддя може отримувати відсотки, дивіденди та інші пасивні доходи від майна, власником якого він є [29].

Крім того, суддя не може належати до політичної партії чи професійної спілки, виявляти прихильність до них, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках. Перебуваючи на посаді, суддя не може бути кандидатом на виборні посади в органах державної влади (крім судової) та органах місцевого самоврядування, а також брати участь у передвиборчій агітації.

У разі призначення судді членом Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України він відряджається для роботи в цих органах на постійній основі. За членами цих органів – суддями зберігаються гарантії матеріального, соціального та побутового забезпечення, визначені законодавством для суддів.

Суддю за його заявою може бути відряджено для роботи у Національній школі суддів України, а суддю, обраного головою чи заступником голови Ради суддів України, - до Ради суддів України, із збереженням розміру суддівської винагороди за основним місцем роботи та встановлених законом доплат.

Суддя повинен дотримуватися вимог щодо несумісності, визначених законодавством у сфері запобігання корупції. Відрядження на роботу до Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національної школи суддів України, Ради суддів України не вважається сумісництвом [29].

Характеризуючи інститут несумісності посади судді зі здійсненням іншої діяльності, О. Константий робить логічний висновок про те, що встановлення в законодавстві України вимоги щодо несумісності посади судді зі здійсненням іншої діяльності зумовлені: 1) публічно-правовими інтересами забезпечення розподілу державно-владних повноважень між посадовими особами органів законодавчої, виконавчої та судової влади, досягнення незалежності суддів; 2) потребами гарантування для громадян та юридичних осіб неупередженого, об'єктивного й своєчасного правосуддя [30, с. 34-35].

Висновки. Отже, вимога щодо несумісності посади суддів з іншими видами діяльності є додатковим (неосновним) структурним елементом їх правового статусу, оскільки впливає на обсяг їх прав та обов'язків. Звідси можна зробити ще один висновок, що вимога щодо несумісності посади суддів з іншими видами діяльності зумовлена потребами гарантування для фізичних та юридичних осіб неупередженого, об'єктивного та своєчасного правосуддя.

Джерела та література

1. Кравчук В. М. Вимоги, які пред'являються до суддів, як елемент їхнього конституційно-правового статусу: порівняльно-правовий аналіз / В. М. Кравчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – № 1. – С. 58-61.
2. Кравчук В. М. Вимоги, які пред'являються до суддів: компаративістське дослідження / В. М. Кравчук // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2012. – № 3 (60). – С. 38-47.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. з наступними змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004/ed20100601
4. Регламент Європейського Суду з прав людини від 1 жовтня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_067.

5. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_588.

6. Загальна (Універсальна) хартія судді, ухвалена 17 листопада 1999 р. Центральною Радою Міжнародної Асоціації суддів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_j63.

7. Конституція Республіки Албанія від 21 жовтня 1998 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/albania/albani-r.html.

8. Конституція Князівства Андорра від 2 лютого 1993 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legalns.com/download/books/cons/andorra.pdf>.

9. Конституція Ірландії від 29 грудня 1937 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://legalns.com/download/books/cons/ireland.pdf>.

10. Конституція Королівства Іспанії від 27 грудня 1978 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legalns.com/download/books/cons/spain.pdf>.

11. Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polska.ru/polska/polityka/uc/konstytucja.html>.

12. Конституція Республіки Білорусь 1994 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus>.

13. Конституція Республіки Вірменія від 6 грудня 2015 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.parliament.am/law_docs5/06122015.pdf.

14. Конституція Греції від 11 червня 1975 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php>.

15. Конституція Республіки Казахстан від 30 серпня 1995 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution.

16. Конституція Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://legalns.com/download/books/cons/lithuania.pdf>.

17. Конституція Республіки Молдова від 29 липня 1994 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?id=311496&lang=2>.

18. Конституція Португальської Республіки від 2 квітня 1976 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-r.htm.

19. Конституція Республіки Таджикистан від 6 листопада 1994 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://legalns.com/download/books/cons/tajikistan.pdf>.

20. Конституція Штату Каліфорнія від 30 червня 1947 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avalon-law.ru/?p=276>.

21. Конституція Мексиканських Сполучених Штатів від 5 лютого 1917 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/?p=51>.

22. Конституція Естонської Республіки від 28 червня 1992 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/.../estoni-r.htm.

23. Конституція Турецької Республіки від 7 листопада 1982 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legalportal.am/download/constitutions/227_ru.pdf

24. Конституція Республіки Хорватія від 22 грудня 1990 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://legalns.com/download/books/cons/croatia.pdf>.

25. Закон Російської Федерації «Про статус суддів в Російській Федерації» від 26 червня 1992 р. № 3132-1, з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.garant.ru/10103670>.

26. Кодекс Республіки Білорусь «Про судоустрій та статус суддів» від 29 червня 2006 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kc.gov.by/main.aspx?guid=21725>.

27. Закон Республіки Молдова «О статусе судей» от 20 июля 1995 г., со следующими изменениями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cnas.md/libview.php?l=ru&idc=183&id=555>.

28. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/ed19960628>.

29. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р., з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/print1465331835457898>.

30. Константи́й О. В. Институт несумісності посади судді зі здійсненням іншої діяльності / О. В. Константи́й / Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 12. – С. 32-35.

Кравчук В. Требование несовместимости как составной элемент конституционно-правового статуса судей. Статья посвящена анализу отечественного и зарубежного конституционного законодательства о судоустройстве и статусе судей в части требований относительно несовместимости судейской работы с другими видами деятельности. Требование относительно несовместимости должности судьи с осуществлением иной деятельности обусловлено публично-правовыми интересами обеспечения распределения государственно-властных полномочий между должностными лицами органов законодательной, исполнительной и судебной власти. Требование о несовместимости судейской работы рассмотрено как один из элементов конституционно-правового статуса судей. Требование относительно несовместимости должности судей с другими видами деятельности являются дополнительным (не основным) структурным элементом их правового статуса, поскольку влияет на объем их прав и обязанностей. Отсюда можно сделать еще один вывод, что требование о несовместимости должности судьи с другими видами деятельности обусловлено потребностями обеспечения беспристрастного, объективного и своевременного правосудия для физических и юридических лиц.

Ключевые слова: требование относительно несовместимости; конституционно-правовой статус судей; правовой статус судей; суд; судья.

Kravchuk V. Requirement of Incompatibility as an Integral Part of the Constitutional and Legal Status of Judges. The article deals with the analysis of the national and foreign constitutional laws on the judicial system and the status of judges in terms of the requirements regarding the incompatibility of judge's work with other types of his activities. The requirement of incompatibility of the position of a judge with the other activities is conditioned by the public-legal interests of ensuring the distribution of powers of the government between the officials of legislative, executive and judicial branches. The requirement for the incompatibility of judicial work is considered as one of the elements of the constitutional and legal status of judges, and which is an additional (non-core) structural element of their legal status since it determines the scope of their rights and responsibilities. The key findings of the study argue that the requirement of incompatibility of the position of judges with other types of their activities is conditioned by the need to guarantee impartial objective and timely justice for individuals and legal entities.

Key words: incompatibility requirement; constitutional and legal status of judges; legal status of judges; court; judge.

УДК 366.14(477)

Г. Наконечна, Н. Матвійчук

Бюджетна децентралізація в Україні: сутність та основні переваги реалізації реформи

У статті проведено аналіз сутності бюджетної децентралізації. Досліджено та виокремлено визначальні переваги курсу бюджетної децентралізації, який ґрунтується на принципах побудови територіальної організації влади на основі відмови від централізованого управління, субсидіарності, стабілізації розвитку економіки територій. Встановлено позитивні тенденції зрушень після проведених заходів на шляху до побудови конкурентоспроможної держави із фінансово незалежними регіонами.

Ключові слова: бюджетна децентралізація, фінансова самостійність, реформа, розвиток регіонів, переваги

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуальною та по праву найуспішнішою сьогодні залишається реформа децентралізації, котра дала поштовх до формування дієвого та конкурентоспроможного інституту місцевого самоврядування. Даючи можливість місцевим громадам управляти власними справами, а також використовуючи поглиблення співпраці між центральними і місцевими органами влади, ефективна система місцевого самоврядування дасть змогу більш адекватно реагувати на потреби і пріоритети людей тієї чи іншої громади, тим самим гарантуючи, що уряд здатний врегулювати велике коло економічних та соціальних питань. Варто відзначити, що питання бюджетної децентралізації набуває особливої сили, бо від забезпечення перерозподілу значних фінансових ресурсів та гнучкості способів їх використання у значній мірі залежить стабільність економічного розвитку країни. Більше того, впровадження повноцінного місцевого самоврядування європейського зразку забезпечить державі змогу повноцінного інтегрування у євроспільноту.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання децентралізації, зокрема бюджетної, та з ефективністю реалізації реформи бюджетної системи висвітлюються у працях багатьох провідних вітчизняних науковців фінансистів, а саме в роботах В. Опаріна, Ю. Пасічника, В. Федосова, І. Чугунова, С. Юрія, Н. Бака, О. Зварича, І. Луніної, Б. Малиняка, Л. Тарангула, С. Юрія, Г. Возняк, О. Василик та ін. які неодноразово наголошували на важливості та необхідності започаткування такої реформи, яка б сприяла підвищенню доброту населення країни. Незважаючи на велику кількість робіт, які присвячені окресленій тематиці, дослідження бюджетної децентралізації залишається досить актуальним питанням.

Мета й завдання дослідження. Метою статті є проведення наукового аналізу результатів реалізації реформи бюджетної децентралізації та подальші напрями удосконалення ефективності бюджетної децентралізації. Завдання дослідження обумовлюються його метою і полягають в систематизації та розкритті основних переваг розширення повноважень місцевих органів влади у процесі формування та використання бюджетних ресурсів.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Процес євроінтеграції доволі чітко підкреслив проблему, що зависла над Україною протягом останніх десятиліть. Хронічний дефіцит фінансових ресурсів у органів місцевого самоврядування на виконання делегованих повноважень та нестабільність їхніх власних доходних джерел, непрозорість формування показників місцевих бюджетів та розподіл обсягів міжбюджетних трансфертів, обмежений доступ місцевих бюджетів до ринку запозичень – це ключові гальмуючі перепони на шляху до створення ефективної бюджетної політики. Досвід зарубіжних держав свідчить про те, що однією із передумов для трансформації держави у високорозвинену є формування державної політики та модернізації системи публічної влади таким чином, щоб якомога більше розкрити та підсилити потенціал регіонів.

Говорячи про реформування фінансових відносин, розподіл повноважень між рівнями влади варто говорити про такий дієвий механізм, як бюджетна децентралізація. Так, С. Ларіна з точки зору внутрішніх взаємозв'язків виділяє широке і вузьке тлумачення бюджетної децентралізації. У широкому сенсі бюджетна децентралізація – це поділ відповідальності між владними структурами різних рівнів (включаючи національні уряди, регіональні органи влади та органи місцевого самоврядування) з управління бюджетними ресурсами або сукупність відносин між державними і муніципальними органами влади, які виникають у процесі розподілення прав і повноважень у сфері прийняття рішень щодо формування і використання бюджетних ресурсів [10].

Бюджетна децентралізація у вузькому тлумаченні, як вважає Т. Кваша, – це наявність певних функцій і повноважень на місцевому рівні, автономія муніципальних органів влади у прийнятті самостійних рішень у податково-бюджетній сфері. Пропонується також трактування бюджетної децентралізації як сукупності відносин, як динамічної та балансуєчої системи, як процесу, що має певні напрямки реалізації та розвитку [9].

Г. Возняк, під бюджетною децентралізацією розуміє систему відносин, що виникають між різними рівнями влади в процесі розподілу повноважень щодо прийняття управлінських рішень по формуванню та використанню бюджетних ресурсів [3].

Вітчизняний вчений О. Власюк вважає, що «бюджетна децентралізація є першим кроком, фінансовою основою, матеріальним підґрунтям децентралізації у широкому розумінні цього слова. Взагалі формування фінансово самодостатніх адміністративно-територіальних одиниць потребує змін не тільки у податковому та бюджетному законодавстві, а й відповідного реформування територіальної організації влади» [2].

В європейській практиці зміст бюджетної децентралізації залежить від трьох ключових складників: 1) децентралізація доходів – закріплення за місцевим самоврядуванням переліку власних доходів та право самостійно встановлювати та/або регулювати їх розміри; 2) децентралізація видатків

– закріплення за місцевим самоврядуванням виконання встановлених для відповідного їх рівня завдань і функцій; 3) процесуальна й організаційна самостійність – право самостійно, під відповідальність органів, посадових осіб місцевого самоврядування формувати, затверджувати, виконувати фінансові плани, кошториси, бюджети, забезпечувати звітність [11].

Досить влучним є тлумачення значення децентралізації, що було представлено ще у 1997 році в одній з доповідей Програми розвитку ООН, де зазначалось, що децентралізація означає реструктуризацію або реорганізацію влади, в результаті чого виникає система спільної відповідальності між установами управління на центральному, регіональному та місцевому рівнях відповідно до принципу субсидіарності, тим самим збільшуючи загальну якість та ефективність системи управління разом з підвищенням авторитету і потенціалу управління на субнаціональному рівні. Децентралізація здатна внести свій вклад в ключові елементи належного врядування, такі як збільшення можливостей громад в участі в економічних, соціальних і політичних рішеннях; підвищення оперативності уряду, прозорості та підзвітності [1, с. 4].

Згідно «Стратегії сталого розвитку «Україна-2020», метою політики у сфері децентралізації є відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні, реалізація у повній мірі положень Європейської хартії місцевого самоврядування, принципів субсидіарності, повсюдності і фінансової самодостатності місцевого самоврядування через створення системи об'єднаних територіальних громад [6]. В процесі бюджетної децентралізації важливим є забезпечення чіткого розмежування повноважень, відповідальностей органів влади різних рівнів і збільшення обсягу власних доходів бюджетів територіальних громад, а основним стратегічним завданням реалізації бюджетної децентралізації є забезпечення економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць. Завдяки багаторазовим оцінкам, визначено, що фінансова децентралізація має позитивний вплив на забезпечення громад фінансовими ресурсами. А об'єднання територіальних громад є об'єктивно позитивним процесом для забезпечення їх сталого розвитку [8].

Раціональний підхід до витрачання бюджетних коштів призводить до мінімізації бюджетного дефіциту. Вдало проведена бюджетна децентралізація сприяє нарощенню фінансового потенціалу території, активізації інвестиційної діяльності, стимулюванню підприємницької активності, що в підсумку зміцнює економічний потенціал та забезпечує «грунт» для росту і розвитку.

Зважаючи на те, що специфіка розвитку регіонів є неоднорідною, доцільність впровадження бюджетної децентралізації обумовлюється підвищенням ефективності функціонування бюджетної системи держави через організацію та надання суспільних послуг таким чином, щоб вони максимально відповідали вподобанням населення. В цьому плані бюджетна децентралізація має свої переваги перед централізацією. Так, у фінансовій літературі питання бюджетної децентралізації та переваги в її користь, дослідники розглядають виходячи з двох позицій: 1) співставляючи переваги централізованого і децентралізованого способу надання суспільних благ та 2) в контексті обґрунтування самостійності органів місцевого самоврядування.

Домінуючою перевагою бюджетної децентралізації є можливість збільшення алокативної ефективності наданих суспільних послуг. Мова йде про те, що органи місцевого самоврядування на місцях можуть підвищити благополуччя населення за рахунок задоволення їх індивідуальних вподобань. При цьому суспільні послуги можуть надаватися таким чином, щоб вони максимально відповідали інтересам населення і при цьому були якісними, а витрати на їх продування – мінімальним.

Іншим аргументом в користь бюджетної децентралізації є її здатність стимулювати горизонтальну і вертикальну бюджетну конкуренцію, а це, в свою чергу, сприятиме мінімізації суспільного сектора та покращенню якості наданих послуг [3].

За економічним змістом бюджетна децентралізація покликана підвищувати ефективність функціонування бюджетної системи. Передача повноважень на місця та самостійність у прийнятті рішень при формуванні доходів та використанні бюджетних коштів – це теж прерогатива бюджетної децентралізації. Територіальна наближеність влади до населення спонукає до посилення громадянської активності та підзвітності громаді, а обізнаність з проблемами сприяє ефективнішому їх задоволенню, аніж у централізованому випадку [7].

Реалізація реформи бюджетної децентралізації триває. Децентралізація передбачає підвищення ефективності роботи державного механізму й активізації розвитку регіонів на засадах демократії, а показниками такої ефективності й активізації є повноцінне забезпечення прав, законних інтересів та обов'язків місцевого населення, структурованого в комунально-муніципальні та регіональні колективи, а також органи територіальної самоорганізації. Важливим аспектом при обґрунтуванні

переваг децентралізації порівняно з централізованою системою державного управління є те, що бюджетна децентралізація не заперечує централізацію, якби остання орієнтувалася на обґрунтований розподіл зон впливу, повноважень і достатніх ресурсів для реалізації пріоритетних регіональних проектів, здатних задовольнити попит на товари та послуги місцевих жителів, а також забезпечити можливість виходу на державний і світовий ринки.

Як засвідчила практика, до позитивних аспектів цієї реформи варто віднести:

- розширення прав місцевих органів влади, надання повної бюджетної самостійності, що полягає в такому: місцеві органи влади мають право самостійно, не чекаючи затвердження Державного бюджету України, формувати та затверджувати місцеві бюджети. Кодексом визначено лише те, що у двотижневий строк з дня офіційного опублікування закону про Державний бюджет України Верховна Рада Автономної Республіки Крим, відповідна місцева рада приводять обсяги міжбюджетних трансфертів у відповідність із законом про Державний бюджет України;

спрощено процедуру надання місцевих гарантій та здійснення запозичень від міжнародних фінансових організацій шляхом запровадження принципу «мовчазної згоди» у разі неотримання висновку Мінфіну протягом місяця з дня подання заявки; надано право здійснювати місцеві зовнішні запозичення усім міським радам міст обласного значення, тоді як до цього часу такі запозичення могли здійснювати лише міські ради міст з чисельністю населення понад триста тисяч жителів; надано право самостійного вибору установи (казначейство або комерційний банк), що обслуговує рахунки місцевого бюджету; водночас за умови вибору банківської форми обслуговування (розміщення коштів бюджету розвитку та власних надходжень бюджетних установ на депозитах та/ або їх обслуговування) місцеві бюджети втрачають право на покриття тимчасових касових розривів, що виникають за загальним фондом, за рахунок коштів єдиного казначейського рахунку; окрім того, державним і комунальним вищим навчальним закладам, науковим установам та закладам культури надано право розміщувати власні надходження на поточних рахунках у банках державного сектору; надано право місцевим органам влади самостійно визначати обсяги надходжень до місцевих бюджетів на основі закріплених стабільних дохідних джерел. Відтепер Міністерство фінансів не визначатиме і не доводитиме до місцевих бюджетів індикативні показники щодо доходів; замінено систему балансування доходів і видатків місцевих бюджетів принципово новою системою вирівнювання податкоспроможності територій. Законодавчо визначено механізм розрахунку базової та реверсної дотації. Обсяги цих дотацій можуть бути обчислені місцевими органами влади самостійно, оскільки у основу їх розрахунку покладено показники офіційної казначейської звітності.

- розширення джерел наповнення місцевих бюджетів за рахунок: передачі бюджетам міст обласного значення та бюджетам об'єднаних громад 60 % податку на доходи фізичних осіб; передачі доходів із державного бюджету (100 % плати за надання адміністративних послуг, 100 % державного мита, 10 % податку на прибуток підприємств приватного сектору економіки); запровадження акцизного податку з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів (пиво, алкогольні напої, тютюнові вироби, нафтопродукти) за ставкою 5 % вартості реалізованого товару; розширення з 2015 року бази оподаткування податком на нерухоме майно шляхом включення до оподаткування комерційного майна; зменшено пільги зі сплати податку на нерухомість залежно від розміру площі об'єкта (пільги встановлено для нерухомості, яка має 60 м² (для квартир) та 120 м² (для будинків)); закріплено ставки оподаткування нерухомості до 2% від розміру мінімальної заробітної платні за 1 м²; а також включення до неї автомобілів з великим об'ємом двигуна [5];

- збільшення нормативу зарахування до місцевих бюджетів екологічного податку з 35 % до 80 %.

Запроваджено нову трансфертну політику та посилено відповідальність профільних міністерств за реалізацію державної політики у відповідних галузях. Якщо раніше розподіл усіх міжбюджетних трансфертів здійснювало Міністерство фінансів, то зараз ця функція закріплена за галузевими міністерствами. При цьому коло бюджетів, до яких безпосередньо спрямовується освітня та медична субвенції, розширено – ці трансферти надаються також бюджетам міст обласного значення та бюджетам об'єднаних територіальних громад.

Для об'єднаних територіальних громад вигідними особливостями освітньої та медичної субвенцій є: довгострокові порядки використання коштів субвенцій; кошти субвенцій можуть спрямовуватися на реалізацію заходів з оптимізації мережі відповідних бюджетних установ; залишки коштів субвенцій зберігаються на рахунках місцевих бюджетів і використовуються у наступному бюджетному періоді з урахуванням цільового призначення субвенції, а також на оновлення матеріально-технічної бази відповідних закладів.

Передбачено норми, які сприятимуть поступовому переходу від триступеневої до

двоступеневої бюджетної системи та формуванню фінансово самодостатніх територіальних громад [13, с. 28-30]. Громади, які змогли об'єднатися між собою і мають чисельність населення не менше 5 тис. осіб, отримують такі самі повноваження, як і міста обласного значення, тобто зможуть вступати у прямі міжбюджетні відносини з центром; однак для того, щоб розпочати обслуговуватися безпосередньо з центрального бюджету, необхідно виконати умову стосовно того, що об'єднання має відбутися до 15 жовтня року, що передує плановому.

До власних повноважень органів місцевого самоврядування в об'єднаних громадах належать, зокрема, функції з планування розвитку громади та формування бюджету; забезпечення економічного розвитку, зокрема залучення інвестицій та розвиток підприємництва; управління земельними ресурсами, надання дозвільно-експлуатаційних послуг на будівництво; розвиток місцевої інфраструктури та благоустрій територій; надання житлово-комунальних послуг; утримання вулиць і доріг на території громади; організація пасажирських перевезень на території громади; громадська безпека силами муніципальної поліції; пожежна охорона.

Делегованими ж повноваженнями на рівні громади забезпечуються соціальна допомога через територіальні центри; адміністративні послуги через центри їх надання (в громадах); управління школами та дитсадками; первинна медична допомога; утримання та організація роботи будинків культури, клубів, бібліотек, стадіонів, спортивних майданчиків; послуги соціального забезпечення (виплати пенсій, субсидій, забезпечення пільгами), реєстрації актів цивільного стану в громадах, казначейського обслуговування, контролю санітарного та епізоотичного стану надаватимуть підрозділи державних органів влади [12, с. 17].

При цьому органи місцевого самоврядування в селах, селищах, містах районного значення, що не взяли участь у процесі добровільного об'єднання, позбавляються права на виконання делегованих державою повноважень і виконуватимуть виключно самоврядні повноваження.

Висновки. Зважаючи на все вище викладене, варто підсумувати, що саме бюджетна децентралізація є тим підґрунтям для створення реальних умов децентралізації влади в цілому, для забезпечення ключових європейських стандартів незалежності місцевих органів влади від так званого «центру». Реформа бюджетної децентралізації передбачає стимулювання до розподілу повноважень між рівнями влади, фінансової автономії, пошук та втілення ідей щодо альтернативних джерел доходу.

Домінуючими перевагами бюджетної децентралізації є: підвищення ефективності функціонування бюджетної системи; забезпечення фінансової самостійності органів місцевого самоврядування в прийнятті рішень; широка бюджетна автономія та фінансова самостійність; розширення дохідної бази місцевих бюджетів, закріплення або збільшення відсотка стабільних податкових платежів та зборів за місцевими бюджетами; децентралізація видаткових повноважень; розширення можливостей місцевої влади в здійсненні зовнішніх запозичень.

Задля ефективності проведених реформ необхідним є подальше провадження змін щодо підвищення ефективності місцевих податків та зборів, вихід на національний фінансовий ринок, стимулювання місцевого самоврядування до економічного розвитку території та перетворення її на фінансово самостійну територію.

Джерела та література

1. UNDP, Decentralized Governance Programme: Strengthening Capacity for People – Centered Development, Management Development and Governance Division, Bureau for Development Policy, September 1997, 62 p
2. Власюк О. С. Шляхом децентралізації: виклики, ризики та пріоритети реформування регіонального розвитку в Україні / О. С. Власюк // Регіональна економіка. – 2015. – № 1. – С. 5–18.
3. Возняк Г. Переваги та ризики бюджетної децентралізації: теоретико-методологічні аспекти / Г. Возняк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2015-2_0-pages-253_257.pdf.
4. Германова О. Механізми децентралізації / О. Германова // Вісник. Офіційно про податки : офіційне видання Фіскальної служби України. – 2014. – № 33. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/7426>.
5. Германова О. Механізми децентралізації / О. Германова // Вісник. Офіційно про податки : офіційне видання Фіскальної служби України. – 2014. – № 33. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/7426>.

6. Гурне Б. Державне управління [Текст] / Б. Гурне; пер. з франц. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1994. – 165 с.
7. Де Сильва М. Межбюджетные отношения в России: тенденции, противоречия, пути реформирования / М. Де Сильва, О. Мигара, Г. В. Курляндская // Экономика развития региона: проблемы, поиски, перспективы: ежегодник. – Волгоград: Издво ВолГУ, 2006. – Т. 2, вып. 7. – С. 9- 20.
8. Дроздовська О. С. Теоретичні засади фінансової децентралізації [Текст] / О. С. Дроздовська // Фінанси України. – 2008. – № 8. – С. 19-25.
9. Кваша Т. К. Теоретичні та практичні аспекти фіскальної децентралізації: емпіричний аналіз / Т. К. Кваша // Економічний простір. – 2014. – № 189. – С. 127-115.
10. Ларина С. Теория, методология и направления бюджетной децентрализации / С. Ларина // Финансовая экономика. – 2010. – № 3. – С. 22-45.
11. Пилипенко Я. Бюджетна децентралізація в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку / Я. Пилипенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/5_2018/41.pdf.
12. Пріоритети реформування та напрями перспективного розвитку міжбюджетних відносин в умовах бюджетної децентралізації в Україні. – К. : НІСД, 2015. – 80 с.
13. Сучасна бюджетна система: правила та процедури: навчальний посібник / [За заг. ред. В. В. Зубенка]; ІБСЕД, Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи (ЗМФІ-ІІ) впровадження». – К., 2017. – 184 с.

Наконечная Г., Матвийчук Н. Бюджетная децентрализация в Украине: сущность и основные преимущества реализации реформы. В статье на основе комплексного анализа установлено, что гарантирующим фактором на пути к евроинтеграции и разрушению барьера между «центром-регионами» является бюджетная децентрализация. На основе различных научных подходов обоснована сущность бюджетной децентрализации. Исследованы и выделены преимущества курса бюджетной децентрализации, основанной на принципах построения территориальной организации власти на основе отказа от централизованного управления, субсидиарности, стабилизации развития экономики территорий. Установлены положительные тенденции сдвигов на пути к построению конкурентоспособного государства с финансово независимыми регионами после проведенных мероприятий. Сформулированы приоритеты дальнейших действий органов государственной власти для достижения руководящей идеи – большей автономии регионов путем наделения последних широким спектром полномочий в сфере финансов.

Ключевые слова: бюджетная децентрализация, финансовая самостоятельность, реформа, развитие регионов, преимущества

Nakonechna H., Matviichuk N. Budget Decentralization in Ukraine: the Essence and Main Advantages of the Reform. On the basis of the complex analysis, the study has revealed that the budget decentralization is a guaranteeing factor on the way to the European integration and demolishing the barrier between the «center-regions». The essence of budget decentralization is substantiated on the basis of various scientific approaches. The emphasis is on determining the benefits of the fiscal decentralization, based on the principles of building a territorial model of power based on the refusal of centralized management, subsidiarity, stabilization of the economic development of local territories. The in-depth analysis of the issues allows revealing the positive tendencies of the shifts as a result of the undertaken measures on the way to building a competitive state with financially independent regions. The authors determine the priorities of further actions of the state authorities to achieve the guiding goal – the greater autonomy of the regions by giving the latter a wide range of powers in the field of finance.

Key words: budget decentralization, financial autonomy, reform, development of regions, advantages

УДК 336.14(061.1ЄС)

I. Kononchuk

Principles of Formation of EU Budget

The article analyzes the acts of primary and secondary law that regulate the budget process of European Union (hereinafter – the EU). The principles of formation of EU budget are described. It is noted that the EU budget process includes the following stages: development of project of EU budget; consideration of the draft budget in the Council and in the European Parliament; budget approval; execution of the budget; control over the observance of the budget legislation. The place and role of the institutions in the budget process of EU is determined.

Key words: budget, budget process, principles of budget process, budget procedure, financial regulations.

Problem statement and the importance of the research. The budget is a key financial instrument and the incarnation of EU policies. The EU budget plays an important role in ensuring the development of the Union, identifying its capabilities and priorities, and providing financing for the activities of the European community. The EU budget includes revenues and expenditures, including the administrative costs of institutions, in accordance with the provisions of the Treaty on European Union, that are related to the implementation of the common foreign and security policy, as well as the current expenditures on the implementation of articles included in the EU budget. The latter is financed through its own resources and other financial revenues.

The study of EU budget formation principles is relevant for Ukraine. After signing and ratification of the Association Agreement, Ukraine aspires to become a full member of the EU, which requires the study of all aspects of the functioning of the legal system of this association in general and its budget policy and features of the budget process in particular.

Analysis of research on this problem. I. Berezovska, A. Boyar, O. Vyshniakov, T. Mazur, M. Mykivych, V. Muravyov, A. Poruchnyk, O. Roksoliak, E. Horoshaev, and O. Fedoriv researched different aspects of legislative regulation of the budget process of EU.

Formulation of the goal and objectives of the research. The goal of this study is the research of the principles of formation of the EU budget.

Presentation of the main materials and justification of the research results. The implementation of the EU budgetary process is regulated by the Treaty on the Functioning of the EU (TFEU), Regulation of European Parliament and Council (EU, Euratom) No 966/2012 of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 on the financial policy, applicable to the general budget of the Union and terminates the Council Regulation, Euratom № 1605/2002 (Financial Regulation), Council Decision No. 2007/436 (EU, Euratom) of 7 June 2007 on the system of own resources, Council Regulation (EU, Euratom) of 2 December 2013, No. 1311 / 2013, establishing the EU Multiannual Financial Framework for 2014-2020, inter-institutional agreement between the European Parliament, the Council and the European Commission on Budgetary Discipline and the proper budgetary management of December 2, 2013 [1].

The basic principles of the formation of the EU budget and the mechanisms of implementation of the EU budget and financial policy are specified in the Council Regulation No. 966/2012 [2]. These are, in particular, the principles of unity and budgetary accuracy, annuality, equilibrium, unit of account, universality, detail, budgetary discipline and transparency.

The principle of unity and budget accuracy means that the EU and Euratom have a single budget, and that the revenue and expenditure side of the budget are reflected in one document. The budget includes the revenues and expenses of the Union, including the administrative costs of institutions in accordance with the provisions of the TEU, related to the implementation of the common foreign and security policy, as well as the running costs of implementation of the provisions specified in the budget. The EU budget should include guarantees for loans and credit operations in which the Union is participating, including the European financial stability mechanism and the balance of payments mechanism, in accordance with Article 49 of Council Regulation No. 966/2012 [2].

According to the budgetary accuracy, all revenues and expenditures of the single budget established in accordance with the institutional and legal mechanism existing in the EU must necessarily be reflected in

this budget. The term «accuracy» refers to both the types (directions) of income and expenditure, and the absolute magnitudes of these categories. Revenues or expenditures exceeding officially approved levels or that are not included in the budget document are not allowed [3, p. 200].

The principle of annuality means that the budget is adopted for one year, its implementation lasts from January 1 to December 31 and must take into account multiannual action plans.

The EU annual budget should be consistent with the multiannual financial framework. The Council Regulation (EU, Euratom) of December 2, 2013, No. 1311/2013 establishes the EU Multiannual Financial Framework for 2014-2020 [4]. The financial framework should ensure the orderly development of EU spending within its own resources. It is established for a term of at least five years. The financial framework sets the annual amount for each category of expenditure. The Commission annually recalculates the amounts of appropriations, as well as the allowable deviations from them, as a result of unforeseen circumstances. After receiving the results of their implementation, they are discussed by the European Commission, the European Parliament and the Council, and after their approval they are not subject to revision until next year.

The multiannual financial framework in accordance with Art. 312 TFEU is adopted by a special legislative procedure. The Council adopts the regulations, which approve the multiannual financial framework. The Council acts unanimously after the approval of the European Parliament, which makes its decision by a majority of its deputies. The European Council may unanimously adopt a decision, authorizing the Council to act by a qualified majority when adopting such a regulation.

The principle of equilibrium is about the balance of budget revenues and expenditures. The EU and its institutions cannot use credit funds within the budget. It is unacceptable to use separate sources of income for the purposeful financing of predefined expenditure articles.

In the Art 310 TFEU it is noted that the expenditures of the budget are sanctioned for the whole financial year, according to the special regulation that is adopted according to the Art. 322 TFEU. In order to comply with budget discipline, the EU does not enact any acts that may have significant budgetary implications, without ensuring that expenditures can be financed within the limits of its own resources and with the observance of the multiannual financial framework.

The EU budget expenditure policy is subordinated to the following ideas: budget funding should help to balance the economic situation of member-states and overcome social disparities; to represent optimally the interests of the poorest states, as well as the right of developed countries to share the financial resources of the EU budget; budget discipline must be respected in the course of utilization of funds and economic efficiency and publicity should be ensured [5, p. 334].

The principle of settlement currency means that the budget and all accounts are given in euro. Multiannual financial framework and budget are set in euro (Art. 320 TFEU).

However, for cash purposes specified in Article 68 of the Financial Regulation, an accountant and, in the case of a down payment account, advance account managers, as well as for the purposes of the administrative management of the Commission and the European External Action Service (EEAS), the authorized official shall be authorized to carry out transactions in other currency, established by the delegates legislative acts, adopted in accordance with the Financial Regulations. The European Commission has the right to accept delegated acts in accordance with Article 210 of Council Regulation No. 966/2012 concerning the exchange rate rules between the euro and other currencies [2].

The principle of universality means that cumulative income should cover all EU expenditure. It is unacceptable to use separate sources of income for the purposeful financing of predefined expenditure articles.

Revenues and expenditures are fully paid to the budget by following the budget procedure established in the EU. Planned revenues and expenses must be ensured by the institution responsible for implementing the budget, the European Commission. The current expenditure adjustments due to unexpected shortfall in budget revenues (or vice versa) are not allowed. It is inadmissible to bind the specific articles of income to specific items of expenditure, however there are certain exceptions. The types of revenues that are considered assigned (the appropriations targeted at specific objectives) are, for example: the financial contributions of Member States to certain research programs established in accordance with the Council of the EU rules for the implementation of the Council's decision on the community's own resources system; financial contributions from Member States and other donor countries or international organizations to certain external assistance projects funded by the Community and administered by the Commission; interest on deposits and fines in accordance with the Regulation on excessive deficits; revenues that are assigned for special purposes, such as income of foundations, grants, gifts and donations, including related revenues of Community institutions, etc. [3, p. 201].

The principle of detalization is about the fact that expenditures are for a specific purpose and cannot

be used for anything else. The financial regulation has a procedure that allows the transfer of individual allocations. Depending on the intended purpose of the funds and their size, institutions can independently carry out transfers of appropriations within their sections. Three weeks before the transfer, the institution must inform the European Parliament and the Council about its intentions.

The principle of budgetary discipline ensures a clear distribution of budgetary functions between EU institutions. All EU institutions, with the exception of the European Central Bank, make an estimation of their expenditures for the following fiscal year and must submit it to the European Commission by July 1. The draft budget should include an estimation of both revenues and expenditures. According to Art. 43 of the Financial Regulation, the EU budget should consist of a general statement of revenue and expenditure and separate sections for each institution on income and expenditure. The European Council and the Council are an exception, as they have only one section [1; 2].

The European Commission submits to the European Parliament and the Council a proposal containing a draft budget not later than September 1 of the year preceding the year of implementation of the budget. During the review procedure, the Commission may amend the draft budget by the time of the gathering of the conciliation committee.

The Council adopts its position on the draft budget and transmits it to the European Parliament not later than October 1 of the year preceding the year of implementation of the budget. The Council informs the European Parliament of the reasons that led it to adopt its position.

Forty-two days after such a transfer, the European Parliament may approve the Council's position or make no decision – in this case, the budget shall be deemed adopted or, on the basis of a decision taken by the majority of its deputies, approve amendments and transmit the draft budget, together with those amendments, to the Council and the European Commission. A conciliation committee may be convened from the representatives of these institutions in order to coordinate the positions of the Council and the European Parliament on the draft budget (Article 314 of the Treaty on the Functioning of the European Union).

Within twenty one days after the convocation, the Conciliation Committee should reach agreement on a joint project by a qualified majority of members of the Council or their representatives and by the majority of deputies representing the European Parliament, following the positions of the European Parliament and the Council. The Commission participates in the work of the conciliation committee and acts with any necessary initiatives to facilitate convergence between the positions of the European Parliament and the Council.

Since the agreement on a joint project within the framework of the conciliation committee has been reached, the European Parliament and the Council have fourteen days to approve the joint project. If, within twenty-one-day terms, the Conciliation Committee fails to reach agreement on a joint project, the Commission shall submit a new draft budget [1]. The Commission shall participate in the work of the Conciliation Committee and shall take any necessary initiatives to facilitate convergence between the positions of the European Parliament and the Council. After reaching the agreement on a joint project within the framework of the conciliation, the European Parliament and the Council have fourteen days to approve the joint project. If, within twenty-one-day terms, the Conciliation Committee fails to reach an agreement on a joint project, the Commission shall submit a new draft budget [1].

According to Art. 317 TFEU, the main institution that is responsible for the proper implementation of the EU budget is the European Commission. It reports quarterly to the European Parliament and the Council on budget execution. Each year, the Commission submits to the European Parliament and the Council the reports on the implementation of the budget of the previous fiscal year and a report on the assets and liabilities of the European Union. In its work, the Commission is guided by the principles of effective financial management and the rules of financial regulations, adopted in accordance with Art. 322 TFEU. Member States cooperate with the European Commission to ensure that the principles of good financial management are maintained.

The EU has a three-step system for monitoring the implementation of the budget, which includes the internal control of EU institutions and the external control, exercised by the Accounting Chamber, as well as the political control exercised by the European Parliament and the Council.

The principle of transparency is aimed to ensure the publicity of information about budget processes. The EU budget is published on the Official Journal of the EU. The publication of the budget takes place within three months from the date of its declaration by the President of the European Parliament. The Journal also publishes consolidated accounting reports and reports on budgetary and financial management of each of the EU institutions.

Information on borrowing and lending operations carried out by the EU for non-member countries is published in the Budget Annex.

Conclusions. In these conditions, the study of the principles of the budget formation of the European

Union makes it possible to understand the features of budget relations at the present stage. The legal regulation of the EU budget process is carried out in accordance with the Treaty on the Functioning of the EU and acts of secondary legislation. The principles for forming the EU budget are specified in the Financial Regulation, namely unity and budgetary accuracy, annuality, equilibrium, unit of account, universality, detail, budgetary discipline and transparency. The EU budget is implemented through its own resources and other financial revenues. Budget revenues and expenditures should be balanced. The annual budget of EU must be consistent with the multiannual financial framework. It should ensure the orderly development of EU spending within its own resources. The EU budget process involves such steps as drafting the EU budget, reviewing the draft budget in the Council and the European Parliament, approving the budget, executing the budget, and controlling compliance with budgetary legislation.

Sources and Literature

1. Зібрання актів Європейського права. – Київ: Ред. журн. «Право України», 2013. – Вип. 1: Європейський Союз / упоряд. К. В. Смирнова ; за заг. ред. В. І. Муравйова. – 2013. – 1052 с.
2. Regulation (EU, Euratom) № 966/2012 of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 on the financial rules applicable to the general budget of the Union and repealing Council Regulation (EC, Euratom) № 1605/2002 [Electronic resource]. – Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32012R0966>.
3. Бояр А. О. Принципи функціонування бюджетної системи Європейського Союзу / А. О. Бояр // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Економічні науки. – 2009. – № 7. – С. 199-203.
4. Council Regulation (EU, Euratom) № 1311/2013 of 2 December 2013 laying down the multiannual financial framework for the years 2014–2020 [Electronic resource]. – Access mode: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013R1311>.
5. Росоляк О. Б. Правове регулювання бюджетних правовідносин в Європейському Союзі: окремі аспекти / О. Б. Росоляк // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 4. – С. 334.

Конончук І. Принципи формування бюджету ЄС. У статті проаналізовано акти первинного й вторинного права, які регулюють бюджетний процес Європейського Союзу. Охарактеризовано принципи формування бюджету ЄС, а саме єдності і бюджетної точності, щорічності, рівноваги, розрахункової одиниці, універсальності, деталізації, дотримання бюджетної дисципліни та прозорості. Зазначено, що бюджетний процес ЄС включає такі етапи: розробка проекту бюджету ЄС; розгляд проекту бюджету в Раді та Європейському парламенті; схвалення бюджету; виконання бюджету, контролю за дотриманням бюджетного законодавства. Щорічний бюджет ЄС повинен відповідати багаторічному фінансовому рамковому плану, котрий має забезпечувати впорядкований розвиток видатків ЄС у межах його власних ресурсів. Визначено місце й роль інституцій у бюджетному процесі ЄС.

Ключові слова: бюджет, бюджетний процес, принципи бюджетного процесу, бюджетна процедура, фінансовий регламент.

Конончук И. Принципы формирования бюджета ЕС. В статье проанализированы акты первичного и вторичного права, регулирующих бюджетный процесс Европейского Союза. Охарактеризованы принципы формирования бюджета ЕС, а именно единства и бюджетной точности, ежегодности, равновесия, расчетной единицы, универсальности, детализации, соблюдения бюджетной дисциплины и прозрачности. Отмечено, что бюджетный процесс ЕС включает следующие этапы: разработка проекта бюджета ЕС; рассмотрение проекта бюджета в Раде и Европейском парламенте; принятие бюджета; исполнения бюджета, контроля за соблюдением бюджетного законодательства. Ежегодный бюджет ЕС должен соответствовать многолетнему финансовому рамочному плану, который должен обеспечивать упорядоченное развитие расходов ЕС в рамках его собственных ресурсов. Определено место и роль институтов в бюджетном процессе ЕС.

Ключевые слова: бюджет, бюджетный процесс, принципы бюджетного процесса, бюджетная процедура, финансовый регламент.

РОЗДІЛ III

Актуальні проблеми цивілістики

УДК 339.924:(4-01):(477)

А. Духневич

Напрями еволюції аграрного права України в контексті СОТ та ЄС

У статті висвітлюються питання напрямів еволюції аграрного права України у контексті вимог СОТ та ЄС. Приєднання України до Світової організації торгівлі фактично стало приєднанням до наявної в цій організації системи прав та обов'язків, значна частина яких стосується питання захисту інтересів національних виробників. Зберігаючи право захищати своїх виробників, країна зобов'язується робити це відповідно до правил і процедур, установлених СОТ та ЄС. Вступ України до СОТ знаменує не лише новий етап економічного розвитку країни. В історії Українського народу як суб'єкта права власності на землю, яка є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, цю подію потрібно розцінювати як один із ключових чинників впливу на суспільну свідомість і формування правосвідомості щодо відомих стереотипів, уявлень, поглядів, ідей, переконань кожного на участь держави в різних міжнародних організаціях із питань економічного, соціального, екологічного та іншого спрямування.

Ключові слова: СОТ, ЄС, торгівля, держави-Члени СОТ, доступ до ринку, безпека сільськогосподарської та харчової продукції.

Постановка наукової проблеми та її значення. Набуття Україною повноправного членства у СОТ і приєднання до Угоди про сільське господарство та інших багатосторонніх угод цієї міжнародної організації сприймається дослідниками як надійний захист інтересів підприємств-експортерів на ринках держав – членів Організації, тому у існуванні такої інституціо-функціональної системи міжнародної торгівлі зацікавлені як уряди розвинутих держав, так і тих, що розвиваються, проводять політику ринкової орієнтації, відкривають власні ринки.

Членство України в СОТ зобов'язує органи державної влади забезпечувати виконання взятих зобов'язань перед іншими учасниками цієї Організації, а також дотримуватися нормативних положень багатосторонніх угод з огляду на об'єктивні й суб'єктивні чинники природного, державно-правового, економічного, соціального, політичного, демографічного, екологічного та іншого характеру, які пов'язані зі вступом нашої держави до СОТ і безпосередньо впливають на реалізацію Угоди про сільське господарство та інших багатосторонніх угод в правовому регулюванні аграрних відносин в Україні в сучасних умовах реформування світового сільського господарства, які погодилися проводити члени СОТ.

Аналіз досліджень наукової проблеми. Науково-теоретичну базу заявленої теми складають праці українських вчених, присвячені дослідженням основних положень сучасних наукових теорій правового регулювання аграрних відносин та органічно поєднаних із ними інших суспільних стосунків у галузі аграрного, земельного, екологічного права, а саме В. І. Андрейцева, О. В. Гафурової, А. П. Гетьмана, В. М. Єрмоленка, І. І. Каракаша, Т. О. Коваленко, М. В. Краснової, П. Ф. Кулинича, В. Л. Мунтяна, В. В. Носіка, О. О. Погрібного, В. Д. Сидор, А. М. Статівки, В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги та інших дослідників.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. За наслідками реформування аграрного сектору шляхом реструктуризації недержавних сільськогосподарських підприємств і приватизації майна в АПК не створено відповідної інфраструктури, яка б забезпечувала доступ сільськогосподарської продукції на внутрішній та

зовнішній аграрні ринки відповідно до вимог СОТ, а після підписання Угоди про асоціацію з ЄС – законодавства Європейського Союзу. Очевидно, що з такою структурою сільськогосподарських угідь за формами власності й організаційно-правовими формами ведення сільськогосподарського виробництва за відсутності належної ринкової інфраструктури забезпечення експортно-імпортних операцій відповідно до вимог СОТ і законодавства ЄС національним виробникам сільськогосподарської продукції досить складно виходити на світові аграрні ринки.

19 і 21 квітня 2016 р. у Женеві відбувся перший огляд торговельної політики України. Проведення регулярних оглядів торговельної політики є міжнародним зобов'язанням, передбаченим Марракеською угодою про заснування СОТ. Це один із найважливіших видів діяльності СОТ, мета якого – забезпечення прозорості й передбачуваності торговельних режимів членів цієї міжнародної організації, сприяння більш повному дотриманню правил та принципів СОТ усіма членами [1].

Перший огляд торговельної політики України продемонстрував суттєву зацікавленість країн – членів СОТ до України та засвідчив дотримання нашою державою одного з основних принципів цієї міжнародної організації – прозорості торговельної політики, адже напередодні засідання Україною отримано понад 450 письмових запитань до зазначених звітів від 20 членів СОТ, що свідчить про суттєвий інтерес членів цієї міжнародної організації до України та їхню зацікавленість у поглибленні й розширенні торговельно-економічної співпраці з нашою державою [1].

У межах цього огляду обговорювали, крім інших, і питання стосовно реалізації Угоди про сільське господарство й поєднаних із нею інших багатосторонніх Угод СОТ. Зокрема, країни – члени СОТ зосередилися на обговоренні реформи в сільському господарстві, у тому числі щодо розвитку експорту та залучення інвестицій, прозорості приватизації, створенні системи безпечності і якості продуктів харчування відповідно до міжнародних стандартів та стандартів Європейського Союзу, скасування експортних мит на олійні культури, живу худобу й шкури тварин, податку на додану вартість, державної підтримки сільського господарства, державного регулювання ринку зерна, діяльності Аграрного фонду України, Державного підприємства «Зернова компанія України», положень Меморандуму про взаєморозуміння між Міністерством аграрної політики і продовольства та суб'єктами господарювання – експортерами зерна, лібералізації внутрішнього ринку, земельної реформи, ринку землі [1].

Наведені факти дозволяють дійти загального висновку про те, що у 2008 р. Україна обрала правильний вектор свого економічного й соціального розвитку. І хоча за короткий період, що минув з моменту набуття Україною членства в СОТ, важко давати оцінку ефективності реалізації Угоди про сільське господарство в правовому регулюванні аграрних відносин в Україні, проте на основі аналізу наявних наукових, інформаційних, статистичних та інших джерел можна стверджувати, що з моменту вступу України в СОТ для українського народу розпочинається нова історична епоха економічного, соціального розвитку на методологічних засадах функціонування ринкової економіки, розбудови держави й права, здійснення прав і свобод відповідно до міжнародно-правових принципів, норм, стандартів забезпечення сталого розвитку суспільства.

Відтак суб'єктами права доступу до використання земель сільськогосподарського призначення мають бути фізичні і юридичні особи, які безпосередньо займаються виробництвом і реалізацією сільськогосподарських товарів. Водночас в сучасних умовах проведення земельної реформи і реформи сільського господарства, як умови забезпечення сталого розвитку України до 2020 р. залишаються не вирішеними проблеми доступу до земельних, водних, рибних та лісових ресурсів [2, с. 139], формування ринкових земельних відносин, оптимальної системи суб'єктів права товарного сільськогосподарського землекористування, а також розмірів землеволодіння і землекористування таких суб'єктів залишаються не вирішеними [3, с. 376], що, на наш погляд, може негативно впливати на конкурентоспроможність української сільськогосподарської продукції на ринках членів СОТ.

Водночас вступ України до СОТ зобов'язує органи державної влади вибудовувати аграрну політику, урахувавши принципи та норми цієї міжнародної організації у сфері виробництва, переробки сільськогосподарської продукції й реалізації товарів на аграрних ринках держав – членів СОТ.

Як зазначається в наукових джерелах, зацікавленість України у впливі на зовнішньоекономічну діяльність у межах СОТ можна пояснити такими чинниками: з одного боку, держава намагається допомогти вітчизняним товаровиробникам, обмежуючи або ускладнюючи доступ на свій ринок для зарубіжних товарів і послуг; одержати з міжнародної торгівлі максимальний дохід у свою казну; державні органи діють в інтересах вітчизняних товаровиробників та втручаються в торговельну діяльність від імені держави; країна намагається захистити своїх споживачів від

дорогих або неякісних товарів; із другого боку, інші держави – члени СОТ можуть уживати адекватні заходи щодо протистояння, що негативно впливатиме на економічний і соціальний розвиток унаслідок установа високих мит, запровадження квот та різних зборів, що для України стане вкрай не вигідним і збитковим. Тому, вирішуючи питання про різні форми міжнародної співпраці (у межах СОТ, Європейського Союзу), потрібно проаналізувати й зважити всі можливі позитивні та негативні наслідки цього [4, с. 34].

Стосовно галузевих аграрно-правових або ж спеціальних принципів, то вони поки що чітко не закріплені на законодавчому рівні. Тому в науці аграрного права зроблено спроби сформулювати основоположні засади державної аграрної політики на сучасному етапі розвитку економіки й суспільства в умовах глобалізації та інтеграції економічних, суспільних, державно-правових процесів і явищ [5, с. 35], які можуть бути використані при формуванні національної аграрної політики в умовах членства України в СОТ.

У Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р. передбачено створення організаційно-економічних умов для ефективного, соціально спрямованого розвитку аграрного сектору економіки, стабільного забезпечення промисловості сільськогосподарською сировиною, а населення – високоякісною й безпечною вітчизняною сільськогосподарською продукцією, збільшення обсягів виробництва продукції з високою доданою вартістю, посилення присутності України на світовому ринку сільськогосподарської продукції та продовольства.

Для реалізації зазначеної мети потрібно здійснити гармонізацію законодавства України з вимогами й правилами СОТ, Угодою про сільське господарство СОТ (включаючи вимоги до безпечності харчових продуктів, сприяння широкому впровадженню постійно діючих процедур, заснованих на принципах системного аналізу небезпечних факторів та контролю в критичних точках на потужностях харчової й переробної галузей; запобігання застосуванню стимулів, включаючи субсидії, що завдають шкоди біорізноманіттю, та впровадження позитивних стимулів для збереження й сталого використання біорізноманіття; здійснення прикладних наукових і науково-технічних розробок; запровадження системи консультацій бізнесу в режимі реального часу щодо вирішення питань торгівлі на світовому ринку) [6].

Реалізація Угоди про сільське господарство СОТ та інших багатосторонніх угод передбачає забезпечення з боку держави реалізації протилежних за векторами тенденцій, спрямованих, з одного боку, на підтримку національного товаровиробника, захист національних інтересів України, а з другого – на закріплені в Угоді принципи щодо лібералізації торгівлі сільськогосподарськими товарами з додержанням принципів рівності, справедливості, конкурентоспроможності та інших засад у сфері торгівлі товарами на внутрішньому й зовнішньому ринках держав – членів СОТ.

Так, відповідно до Угоди про сільське господарство СОТ основними напрямками гармонізації аграрного законодавства України мають бути положення щодо виробництва та реалізації, переробки сільськогосподарської продукції, доступу до ринку сільськогосподарських товарів, лібералізації імпорту й експорту сільськогосподарських товарів, внутрішньодержавної підтримки сільського господарства, забезпечення санітарного та фітосанітарного контролю за якістю сільськогосподарської продукції й харчових продуктів, створення умов для продовольчої безпеки, запобігання негативному впливу сільськогосподарської діяльності на довкілля.

Вище названі сфери сільського господарства – це чинники, які не можуть не впливати на формування державної аграрної політики у сфері здійснення гарантованих Конституцією України прав на землю та інші природні ресурси й використання природного ресурсного та людського потенціалу в сільському господарстві, торгівлі його продукцією на внутрішньому та зовнішньому ринках держави, гарантування продовольчої безпеки, забезпечення сталого розвитку села, збереження довкілля в умовах участі України у СОТ, в також асоційованого членства в Європейському Союзі.

Резюмуючи, можна стверджувати, що сформульовані у доктринах аграрного, земельного права основи методології правового регулювання аграрних відносин у сфері виробництва і обміну сільськогосподарськими товарами цілком узгоджуються з цілями, сформульованими в Преамбулі Угоди про заснування СОТ, а також в Угоді про сільське господарство та інших багатосторонніх угодах СОТ. Зокрема, відносини членів СОТ у галузі торгівлі і економічного підприємництва мають бути спрямовані на підвищення рівня життя, забезпечення повної зайнятості та постійного зростання реального доходу й ефективного попиту, а також розширення виробництва товарів та послуг і торгівлі ними з урахуванням оптимального використання світових ресурсів відповідно до цілей сталого розвитку, прагнення захистити й зберегти навколишнє середовище та поліпшити засоби для

досягнення цього в такий спосіб, який є сумісним з їхніми відповідними потребами та інтересами на різних рівнях економічного розвитку.

Прийняті у відповідності з Угодою про сільське господарство СОТ закони та підзаконні акти з питань регулювання торгівлі сільськогосподарськими товарами, а також аграрних відносин підтверджують той факт, що гармонізація аграрного законодавства є одним із ключових напрямів його трансформації відповідно до нових економічних, соціальних, екологічних та інших умов життєдіяльності суспільства.

Водночас сьогодні ще зарано стверджувати, що українське аграрне законодавство повністю приведено у відповідність до вимог і правил СОТ, оскільки процес трансформації аграрного законодавства продовжується у зв'язку із взятими Україною – членом СОТ зобов'язаннями на наступні роки, а також з огляду на підписані Угоду про асоціацію між Україною і ЄС від 16 вересня 2014 р. [7] та Угоду про поглиблену і всеосяжну Зону вільної торгівлі (ЗВТ) між Україною та Європейським Союзом від 27 червня 2014 р., яка вступила в силу з 01 січня 2016 р. [8]. Виконання цих Угод має поєднуватися з імплементацією Угод СОТ, оскільки однією з умов асоціації нашої держави з Європейським Союзом був вступ України до СОТ.

Зважаючи на тенденції в процесі трансформації українського аграрного законодавства в умовах вступу України до СОТ, а також набуття асоційованого членства у ЄС та розширення Зони вільної торгівлі на Україну показують, що сучасну систему й структуру аграрного законодавства не можна вважати сформованою, стабільною та узгодженою між її елементами.

Підписання й ратифікація Верховною Радою України міжнародних і міждержавних Угод, серед яких – Угода про сільське господарство СОТ, котрі за ст. 9 Конституції України визнаються частиною національного законодавства, актуалізують питання щодо юридичної природи цих документів у системі й структурі національного законодавства та в механізмі правового регулювання аграрних відносин.

Тendenції в трансформації національного аграрного законодавства детерміновані вступом України до СОТ й узятими нею зобов'язаннями щодо гармонізації законодавства до норм і вимог організації відповідно до п. 2 ст. II Угоди про заснування СОТ, за якою Угоди та пов'язані з ними правові документи, які охоплено в додатках 1, 2, 3 (далі – багатосторонні торговельні угоди), є невід'ємними частинами цієї Угоди та обов'язковими для всіх членів.

Висновки. Отже, дослідження теоретичних і практичних проблем реалізації Угоди про сільське господарство та інших багатосторонніх угод СОТ потребує пошуку відповіді на низку запитань щодо юридичної природи Угоди про сільське господарство СОТ, Угоди про санітарні та фітосанітарні заходи, інших багатосторонніх угод СОТ, їх місця та функціонального призначення в системі й структурі аграрного законодавства України та особливостей реалізації їх норм у механізмі правового регулювання аграрних відносин в Україні.

Джерела та література

1. Рутицька В. Перший іспит України у СОТ / В. Рутицька // Європейська правда. – 2016. – 28 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : euointegration.com.ua.
2. Носік В. В. Правові засади володіння і користування земельними, рибними і лісовими ресурсами у контексті продовольчої безпеки / В. В. Носік // Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи: зб. матеріалів круглого столу, 30-31 жовтня 2015 р. / за заг. ред. М. В. Шульги. – Х.: Вид-во ТОВ «Оберіг», 2015. – С. 139-141.
3. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія / П. Ф. Кулинич. – К.: Логос, 2011. – С. 376-393.
4. Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення: монографія / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. – К.: Вид. О. М. Ешке, 2014. – С. 34-35.
5. Білінська О. В. Правові засади державної аграрної політики України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Білінська Ольга Володимирівна. – Х., 2013. – С. 35.
6. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. № 1437-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80/conv>.
7. Угода про асоціацію між Україною і ЄС від 16.09.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
8. Угода про поглиблену і всеосяжну зону вільної торгівлі (ЗВТ) між Україною та Європейським Союзом від 27.06. 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

Духневич А. Направления эволюции аграрного права Украины в контексте ВТО и ЕС.

В статье освещаются вопросы направлений эволюции аграрного права Украины в контексте требований ВТО и ЕС. Присоединение Украины к ВТО фактически стало принятием имеющейся в этой организации системы прав и обязанностей, значительная часть которых касается вопроса защиты интересов национальных производителей. Сохраняя право защищать своих производителей, страна обязуется делать это в соответствии с правилами и процедурами, установленными ВТО и ЕС. Вступление Украины в ВТО знаменует не только новый этап экономического развития страны. В истории украинского народа как субъекта права собственности на землю, которая является основным национальным богатством, находящимся под особой охраной государства, это событие следует расценивать как один из ключевых факторов влияния на общественное сознание и формирование правосознания в отношении известных стереотипов, представлений, взглядов, идей, убеждений каждого на участие государства в различных международных организациях по вопросам экономического, социального, экологического и другого направления.

Ключевые слова: ВТО, ЕС, торговля, государства-члены, доступ к рынку, безопасность сельскохозяйственной и пищевой продукции.

Dukhnevych A. Evolution Trends of the Ukrainian Agricultural Law in the Context of the WTO and the EU. The article highlights the issues of the Ukrainian Agricultural Law evolution trends in the context of the WTO and EU requirements. Ukraine's accession to the World Trade Organization has in fact marked its accession to the existing system of rights and obligations in this organization, a large part of which concerns the issue of protecting the interests of the native producers. While retaining the right to protect its producers, the country promises to do it in accordance with the rules and procedures established by the WTO and the EU. Ukraine's accession to the WTO has initiated not only a new stage in the country's economic development. This event is very important for the Ukrainian people who are subjects of land ownership and consider it the main national wealth, which is under the special protection of the state. The author regards the fact of joining WTO as the key factor influencing the formation of new public consciousness and developing citizens' legal awareness of the stereotypes as to the participation of the Ukrainian state in various international organizations on economic, social, environmental and other issues.

Key words: WTO, EU, trade, WTO members, access to the market, safety of agricultural and food products.

Правові аспекти ведення сільськогосподарського виробництва в гірських регіонах України

У статті досліджено приписи міжнародного права, спрямованого на впровадження концепції сталого розвитку у сферу введення гірського аграрного господарювання; доведено неефективність приписів національного аграрного законодавства, спрямованого на забезпечення збалансованого сільськогосподарського виробництва в карпатському регіоні; обґрунтовано необхідність приєднання України до Протоколу про сталий розвиток сільського господарства та сільської місцевості до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат 2017 року, впровадження його приписів у національне законодавство, пропозиції з удосконалення нормативно-правової бази України у вказаній сфері.

Ключові слова: гірські регіони; Протокол з розвитку сільського господарства та сільської місцевості до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат; Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат; сільськогосподарське виробництво; сталий розвиток.

Постановка наукової проблеми, її значення та зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Ведення сільськогосподарського виробництва в Україні значною мірою залежить від природно-кліматичних умов окремих регіонів. Зокрема, істотну специфіку мають території Карпатського регіону – Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька області. Ця територія становить майже 60 тис. кв. км, налічує 715 гірських населених пунктів, переважна більшість з яких – 94 % – села, де проживає майже 978 тис. жителів.

В науці аграрного права України проблемам сталого розвитку сільських територій присвячені праці Н. О. Багай, О. В. Гафурової, В. М. Єрмоленка, Т. В. Курман, С. І. Марченко, О. М. Савельєвої, А. М. Статівки, М. М. Чабаненка, М. В. Шульги та інших вчених. Проте стан розвитку сільських територій Карпат та фактори, які негативно впливають на сталий розвиток аграрного виробництва в гірських регіонах, аналізуються в основному в економічному аспекті.

Метою даної статті є дослідження приписів міжнародного права, спрямованого на впровадження концепції сталого розвитку у сферу гірського аграрного господарювання, з'ясування ефективності приписів національного аграрного законодавства, спрямованого на забезпечення збалансованого сільськогосподарського виробництва в карпатському регіоні, та обґрунтування пропозицій з удосконалення нормативно-правової бази України у вказаній сфері.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Відповідно до Концепції розвитку гірських територій українських Карпат, яка була схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03 квітня 2019 р. № 232-р, більшість гірських територій, які розташовані на висоті 400 метрів над рівнем моря і вище, вважаються важкодоступними. Ресурсний потенціал зазначених територій не реалізований, а рівень їх соціально-економічного розвитку значно нижчий, ніж в цілому в Україні, що посилює депресивність та дотаційність таких територій, стримує збалансований розвиток областей, на території яких розташовані Карпати, та призводить до: а) низької якості життя населення; б) нарощування диспропорцій в системі господарських комплексів; в) погіршення інвестиційної привабливості гірських територій; г) зростання диференціації основних соціально-економічних показників; д) погіршення їх екологічного стану; е) втрати потенціалу для сталого розвитку.

В економічній літературі визначені істотні соціально-економічні проблеми ведення сільськогосподарського виробництва в гірських регіонах України, а саме: часткове використання значних ареалів землі в регіоні; скорочення поголів'я худоби, кількості інвентарю; низький рівень доходів від сільськогосподарського виробництва, зменшення їх частки в структурі доходів сільського населення та бюджетах домогосподарств; звужене відтворення основних засобів; низький рівень кваліфікації працівників; примітивна господарська структура; технологічна відсталість; недостатня зацікавленість селян, особливо молоді, у веденні сільськогосподарського виробництва;

традиціоналізм в управлінні господарством [1, с. 57; 2, с. 88; 3]. Аграрна структура гірських територій дуже диференційована, оскільки 58 % селянських господарств – це господарства з площею сільськогосподарських угідь до 1 га, і лише 3,2 % господарств мають у користуванні понад 2 га сільськогосподарських угідь [1, с. 57-58]. Однією з особливих рис сільського господарства Карпатського регіону є зосередження виробництва сільськогосподарських культур в особистих господарствах населення. Такий розподіл є притаманний лише західним областям України, що ускладнює координацію регіонального сільськогосподарського виробництва та вимагає створення ефективно діючої мережі агропромислових ринків [4, с. 28].

Крім цього, відсутні підстави вважати гірське сільське господарство України екологічно безпечним і ефективним. На підтвердження цього в економічній літературі привертають увагу до: 1) надмірно високого рівня розораних угідь на схилах більше 50° [5, с. 351-359]; 2) необґрунтованої структури сільгоспугідь і відсутності сівозмін; 3) дисбалансу між виносом і внесенням основних елементів живлення; 4) недотримання технологічної дисципліни і вимог ґрунтозахисного рільництва; 5) низького рівня захищеності орних земель від водної ерозії; 6) надмірно високого рівня засміченості полів [6, с. 357]; 7) переважання земель, ґрунтовий покрив яких набув негативних властивостей і зазнав суттєвого зниження потенційної родючості [7, с. 63]. За забрудненістю повітря і вод Карпатський регіон займає четверте, а за забрудненістю ґрунтів мінеральними добривами і пестицидами, відповідно, перше і друге місця в Україні. Цьому значною мірою сприяє галузева спеціалізація сільського господарства на виробництві ранніх овочів і технічних культур [8, с. 116].

Кризовий стан у сфері сільськогосподарського землекористання визнано і в чинному законодавстві України. Так, відповідно до Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року, що затверджені Законом України від 28 лютого 2019 р.*, стан земельних ресурсів України визнаний близьким до критичного, адже водною та вітровою ерозією уражені близько 57 відсотків території України, понад 12 відсотків території держави зазнають підтоплення, за різними критеріями забрудненими є близько 20 відсотків земель України, щороку фіксується майже 23 тисячі випадків зсувів. Причини виникнення такої ситуації мають комплексний характер та історичні передумови, зокрема: порушення екологічно збалансованого співвідношення між категоріями земель; надмірна розораність території та порушення природного процесу ґрунтоутворення; використання недосконалих технологій в сільському господарстві; орієнтація на досягнення коротко- та середньострокових економічних вигод, ігноруючи природоохоронну складову та негативні наслідки у довгостроковій перспективі.

Природно-кліматичні, економічні, соціальні, демографічні, культурні особливості гірської зони Карпат та специфіка ведення сільськогосподарського виробництва в регіоні обумовлюють необхідність організації аграрного виробництва на основі концепції сталого розвитку.

У вересні 2015 року було ухвалено Резолюцію Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року», відповідно до якого друга ціль у сфері сталого розвитку на період до 2030 року полягає у викоріненні голоду, забезпеченні продовольчої безпеки та покращенні харчування, заохоченні раціонального ведення сільського господарства. Так, до 2030 року планується забезпечити створення стійких систем виробництва продуктів харчування й упровадити методи ведення сільського господарства, які дозволяють підвищити життєстійкість і продуктивність виробництва та збільшити його обсяги, сприяють збереженню екосистем, зміцнюють здатність адаптуватися до зміни клімату, екстремальних погодних явищ, засух, повеней та інших лих, а також поступово покращують якість земель та ґрунтів.

Ефективна підтримка сталого розвитку в аграрному секторі Карпатського регіону разом із інтегрованим підходом до сільської місцевості не може бути забезпечена лише однією країною, тому необхідним є міжрегіональне та транснаціональне співробітництво. Таке транснаціональне співробітництво у сфері сільськогосподарського виробництва передбачається Протоколом з розвитку сільського господарства та сільської місцевості до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат від 12 жовтня 2017 р. (далі – Протокол), депозитарієм якого є Уряд України. Відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 березня 2019 р. № 201-р, проект Закону України «Про приєднання до Протоколу про сталий розвиток сільського господарства та сільської місцевості до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат» було подано до Верховної Ради України.

* Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року вводяться в дію з 1 січня 2020 року.

Необхідно зазначити, що Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат (далі – Карпатська конвенція) від 22 травня 2003 року – це друга у світі субрегіональна угода щодо захисту гірських районів, учасниками якого є сім держав Центральної та Східної Європи (Україна, Чехія, Угорщина, Польща, Словаччина, Сербія, Румунія). На думку фахівців у сфері міжнародного права, Карпатська конвенція в основному базується на двох принципах – належного управління та сталого розвитку [9, с. 127].

Згідно зі ст. 7 Карпатської конвенції, метою Протоколу про сталий розвиток сільського господарства та сільської місцевості є підтримка сталого управління земельними ділянками, що традиційно обробляються людиною, на користь нинішньому і майбутньому поколінням. Для досягнення вищезазначеної мети Сторони гармонізують і координують свої зусилля з метою комплексного управління земельними ресурсами, посилення інтеграції екологічних аспектів у сільськогосподарську політику, водночас підвищуючи якість життя, зміцнюючи місцеві економіки та громади і зберігаючи природні цінності та культурну спадщину.

Протоколом передбачається досить широкий спектр конкретних заходів Сторін з метою забезпечення сталого розвитку сільського господарства та сільської місцевості Карпатського регіону, зокрема:

1) впровадження стратегії сталого розвитку сільської місцевості на національному рівні, яка враховує специфічні умови для гір та передгір'я (ст. 8);

2) підтримка та застосування традиційного сільськогосподарського досвіду та форм управління культурними ландшафтами і традиційними випасами жуйних тварин (ст. 9);

3) сприяння включенню та інтеграції сприятливого для клімату сільськогосподарського виробництва, управління ризиками та застосування відновлюваних джерел енергії в рамках ведення сільськогосподарського та фермерського господарства (ст. 10);

4) пропагування та розвиток сільськогосподарської практики екстенсивного землеробства та органічного виробництва** в Карпатах (ст. 11);

5) збереження та пропаганда традиційних методів (відповідно до Протоколу «традиційними методами ведення сільського господарства» вважаються історично розвинені сільськогосподарські технології, що дозволяють стійко впоратися з конкретними умовами на місці, щоб забезпечити достатні та безпечні врожаї на основі змішаних культур, які доповнюють один одного) ведення сільського господарства, малих аграрних господарств, культурних ландшафтів, традиційних екологічних та сільськогосподарських знань, місцевих порід домашніх тварин і культурних сортів рослин, стійкого використання диких рослин і тварин, що визначають істотні економічні та соціальні особливості сільської культурної спадщини Карпат (ст. 12);

6) покращення місцевого і загальноєвропейського маркетингу та реклами сільськогосподарських продуктів і послуг, які характерні для Карпатського регіону (ст. 13);

7) сприяння сталому сільському туризму та агро туризму (відповідно до Протоколу «агротуризм» (фермерський туризм, туризм на фермах) стосується перебування в працюючому фермерському господарстві, що дозволяє здійснювати пряму взаємодію між відвідувачами або гостями), а також забезпечення умов для диверсифікації аграрного виробництва***, що дозволить дрібним фермерам надавати альтернативні послуги на своїх фермах (ст. 14);

8) застосування принципу запобігання, оцінюючи та беручи до уваги можливі впливи, включаючи кумулятивний вплив, на повітря, воду, ґрунт, ландшафт та біологічне різноманіття тих проектів та заходів, які можуть мати негативний вплив на Карпати (ст. 15);

9) сприяння освіті з метою підвищення обізнаності громадськості щодо місцевих сортів культурних рослин і тварин, а також інформування про переваги місцевих коротких систем постачання продуктів харчування та підвищення обізнаності щодо покращення управління ризиками (ст. 16);

** Відповідно до Протоколу «органічне виробництво» – це загальна система управління та виробництва продуктів харчування, яка поєднує в собі найкращі екологічні практики, високий рівень біорізноманіття, збереження природних ресурсів, застосування високих стандартів добробуту тварин і спосіб виробництва відповідно до переваг певних споживачів на продукцію, вироблену з використанням природних речовин і процесів.

*** Відповідно до Протоколу «диверсифікація в сільському господарстві» є важливою стратегією управління ризиками фермерів для отримання додаткового доходу на основі відповідних умов у процесі ведення фермерського господарства або поза ним.

10) забезпечення комплексного управління земельними ресурсами, що означає комплексне обстеження всіх видів використання землі для впровадження найбільш ефективних компромісів та поєднання соціального і економічного розвитку з охороною та покращенням навколишнього середовища.

Аналіз наведених вище приписів Протоколу дає підстави для висновку, що закладена до нього стратегія розвитку сільської місцевості Карпатського регіону характеризуються інтегративним, всеохоплюючим і цілісним підходом з урахуванням специфічних умов гір і передгір'я та ґрунтується на концепції сталого розвитку. У ст. 3 Протоколу «стале сільське господарство та розвиток сільських територій» (SARD) визначається як управління та збереження природно-ресурсної бази, а також спрямованість технологічних та інституційних змін, щоб забезпечити досягнення та подальше задоволення людських потреб нинішнього та майбутніх поколінь. Необхідно зазначити, що сталий розвиток має надважливе значення для ведення сільськогосподарської діяльності в гірських районах України, оскільки господарська діяльність впливає не тільки на якість і безпечність харчових продуктів, але й на стан сільських територій як місця проживання селян, а також стан екосистеми вцілому.

В Україні є окремі приклади ведення сталого сільського господарства. Так, на Косівщині реалізується локальний проект SEPS за фінансування Міністерства у справах охорони довкілля, харчових продуктів та сільського господарства Великобританії та Британської Ради (DEFRA) «Запровадження природоохоронних засад агрокультури на Косівщині для сталого розвитку регіону», який був впроваджений Національним природним парком «Гуцульщина» (м. Косів Івано-Франківської області). З метою зменшення антропогенного навантаження на природні ландшафти, у ході проекту було розроблено програму і запроваджено заходи щодо масового культивування лікарських рослин, ягід, грибів, вирощування новорічних ялинок, відтворення та розведення аборигенних видів і порід свійських тварин. Культивування лікарських рослин і ягід сприяє збереженню природних екосистем, в тому числі їх окремих видів, які знаходяться під загрозою зникнення, збереженню та відтворенню біорізноманіття, виробленню необхідної кількості екологічно чистої продукції для потреб рекреаційної галузі та місцевого населення, підвищенню продуктивності і прибутковості сільськогосподарських угідь, особливо в гірській місцевості, зниженню рівня безробіття, покращенню якості життя горян тощо [10, с. 26-27].

В чинному законодавстві України є окремі нормативно-правові акти, які визначають специфіку правового режиму гірських територій. Насамперед, це Закон України «Про статус гірських населених пунктів в Україні» від 5 лютого 1995 р., який встановлює критерії, за якими населені пункти набувають статусу гірських, визначає основні засади державної політики щодо розвитку гірських населених пунктів та гарантії соціального захисту громадян, що у них проживають, працюють або навчаються. Так, до гірських населених пунктів належать міста, селища міського типу, селища, сільські населені пункти, які розташовані у гірській місцевості, мають недостатньо розвинуті сферу застосування праці та систему соціально-побутового обслуговування, а також обмежену транспортну доступність. Критеріями віднесення населених пунктів до категорії гірських є: а) розташування населеного пункту або частини його, на якій проживає більш як третина мешканців цього населеного пункту, на висоті 400 метрів і вище над рівнем моря на території, рельєф якої дуже розчленований байраками, водотоками тощо, та розміщення 50 і більше відсотків сільськогосподарських угідь у межах цього пункту на схилах крутизною 12 градусів і більше; б) якщо на одного жителя припадає менш як 0,25 гектара ріллі, або при її відсутності – менш як 0,60 гектара сільськогосподарських угідь; в) суворі кліматичні умови: холодна і довга зима (середня тривалість – не менше 115 днів, середньодобова температура повітря у січні не перевищує мінус 4 градуси за Цельсієм), прохолодне коротке літо (середня тривалість – не більше двох місяців, середньодобова температура у липні не перевищує 20 градусів за Цельсієм), велика кількість опадів (середньорічна сума опадів у рідкому і твердому стані – не менше 600 міліметрів), мають місце селеві явища, повені, вітровали, снігові намети, сейсмічність землі.

Для забезпечення соціально-економічного розвитку населених пунктів, яким надано статус гірських, держава, зокрема, гарантує: виділення бюджетних коштів на фінансування заходів для поліпшення родючості земель; будівництво об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури; встановлення доплат до ціни сільськогосподарської продукції, яка вироблена в місцевостях, що віднесені до гірських, та реалізується державі виробниками таких населених пунктів тощо. Таким чином, зазначений Закон передбачає лише окремі заходи державної підтримки в екологічній сфері (збереження родючості земель), в соціальній сфері (будівництво об'єктів соціальної інфраструктури)

та в економічній сфері (фінансова підтримка сільськогосподарських товаровиробників за умови реалізації ними виробленої сільськогосподарської продукції державі).

Указом Президента України «Про заходи щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників гірських зон та поліських територій» від 10 серпня 1998 р. було передбачено застосування зменшених ставок оподаткування фіксованим сільськогосподарським податком сільськогосподарських товаровиробників гірських зон з 1 січня 1999 року. Проте такі заходи державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників на гірських територіях застосовані не були, так як зазначений Указ був скасований Президентом України 11 вересня 1998 р.

У тому ж році постановою Кабінету Міністрів України від 16 березня 1998 р. № 292 були затверджені заходи щодо державної підтримки реалізації Комплексної програми еколого-економічного та соціального розвитку гірської Рахівщини на період 1998-2005 рр., але вони мали виключно регіональний характер.

У вересні 2005 року було прийнято спеціальний Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 8 вересня 2005 р., яким передбачено спеціальні заходи стимулювання депресивних сільських районів. Відповідно до ст. 1 вказаного Закону сільський район – це район, в якому частка зайнятих у сільському господарстві перевищує частку зайнятих у промисловості. Депресивним може бути визнано сільський район, в якому протягом останніх трьох років щільність сільського населення, коефіцієнт природного приросту населення, рівень середньомісячної заробітної плати та обсяг реалізованої сільськогосподарської продукції (робіт, послуг) на одну особу є значно нижчими, а частка зайнятих у сільському господарстві є значно вищою за відповідні середні показники розвитку територій цієї групи. Водночас, спеціальних заходів державного стимулювання депресивних гірських сільських районів зазначений Закон не передбачає.

У 2009 році було внесено зміни до чинного законодавства з метою забезпечення особливої державної підтримки фермерським господарствам, які провадять господарську діяльність та розташовані у гірських населених пунктах. Так, відповідно до ст. 9 Закону України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р. зазначеним фермерським господарствам надається допомога за рахунок державного і місцевого бюджетів, у тому числі через Український державний фонд підтримки фермерських господарств. Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам, затверджений постановою Кабінету Міністрів України у редакції від 1 березня 2007 р. № 349.

Законом України «Про засади державної регіональної політики» від 5 лютого 2015 р. передбачено необхідність прийняття Державної стратегії регіонального розвитку України, яка розробляється на сім років та затверджується Кабінетом Міністрів України. Державна стратегія регіонального розвитку України визначає тенденції та основні проблеми соціально-економічного розвитку регіонів, пріоритети державної регіональної політики на відповідний період, стратегічні цілі і напрями регіонального розвитку та міжрегіонального співробітництва, оперативні цілі, що забезпечать досягнення стратегічних цілей, основні завдання, етапи та механізми їх реалізації, систему моніторингу та оцінки результативності реалізації Державної стратегії регіонального розвитку України. Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації у 2018-2020 роках Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року» від 12 вересня 2018 р. № 733 передбачено наступні заходи державної підтримки розвитку гірських регіонів: створення необхідних організаційних, правових та фінансових передумов для сталого розвитку гірських територій України, підвищення їх конкурентоспроможності, поліпшення якості життя та економічного благополуччя населення, що на них проживає (до 1 грудня 2018 р.); створення умов для активізації процесу підготовки проекту макрорегіональної Стратегії Європейського Союзу для Карпатського регіону з урахуванням пріоритетів України щодо соціально-економічного розвитку гірських територій (2019-2020 роки); розроблення схеми планування гірських територій українських Карпат (до 1 жовтня 2020 р.). Аналіз зазначених заходів показує, що вони мають переважно абстрактний характер, а критерії моніторингу та оцінки ефективності їх реалізації відсутні.

У квітні 2019 року розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03 квітня 2019 р. № 232-р була схвалена Концепція розвитку гірських територій українських Карпат. Реалізація зазначеної Концепції передбачається шляхом створення умов для комплексного і сталого розвитку гірських територій українських Карпат на основі раціонального і невиснажливого природокористування, мобілізації та концентрації ресурсів для розвитку зазначених територій, координації дій органів влади, розвитку державно-приватного партнерства, ефективного використання існуючих фінансових інструментів. Передбачається, зокрема, здійснити заходи щодо забезпечення розвитку традиційних і найбільш перспективних для регіону видів господарської діяльності лісового та сільського

господарства шляхом запровадження природозберігаючих інноваційних технологій, а також екологічно безпечних видів промислової діяльності, включаючи переробку місцевих сировинних ресурсів, розвиток альтернативної енергетики; удосконалення механізмів державної підтримки фермерських господарств, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та малого і середнього підприємництва на селі; створення кластерів та інших новітніх організаційних форм виробничо-господарської діяльності; сприяння розвитку ринкової інфраструктури — створення розгалуженої мережі оптово-роздрібних ринків; створення умов для подальшого розвитку сільського та екологічного туризму в Карпатському регіоні; проведення заходів із захисту ґрунтів від деградації та опустелення. Як показує аналіз зазначеної Концепції, у ній передбачені більш конкретні заходи розвитку гірських територій українських Карпат, які цілком узгоджуються із Протоколом з розвитку сільського господарства та сільської місцевості до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат від 12 жовтня 2017 р. Водночас, відповідно до Закону України «Про державні цільові програми» від 18 березня 2004 р. розроблення та схвалення концепцій є лише одним із етапів підготовки державних цільових програм.

Отже, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зробити наступні **висновки**:

1) ведення сільськогосподарського виробництва в гірських регіонах України має свою специфіку, яка обумовлена рядом економічних, соціальних, демографічних, природних, культурних факторів, та повинна бути врахована при законодавчому регулюванні ведення аграрного виробництва в зазначених регіонах;

2) збалансоване ведення гірського сільського господарства може бути забезпечене лише тоді, коли нормативно-правові акти аграрного та земельного законодавства будуть базуватися на концепції сталого розвитку, що передбачає взаємоузгодженість економічної, екологічної та соціальної регіональної політики та відповідає вимогам міжнародних нормативно-правових актів;

3) у чинному законодавстві України близько десяти нормативно-правових актів містять окремі приписи щодо державного стимулювання ведення сільськогосподарського виробництва в гірських регіонах України, проте вони мають переважно декларативний та несистемний характер;

4) розроблення і закріплення у аграрному та земельному законодавстві України спеціальних механізмів стимулювання ведення аграрного виробництва в гірських регіонах України на основі концепції сталого розвитку потребує, насамперед, приєднання України до Протоколу про сталий розвиток сільського господарства та сільської місцевості до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат 2017 року, впровадження його приписів у національне законодавство, зокрема затвердження Державної цільової програми розвитку гірських територій українських Карпат із визначенням критеріїв моніторингу та оцінки ефективності реалізації передбачених нею заходів.

Джерела та література

1. Липчук В. В., Липчук Н. В. Розвиток гірського сільського господарства / В. В. Липчук, Н. В. Липчук // Соц.-ек. проблеми сучасного періоду України. – 2013. – Вип. 6. – С. 56-61.
2. Стадницький Ю. І. Пріоритети еколого-економічного розвитку Українських Карпат / Ю. І. Стадницький // Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту. – 2011. – № 2. – С. 88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vviem/2011_2/36.pdf.
3. Штогринець Н. В. Особливості розвитку сільського господарства у гірській зоні Карпат / Н. В. Штогринець // Агросвіт. – 2012. – № 20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.agrosvit.info/pdf/20_2012/10.pdf.
4. Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): науково-аналітична доповідь / В. В. Борщевський, Х. М. Притула, В. Є. Крупін; НАН України, Інститут регіональних досліджень; [наук. ред. В. В. Борщевський]. – Львів, 2011. – 60 с.
5. Екологічні проблеми сільського господарства Карпат / Ф. Топольний, О. Гелевера, С. Моспан, Г. Моспан, С. Чепур // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 2003. – Т. XII: Екологічний збірник. Екологічні проблеми Карпатського регіону. – С. 351-359.
6. Екологічні проблеми землеробства / Д. Примак, Ю. Манько, Н. Рідей та ін. ; за ред. І. Д. Примака. – К.: Центр навч. літ., 2010. – 456 с.
7. Колодійчук І. Сільськогосподарські угіддя Карпатського регіону: проблеми використання, охорони і відтворення / І. Колодійчук // Аграрна економіка. – 2009. – Т. 2. – № 3-4. – С. 61-65.

8. Машіка Г. В. Місце і роль соціально-економічних чинників у формуванні господарського потенціалу Карпатського регіону / Г. В. Машіка // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія». – 2016. – № 44. – С. 110-118.
9. Tamburelli G. The Carpathian Convention // Sustainable Development and Transboundary Cooperation in Mountain Region. The Alpine and the Carpathian Conventions / Balázs Majtenyi, Gianfranco Tamburelli (editors). – Institute for Legal Studies of Hungarian Academy of Sciences, Institute for International Legal Studies of National Research Council (Italy). – Budapest: L'Harmattan Publishers, 2009. – P. 125-137.
10. Карпатська конвенція: запитання та відповіді (тлумачник, книга 1). – Київ, 2007. – 32 с.

Коваленко Т. Правовые аспекты ведения сельскохозяйственного производства в горных регионах Украины. В статье исследованы нормы международного права, направленные на внедрение концепции устойчивого развития в сферу ведения горного аграрного хозяйствования; доказана неэффективность предписаний национального аграрного законодательства, направленного на обеспечение сбалансированного сельскохозяйственного производства в карпатском регионе; обоснованы предложения по совершенствованию нормативно-правовой базы Украины в указанной сфере. Сделаны выводы о том, что ведение сельскохозяйственного производства в горных регионах Украины имеет свою специфику, которая обусловлена рядом экономических, социальных, демографических, природных, культурных факторов, и должна быть учтена при законодательном регулировании ведения аграрного производства в указанных регионах. Сбалансированное ведение горного сельского хозяйства может быть обеспечено только тогда, когда нормативно-правовые акты аграрного и земельного законодательства будут базироваться на концепции устойчивого развития. В действующем законодательстве Украины около десяти нормативно-правовых актов содержат отдельные предписания относительно государственного стимулирования ведения сельскохозяйственного производства в горных регионах Украины, однако они имеют преимущественно декларативный и несистемный характер. Разработка и закрепление в аграрном и земельном законодательстве Украины специальных механизмов стимулирования ведения аграрного производства в горных регионах Украины на основе концепции устойчивого развития требует, прежде всего, присоединение Украины к Протоколу об устойчивом развитии сельского хозяйства и сельской местности к Рамочной конвенции об охране и устойчивом развитии Карпат 2017 г., внедрение его предписаний в национальное законодательство, в частности утверждения Государственной целевой программы развития горных территорий украинских Карпат с определением критериев мониторинга и оценки эффективности реализации предусмотренных в ней мер.

Ключевые слова: горные регионы; Протокол по развитию сельского хозяйства и сельской местности к Рамочной конвенции об охране и устойчивом развитии Карпат; Рамочная конвенция об охране и устойчивом развитии Карпат; сельскохозяйственное производство; устойчивое развитие.

Kovalenko T. Legal Aspects of Agricultural Production in Mountainous Regions of Ukraine. The article examines the requirements of international law aimed at introducing the concept of sustainable development into the mountainous sector of the agrarian economy. The study has revealed the inefficiency of the national agricultural legislation decisions aimed at ensuring balanced agricultural production in the Carpathian region and puts forward the proposals on improving the regulatory framework of Ukrainian agricultural management in this area. The agricultural production in the mountainous regions of Ukraine has its own specificity owing to a number of the economic, social, demographic, natural and cultural factors. The legislative regulations of the agrarian production in the specified regions ought to take into account these specifics. Balanced mountainous farming can be maintained only when the legal acts of agrarian and land legislation are based on the concept of sustainable development. In the current legislation of Ukraine, about ten normative legal acts contain separate provisions on the state incentives for agricultural production in the mountainous regions of Ukraine, but they are mainly declarative and non-systematic. The development and consolidation in the agrarian and land legislation of Ukraine of special mechanisms for stimulating agricultural production in the mountainous regions on the basis of the concept of sustainable development requires, first of all, joining to the Protocol on Sustainable Development of Agriculture and Rural Areas to the Framework Convention for the Protection and Sustainable Development of the Carpathians (2017) and the implementation of its regulations in the national legislation, in particular, the approval of the State Target Program for the Development of Mountainous Areas of the Ukrainian Carpathians with the definition of monitoring criteria and assessment of the effectiveness of the measures envisaged by it.

Key words: mountain regions; Protocol for the development of agriculture and rural areas to the Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians; Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians; agricultural production; sustainable development.

УДК 347.965.42

А. Демчук, І. Борис

Використання процедури медіації у вирішенні сімейних конфліктів на основі аналізу норм національного та міжнародного законодавства

Стаття присвячена здійсненню комплексного дослідження існуючого альтернативного способу вирішення сімейних конфліктів, визначення медіації як одного з найбільш ефективних методів цивілізованого вирішення спорів на основі аналізу розвитку та законодавчого регулювання даного інституту за кордоном, формування теоретичних та практичних висновків щодо необхідності здійснення належного законодавчого регулювання процедури.

Ключові слова: медіація, сімейні конфлікти, послуги посередництва, альтернативні способи вирішення спорів

Постановка наукової проблеми та її значення. Сімейні конфлікти – це одна з найпоширеніших категорій справ, особливістю яких є їх емоційність. Те, що вони виникають в умовах негативного відношення сторін та сильних переживань є перепорою для самостійного вирішення усіх суперечок.

Способи цивілізованого врегулювання ситуації з урахуванням інтересів учасників конфлікту умовно можна поділити на дві групи: традиційний (вирішення спорів з позиції права шляхом застосування законодавчих приписів та норм в спеціально створених судах) та нетрадиційний (так звані «альтернативні» способи розв’язання конфліктів – вирішення спорів з позиції інтересів шляхом пошуків компромісних рішень та досягнення згоди між конфліктуючими сторонами завдяки зусиллям третьої, незалежної сторони) [1, с. 247].

Під час виснажливого та болючого, з психологічної точки зору судового процесу, учасників справи цікавить виключно результат, а ним є задоволення вимог та мінімізація витрат, пов’язаних із цим. Саме медіація оминаючи складні судові процедури сприяє цьому. Тому впровадження процедури вирішення сімейних конфліктів шляхом проведення медіації на законодавчому рівні та вдосконалення чинного процесуального законодавства з метою створення дійсної можливості реалізації права на альтернативне вирішення спорів є дійсно актуальним в існуючих реаліях сьогодення та потребує всестороннього аналізу.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Так, як медіація розвивалася переважно за кордоном аналізом переваг і недоліків, особливостей її застосування займалися в основному зарубіжні вчені. Вітчизняних науковців медіація почала цікавити відносно недавно. Це спричинено переважно через вступ України до Європейського співтовариства і необхідність відповідних змін у вітчизняному законодавстві (О. О. Тищенко, В. Жмудь, Г. Єрмоменко, Р. Коваль, Д. В. Проценко, Д. К. Возьянов, І. Гончар, Д. Давиденко, Т. П. Кучмай, Ю. І. Микитин й інші). Оскільки сімейна медіація поступово знаходить своє місце в Україні, вважаємо, доречним аналіз правових підстав її запровадження та реалізації.

Метою статті є здійснення комплексного дослідження існуючого альтернативного способу вирішення сімейних конфліктів, визначення медіації як одного з найбільш ефективних методів

цивілізованого вирішення на основі аналізу розвитку та законодавчого регулювання даного інституту за кордоном, формування теоретичних та практичних висновків щодо необхідності здійснення належного законодавчого регулювання процедури.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Вагомим кроком до законодавчого врегулювання альтернативного способу вирішення конфліктів стало ухвалення Верховною Радою України проекту закону «Про медіацію», який закріпив можливість врегулювання сімейних спорів шляхом медіації. Даний законопроект досить чітко прописує порядок проведення медіації, обов'язковість виконання медіаційної угоди, а також можливість звернення до суду у разі порушення угоди про результати медіації. В зв'язку з цим виникають питання чи зможе такий спосіб врегулювання конфліктів бути на рівні із традиційним. Для того, щоб відповісти на це, насамперед, варто осмислити наскільки прийнятна медіація для врегулювання конфліктів у сфері сімейних відносин в Україні та за кордоном і яка її ефективність у порівнянні з іншими способами.

Інститут медіації в цілому і можливість її застосування в сфері сімейних відносин в міжнародному масштабі не є чимось новим, а у багатьох державах сімейна медіація має давню історію і виступає на сьогоднішній день як один з необхідних вже традиційних елементів правової системи.

Термін «сімейна медіація» в практиці зарубіжних держав, як правило, позначає медіацію, яка застосовується для врегулювання розбіжностей що виникають при розірванні шлюбу.

За словами Л. Паркінсон сімейна медіація найчастіше застосовується при розлученні для того, щоб допомогти колишньому подружжю зберегти свій статус батьків, але при цьому відокремити виконання своїх батьківських обов'язків один від одного [2, с. 18]. У зв'язку з цим в США набув поширення термін «медіація при розлученні».

У сучасних публікаціях термін сімейна медіація став використовуватися в більш широкому сенсі. Зокрема, зазначається, що предметом сімейної медіації можуть виступати не тільки конфлікти подружжя при розлученні, але і цілий ряд суперечок, які виникають як на стадії оформлення сімейних відносин, наприклад, при укладанні шлюбного контракту так і в процесі спільного життя. Таким чином, на сьогоднішній день набуває поширення підхід до врегулювання будь-якого сімейного конфлікту шляхом переговорів за участю посередника. Сімейна медіація визначається як процес в якому незалежна третя особа допомагає учасникам сімейного конфлікту, зокрема подружжю на межі розлучення, поліпшити взаємодію один з одним і прийняти найбільш усвідомлені та вигідні рішення щодо дітей, фінансів, майна.

На думку Л. Паркінсон термін сімейна медіація застосовується також до конфліктних ситуацій між особами, які знаходяться в фактичних шлюбних відносинах [2, с. 17]. А у Німеччині до неї віднесені ще й спадкові питання. Враховуючи те, що вона здатна регулювати досить широкий об'єм суспільних відносин, ми можемо зробити висновки, що предмет сімейної медіації має істотну специфіку, що відокремлює її від медіації, яка регулює інші види суспільних відносин.

З точки зору трансформаторів Буша і Фолджера медіація має неабияку соціальну цінність, яка полягає в можливості медіації змінювати і відновлювати взаємостосунки між людьми [3]. Саме сімейна медіація може зберегти між сторонами конфлікту позитивні взаємовідносини, забезпечити майбутній розвиток їхніх стосунків з дітьми та один з одним, розробити максимально комфортне та взаємовигідне рішення для усіх, яке з високою ймовірністю буде реалізовуватися. Досягнення цього результату під час вирішення сімейного конфлікту в судовому порядку просто неможливо.

На відміну від судового вирішення конфлікту, який базується на прямому правозастосуванні, медіація здійснюється з використанням права на основі справедливості та з урахуванням інтересів обох сторін. Залучення посередника дає можливість усунути психологічний бар'єр, що існує при прямому спілкуванні «ворогуючих» сторін. Залучивши до переговорного процесу кваліфікованого посередника, сторони визнають свою готовність до компромісу. Учасники медіації приймають рішення (на відміну від судового розгляду, під час якого рішення приймає безпосередньо суддя), що задовольняє їх обох, а посередник лише створює умови, які дають можливість коректно вести обговорення суті справи [1, с. 249].

Процес медіації – суворо конфіденційний (не розголошується), у той час як судовий розгляд, зазвичай, є процедурою публічною. Суд визначає, коли процес розпочнеться, коли закінчиться і як проходитиме. Ґрунтуючись на відповідних нормах чинного законодавства, суд приймає рішення та оголошує його сторонам. У процесі ж медіації всі учасники мають можливість контролювати ситуацію. Судовий розгляд завжди передбачає наявність переможця і того, хто програв, а медіація налаштована на пошук взаємовигідного та взаємоприйняттого розв'язання спору [1, с. 249]. Таким

чином, головним пріоритетом застосування сімейної медіації на відміну від судового процесу є оперативність вирішення спорів, конструктивізм, дотримання принципу конфіденційності приватного життя сторін.

Але у сімейній медіації також є певний процес, який необхідно пройти. Спочатку, коли сторони вдаються до медіації, вони через надмірні емоцій не завжди готові навіть розмовляти один з одним. Кожен бачить ситуацію по-своєму, вважає винним іншого і намагається довести свою правоту. За таких умов майже неможливо побачити справжні причини конфлікту, а обговорити варіанти його залагодження тим більше. Медіатор виступає інструментарієм, який допомагає сторонам крізь завісу емоцій усвідомити свої потреби та інтереси, а також побачити ситуацію очима один одного.

Варто зазначити, що у практиці на медіацію в чистому вигляді мало хто погоджується, зазвичай відбувається посередництво у спілкуванні між конфліктуючими сторонами з метою виявлення інтересів кожного. Доволі часто, подружжя, що розлучаються, декілька місяців спілкуються один з одним тільки через медіатора, виражаючи сильні неприязні емоції щодо іншої сторони [4]. Але з часом вони починають розуміти один одного, неприязність зникає і тоді посередництво вже їм не потрібне, оскільки сторони вже здатні самостійно дійти до взаємовигідних домовленостей.

Щоб підкреслити вагомий статус сімейної медіації, варто зазначити що, як правило, за кордоном вона регламентується окремо від інших видів медіації, (наприклад в Англії і Уельсі, Фінляндії, Австралії) або спеціальних законах про сімейної медіації прийняті в більшості штатів США. Закріплення інституту медіації в сімейних конфліктах на окремому рівні від інших відносин стало б поштовхом до її активнішого застосування, що звільнить суди від перевантаження сімейними спорами.

Особливість правового регулювання медіації у сімейних відносинах за кордоном полягає також в тому, що виключаючи принцип добровільності процедури медіації, держави активно використовують дану процедуру як обов'язковий етап у вирішенні конфліктів, що впливають із сімейних стосунків.

Зокрема, в Великобританії відповідно до Закону про сім'ю соліситор зобов'язаний направляти клієнтів, які звернулися за юридичною допомогою з питань сімейного конфлікту і які мають право на її безкоштовне надання до медіатора, для проведення попередньої інформаційно-оціночної сесії (так званої процедури MIAM). В Австралії обов'язкове досудове звернення до акредитованих сімейних фахівців у спорах про виховання дітей при розлученні батьків за винятком випадків коли суперечка пов'язана з насильством в сім'ї або викраденням дітей.

Практика обов'язкової медіації в сімейних конфліктах в ряді країн, аргументується тим, що медіація дозволяє врахувати ті питання, які не підпадають під правову регламентацію, але мають значення в сімейних відносинах.

Варто зазначити, що національними правовими системами зарубіжних країн часто визначається коло сімейних конфліктів, процес вирішення яких може фінансуватися з державного бюджету. Як правило це конфлікти щодо питань виховання дітей при розірванні шлюбу, а також про усиновлення і удочеріння. Наприклад, в Норвегії суперечки між подружжям про розірвання шлюбу, які мають дітей віком до 16 в обов'язковому порядку фінансується з державного бюджету. В Ірландії всім подружнім парам надається безкоштовна медіація (дане правило в поєднанні з нестачею матеріальних ресурсів і кадрів зумовило існування черги на сімейну медіацію). У Данії безкоштовна досудова і судова медіація надається особам у яких є складності з відвідуванням дитини. В Англії послугами сімейного медіатора безкоштовно користуються особи матеріальне становище яких відповідає встановленим державою критеріям.

Що стосується нашого законодавства – то нормотворці також певним чином подбали про осіб та сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Відповідно до «Державного стандарту соціальної послуги посередництва (медіації)» державна соціальна послуга посередництва (медіації) надається безплатно, за плату або з установами диференційованої плати, з урахуванням обставин в яких перебувають особи, сім'ї.

Однією із яскраво виражених тенденцій регулювання зарубіжними державами медіації в сімейних конфліктах є її професіоналізація. У більшості країн вводиться процедура державної акредитації сімейних медіаторів, після проходження спеціальної підготовки та розробляються і затверджуються освітні стандарти навчання сімейних медіаторів.

У проєкті закону України «Про медіацію» є вимоги до віку особи, наявності вищої освіти та обов'язкового проходження спеціальної підготовки у сфері медіації в Україні або за її межами. Медіатор, насамперед, повинен вміти слухати, чути і довіряти людям, але обмеження лише такими вимогами не завжди є виправданими. Така правова позиція може призвести до низької компетенції вказаних спеціалістів. Таку думку поділяє й законодавець Австрії. Там поширена модель проведення медіації двома медіаторами один з яких є фахівцем в області психології, а другий в області юриспруденції. Відповідно це дозволяє як з юридичної точки, так і з психологічної зрозуміти зміст конфлікту та шляхи його вирішення з мінімізацією негативного впливу на сторони. Тому ми вважаємо, що ватро було б у проєкті закону зазначити положення про підготовку медіаторів не лише юристами, але й психологами.

Особливої уваги заслуговує також і участь у процедурі медіації дитини. У неї є можливість зрозуміти більш чітко все, що відбувається в сім'ї, і це є запорукою того, що в майбутньому діти менше будуть перебувати під впливом тривоги і непорозуміння. Сама зустріч засвідчує дітям, що батьки пробують залагодити конфлікт спокійно і не намагаються вести конфронтацію між собою. Діти, які беруть участь у зустрічах із медіації, осмислюють, що батьки прислухаються до їхніх побажань і потреб, що вони не забуті і не відкинуті в розпалі наявної кризи. У будь-якому разі відповідальність за прийняття рішення, певно, буде в руках батьків. Діти можуть висловити свою думку і побоювання загрози, але самі рішення будуть приймати батьки [5, с. 32].

Вирішення спору шляхом проведення процедури медіації економить час, знижує вартість вирішення спору, забезпечує сторонам приватність та конфіденційність, дає можливість отримати вигідне рішення для обох сторін. Незважаючи на ці переваги, за соціальним опитуванням О. О. Тищенко про такий спосіб досудового врегулювання спорів знає зовсім незначна кількість громадян, лише 19 % [6, с. 71]. На сьогоднішній день, це надзвичайно низка обізнаність, яку потрібно виправляти. Адже за часів цифрових технологій знайти потрібну інформацію можна не піднімаючись із дивану.

Висновки. Розглянувши існуючий в нашій державі спосіб альтернативного вирішення сімейних спорів та проаналізувавши наявний світовий досвід, необхідно зазначити, що запровадження медіації у сімейних правовідносинах на законодавчому рівні сприяє всебічному й ефективному розв'язанню конфліктів, досягненню домовленостей, які кожна зі сторін буде добровільно виконувати. Однак, для широкого застосування сучасного методу вирішення спорів і примирення сторін заважає елементарна необізнаність суспільства щодо його можливостей та відсутність детальної регламентації цього процесу на законодавчому рівні.

Таким чином, формування успішної моделі сімейної медіації пов'язано, насамперед, з активною участю в даному процесі держави шляхом популяризації ідеї, в тому числі введення правила про пріоритетність досудового звернення до акредитованих сімейних фахівців у спорах стосовно найбільш значущих категорій сімейних конфліктів, забезпечення правового регулювання і державного фінансування відповідних соціальних проєктів, якісної підготовки фахівців в сфері сімейної медіації. Це допомогло б забезпечити високу якість послуг, мінімізувати кількість некомпетентних спеціалістів, упорядкувати справи, що можуть вирішуватися за допомогою медіації. У такому вигляді сфера альтернативного вирішення спорів зможе розвиватися ще ефективніше, а це матиме виключно позитивні наслідки як для суспільних інтересів, так і для правосуддя.

Джерела та література

1. Розман Ю. В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення приватно-правових спорів / Ю. В. Розман // Актуальні проблеми політики. – 2013. – № 49. – С. 245-256.
2. Паркінсон Л. Семейная медиация / Л. Паркінсон. – М.: Межрегиональный центр управленческого и политического консультирования, 2010. – 400 с.
3. Буш Роберт А. Бэрк, Фолджер Джозеф П. Что может медиация. Трансформативный подход к конфликту / Роберт А. Бэрк Буш, Джозеф П. Фолджер / Пер. с англ. – Киев: Издатель Захаренко В. А., 2007. – 264 с.
4. Гаро Г. Медіація у сімейних спорах – переваги для сторін та адвокатів / Г. Гаро // Матеріали Другого щорічного форуму «Медіація і право» (03 червня 2016 р., м. Одеса) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://protocol.ua/ua/mediatsiya_u_simeynih_sporah_perevagi_dlya_storin_ta_advokativ/.

5. Лєко Б. Медіація в сімейних конфліктах і розлученнях / Б. Лєко // Підприємство, господарство і право. – 2017. – №5. – С. 29–32.
6. Тищенко О. О. Використання процедури медіації у вирішенні сімейних конфліктів: магістерська дис.: 054 Соціологія / Тищенко Олексій Олегович. – Київ, 2018. – 93 с.

Демчук А., Борис И. Использование процедуры медиации в разрешении семейных конфликтов на основе анализа норм национального и международного законодательства. Статья посвящена осуществлению комплексного исследования существующего альтернативного способа решения семейных конфликтов, определение медиации как одного из наиболее эффективных методов цивилизованного разрешения споров на основе анализа развития и законодательного регулирования данного института за рубежом, формулированию теоретических и практических выводов о необходимости осуществления законодательного регулирования этой процедуры. Формирование успешной модели семейной медиации связано с активным участием в данном процессе государства путем популяризации идеи, в том числе введение правила о приоритетности досудебного обращения к аккредитованным семейным специалистам по разрешению споров относительно наиболее значимых категорий семейных конфликтов, обеспечение правового регулирования и государственного финансирования соответствующих социальных проектов, качественную подготовку специалистов в области семейной медиации. Это позволило бы обеспечить высокое качество услуг, минимизировать количество некомпетентных специалистов, упорядочить дела, которые могут решаться с помощью медиации.

Ключевые слова: медиация, семейные конфликты, услуги посредничества, альтернативные способы разрешения споров

Demchuk A., Borys I. Application of the Mediation Procedure in Resolving Family Conflicts: the National and International Legislative Norms. The article highlights the key findings of a comprehensive study of the existing alternative ways of resolving family conflicts. The emphasis is laid on the definition of mediation as one of the most effective methods of civilized settlement of disputes outside the court. The analysis concerns the legislative regulation of this institution abroad. The authors consider the theoretical and practical conclusions about the necessity of proper legislative regulation of the mediation procedure. The formation of a successful model of family mediation depends on the active participation of the state in this process by popularizing the idea, including the introduction of a norm on the priority of pre-trial appeal to accredited family professionals in disputes over the most significant categories of family conflicts, provision of legal regulation and state financing of relevant social projects, qualitative training of specialists in the field of family mediation. This would ensure high quality of services, minimize the number of incompetent specialists and facilitate resolving of family conflicts through mediation.

Key words: mediation, family conflicts, mediation services, alternative ways of resolving disputes.

Нормативно-правові аспекти визначення понять «соціальний захист» і «соціальне забезпечення»

Статтю присвячено аналізу нормативно-правового визначення ознак, змісту, сутності, юридичної природи та співвідношення понять «соціальний захист» і «соціальне забезпечення», які здійснюються від імені і за дорученням держави відповідними уповноваженими на це службовими і посадовими особами та органами й реалізуються у сфері правовідносин між громадянами й державою за допомогою спеціальних інститутів. Поняття «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» слід сприймати як співвідношення цілого та його складової, яке стосується фактично усієї соціальної сфери в державі.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне забезпечення, інститути соціального захисту і соціального забезпечення громадян

Постановка наукової проблеми та її значення. Із здобуттям Україною незалежності, та проголошення її соціальною, правовою державою, а також перехід від командно-адміністративної системи планування економіки до ринкової зумовили й реформування всіх сфер життя нашої країни, в тому числі і соціальної, а звідси потреба домінування загальнолюдських цінностей та верховенства права в соціальній сфері і високий рівень соціальної захищеності населення. Конституційні засади соціальної й правової держави реалізуються в тому, що права й свободи людини та їх гарантії визначають її зміст і спрямованість діяльності. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність і зобов'язується утверджувати й забезпечувати їй відповідні права й свободи. До основних соціальних прав, що знайшли своє закріплення на конституційному рівні та гарантуються державою, належить і право на соціальний захист та соціальне забезпечення.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо проблематики соціального захисту і соціального забезпечення становить сьогодні предмет зацікавленості представників різних суспільних наук: правознавців, політологів, економістів, соціологів, спеціалістів із державного управління. Значний внесок в опрацювання та дослідженні цієї теми зроблено та розглянуто в роботах Н. Болотіной, Л. Забеліна, В. Дурденевського, В. Андреевой, Б. Сташківа, А. Гончарова, В. Дереди, Ю. Сердюка та ін.

Мета й завдання статті. Метою статті є визначення сутності та співвідношення понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» є визначення сутності і змістовного наповнення, юридичної природи та співвідношення цих понять: «соціальний захист» і «соціальне забезпечення», що містяться у Основному Законі держави – Конституції України, запровадження й використання цих термінів в нормативно-правових актах нашої держави, характеристиці формування їхнього змісту й обсягу, а також у виявленні співвідношення відповідних правових категорій у вітчизняній системі права, вдосконалення понятійного апарату в досліджуваній сфері.

Завданнями цієї статті є: проведення ґрунтовного дослідження вітчизняної соціальної системи і необхідності розмежувати категоріальний апарат об'єкта наукових пошуків, а саме: соціальний захист та соціальне забезпечення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Торкаючись, насамперед, історико-правового аспекта, зауважимо, що термін «соціальний захист» вперше було використано ще в 1935 р. в «Законі про соціальний захист США», який законодавчо закріпив новий для цієї країни інститут обов'язкового страхування на випадок старості, смерті, інвалідності та безробіття [4, с. 9]. Але згодом цей термін став застосовуватися в більшості країн світу та Міжнародною організацією праці. Термін «соціальне забезпечення», який означає форму матеріального забезпечення непрацездатних громадян, офіційно був закріплений у міжнародному Пакті про економічні, соціальні та культурні права, ухваленому Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. У ньому, зокрема, йдеться про те, що «держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, яке включає соціальне страхування» [5, с. 8].

Справедливо зазначено, що право на соціальне забезпечення – одне з природних прав людини, що обумовлене ходом розвитку людини в суспільстві, визнане світовим співтовариством і закріплене в таких міжнародно-правових актах, як Загальна декларація прав людини (10 грудня 1948 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (16 грудня 1966 р. і набрав чинності 3 січня 1976 р.), Європейська соціальна хартія (Турін, 18 жовтня 1961 р.).

В нашій державі тривалий час в якості основної категорії в законодавчо-соціальній сфері був закріплений термін «соціальне забезпечення». Однак уже в кінці минулого століття в умовах переходу до соціально орієнтованої економіки та наближення до міжнародних стандартів у правовому полі українського законодавства стали використовувати термін «соціальний захист», оскільки система соціального забезпечення в Україні вже не відповідала завданням, які стоять перед правовою соціальною державою – забезпечити достойний життєвий рівень кожної людини і громадянина, тобто виконати свою головну функцію. Але, вбачається, що на основі аналізу різних наукових підходів виникає потреба розглянути й сутність та особливості понять і категорій «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» і здійснити розмежування даних категорій та визначити поняття «соціального захисту» та «соціального забезпечення». В зв'язку з цим виникає необхідність у підвищеній увазі і до питання вдосконалення законодавчої бази України з цих питань.

Безумовно, одним із важливих правових питань нашої держави є вирішення наукової дилеми, яка протягом багатьох років існує з приводу визначення співвідношення та змістовного наповнення понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення», обидва з яких містяться у статті 46 Основного Закону держави – Конституції України: «Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом» [1].

Не дивлячись на те, що терміни «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» вживаються в чинних нормативно-правових актах, проте чіткого нормативного закріплення цих понять не здійснено, у науці також бракує окремого дослідження, присвяченого з'ясуванню зазначеної проблематики. Науковці неодноразово проявляли інтерес до вивчення та розкриття суті категорій «соціальний захист» та «соціальне забезпечення», але більшість з них неоднозначно трактують дані поняття. Тому сучасний стан розвитку системи соціального захисту зумовлює необхідність ґрунтовного вивчення правової наукової думки про дефініції «соціальний захист» та «соціальне забезпечення», питання їх співвідношення та функціонування у суспільстві, що стане однією з ланок на шляху забезпечення дієвості механізму соціального захисту громадян нашої держави.

Відсутність законодавчого визначення цих дефініцій у розумінні диспозиції вищезазначеної статті Основного Закону України і сприяє тривалій науковій дискусії з цього приводу. А тому, питанням визначення змісту, сутності та співвідношення понять «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» присвячено велику кількість наукових праць як зарубіжних, так і вітчизняних юристів-науковців. Зокрема, аспекти цієї наукової проблеми досліджували такі вчені, як В. С. Андреев, Н. Б. Болотіна, В. Л. Костюк, Е. Е. Мачульська, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипко, І. М. Сирота, Б. І. Сташків та інші. Проте, багатозначність даної наукової проблеми, існування досить діаметрально протилежних, іноді суперечливих, наукових позицій з досліджуваної проблематики обумовлює подальшу потребу більш детального її висвітлення й аналізу.

Якщо слідувати за певним, в деякій мірі, і логічним ланцюжком наукових висновків, запропонованих багатьма дослідниками, та вважати, що поняття «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» є синонімами, то незрозумілим та недоцільним, на наш погляд, видається застосування у частині першій статті 46 Конституції України обох цих понять. З нашої точки зору, таке обмежене трактування соціального захисту та ототожнення його з соціальним забезпеченням є доволі спірним. Адже, закладаючи у правовому приписі цієї статті Конституції України обидва ці поняття саме у такій правовій конструкції, законодавець якраз і намагався показати, що їх ні в якому разі не можна ідентифікувати як однакові, оскільки гарантуючи громадянам право на соціальний захист, держава не обмежується лише матеріальним забезпеченням і не звужує коло осіб до непрацездатних громадян, що входять до кола суб'єктів соціального забезпечення. Тому, поняття «соціальний захист» і

«соціальне забезпечення» потрібно сприймати у сенсі цілого та його складової, при цьому цілим в даному випадку виступає перше поняття.

В науковій літературі має місце твердження як зарубіжних так і вітчизняних науковців (П. Спікера та Г. С. Лопушняк – відповідно), котрі вважають, що поняття «соціального захисту» є ширшим щодо поняття «соціального забезпечення», оскільки містить елементи, що не входять до поняття «соціального забезпечення». На нашу думку, з таким твердженням слід погодитись. Звідси, поняття «соціального захисту» і «соціального забезпечення» не тотожні, оскільки перше, передбачає соціальне забезпечення як складову частину [2, с. 281; 3, с. 84].

А тому, на нашу думку, поняття «соціальний захист» слід розглядати і у вузькому, і у широкому розуміннях. У вузькому розумінні «соціальний захист» являє собою складну багаторівневу систему, структура якої представлена соціальним страхуванням, соціальним забезпеченням та соціальними стандартами й гарантіями держави населенню, що комплексно взаємодіють та сприяють ефективному функціонуванню механізму системи соціального захисту населення країни. А у широкому розумінні «соціальний захист» слід розглядати як систему соціальних та економічних прав, обов'язків і гарантій, законодавчо закріплених державою і реалізованих її соціальною політикою з метою надання кожному члену суспільства, незалежно від його походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності можливості вільно розвиватися, максимально повно реалізувати себе, свої здібності через забезпечення, як гідного рівня життя, так соціальної справедливості.

Як нам вбачається, під соціальним забезпеченням слід розуміти окрему складову системи соціального захисту населення країни, яка являє собою комплекс соціальних виплат певним категоріям громадян, що здійснюються відповідно до чинного законодавства за рахунок коштів бюджетів. Тобто, сутність понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» дозволяє нам встановити співвідношення між ними, яке можливо сформулювати наступним чином: соціальне забезпечення – це окрема складова системи соціального захисту населення країни. На наше переконання термін «соціальний захист» визнається ширшим за змістом, аніж «соціальне забезпечення», що зумовлює їх фактичне співвідношення як цілого та частини. А розмаїття наукових підходів до змістового навантаження конституційних термінів «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» хоча і заслуговує певної уваги, однак більшість наукових ідей не узгоджуються із закріпленим законодавцем порядком співвідношення цих термінів, а також із наявним у законодавстві їх змістовим наповненням. А тому найбільш прийнятною вбачається остання позиція, що має місце в науці права соціального забезпечення, так як, виходячи безпосередньо з диспозиції ст. 46 Конституції України, де право громадян на соціальний захист включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, логічно впливає, що «соціальний захист» включає «соціальне забезпечення» громадян як одну зі складових частин.

Висновки. З викладеного слідує, що соціальний захист у конституційному його розумінні є ширшою категорією, аніж соціальне забезпечення, і включає останнє поміж інших структурних елементів. Проте в законодавстві України відсутнє єдине розуміння цих правових понять, що зумовлює юридичну невизначеність і ототожнення конституційно-правових термінів «соціальний захист» і «соціальне забезпечення».

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що категорію соціальний захист можна визначити як комплекс правових, економічних та організаційних заходів і засобів, покликаних забезпечити як населення загалом, так і окремих індивідів від впливу на них негативних обставин об'єктивного характеру. Соціальний захист з огляду на законодавче застосування здійснюється за допомогою різних галузей права та покликаний гарантувати реалізацію соціальних прав та інтересів людини й громадянина.

На відміну від соціального забезпечення, соціальний захист включає й інші соціальні гарантії, що покликані створити умови для нормального життя та розвитку людини, підтримання стану соціальної безпеки та соціальної захищеності її життя та здоров'я, а також не допустити негативних наслідків у суспільстві й забезпечити соціальну справедливість. Тому правові приписи, що регулюють відносини соціального захисту, утворюють у законодавстві систему соціально-правових норм, які спрямовані на ліквідацію негативних соціальних чинників і явищ у суспільстві.

Соціальний захист – це той чинник, від ефективності якого залежить цивілізаційний розвиток будь-якого суспільства. Сприятливі умови для дітонародження, подальшого життя, охорони здоров'я та виховання підростаючого покоління, що є випереджувальними заходами щодо формування якісного трудового потенціалу суспільства, зокрема здорового демографічного покоління, приділення

якомога більшої уваги дітям-сиротам, безпритульним, людям пенсійного віку та безробітним – головні прерогативи політики соціального захисту населення в Україні.

Сучасна система соціального захисту має охоплювати весь життєвий цикл людини – від її народження до смерті.

Джерела та література

1. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Спікер П. Соціальна політика: теми та підходи / П. Спікер. – К.: Фенікс. – 2000. – 400 с.
3. Лопушняк Г. С. Соціальний захист населення: теоретична концептуалізація та особливості державного управління / Г. С. Лопушняк // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 2 (33). – С. 277-284.
4. Баранник Л. Б. Соціальний захист громадян: навч. посіб. / Л. Б. Баранник. – Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2010. – 276 с.
5. Бойко М. Д. Право соціального забезпечення України: навч. посіб. / М. Д. Бойко. – К.: Олан, 2004. – 312с.

Копетюк Н. Нормативно-правовые аспекты определения понятий «социальная защита» и «социальное обеспечение». Статья посвящена анализу нормативно-правового определения признаков, содержания, сущности, юридической природы и соотношению понятий «социальная защита» и «социальное обеспечение», которые осуществляются от имени и по поручению государства соответствующими уполномоченными на это должностными лицами и органами и реализуются в сфере правоотношений между гражданами и государством при помощи специальных институтов. Понятие «социальная защита» и «социальное обеспечение» следует воспринимать как соотношение целого и его составляющей, которое касается практически всей социальной сферы в государстве. Целью социальной политики государства является создание условий для развития и оптимального функционирования социальных отношений, предоставление особой защиты тем слоям населения, которые в ней нуждаются. К объектам социальной политики принадлежит социально-трудовая сфера, которая характеризует степень социального развития и отражает единство и взаимообусловленность отношений труда и социальных отношений. Главными субъектами выступают человек и социальное государство. Право на социальное обеспечение – одно из естественных прав человека, что обусловлено ходом развития человека в обществе, признано мировым сообществом и закреплено в международно-правовых актах.

Ключевые слова: социальная защита, социальное обеспечение, институты социальной защиты и социального обеспечения граждан.

Kopetiuk M. Definition of the Concepts of «Social Protection» and «Social Security»: Normative-Legal Aspect. The article is devoted to the analysis of the normative and legal definition of the specifics, content, essence, legal nature and the correlation between the concepts of «social protection» and «social security», which are carried out by the authorized officials, state servants and bodies on behalf of the state and are realized in the sphere of legal relations between citizens and the state through special institutions. The goal of the state social policy is to create conditions for the development and effective functioning of social relations, providing special protection to those groups of people who need it. The objects of social policy are the social and labor sphere, which characterize the degree of social development and reflect the unity and interdependence of labor and social relations. The subjects of the social policy are individuals and a social state. The right to social security is one of the most vital human rights formed in the course of a person's development in the society and which is recognized by the world community and secured in the international legal acts.

Key words: social protection, social security, institutes of social protection and social security of citizens.

РОЗДІЛ IV

Кримінальне та кримінально-виконавче право, кримінологія, кримінальний процес і криміналістика

УДК 347.962

Н. Коломієць, В. Пророченко

Розвиток і становлення організаційного забезпечення діяльності судів в Україні

У статті висвітлено особливості розвитку і становлення організаційного забезпечення діяльності судів. Розглянуто систему організаційного забезпечення діяльності судів в Україні і теоретичні проблеми організації і правового регулювання забезпечення функціонування судової системи в ході її еволюції. Автори вважають, що історія розвитку національної судової системи знає два основних підходи, що пов'язані із структурною організацією системи судового управління. Перший передбачав наявність відповідних повноважень у Міністерства юстиції та його органів на місцях, а інший - повну концентрацію державно-управлінських повноважень у вищестоящих судових інстанціях. Разом з тим, потреби ефективного здійснення правосуддя за умов побудови правової держави вимагають якісного підняття рівня управління в судовій системі при одночасному реальному дотриманні принципу незалежності суддів.

Ключові слова: суд, судова влада, організаційне забезпечення, організаційне управління.

Постановка наукової проблеми та її значення. Після проголошення незалежності України почалася перебудова всіх ціннісних орієнтирів у суспільстві. Судова влада та суди загальної юрисдикції безпосередньо набули важливого значення у суспільстві та державі як органи державної влади, що здійснюють правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства.

Ефективність судової влади залежить від її чіткої організації, впорядкування діяльності її органів. Саме на удосконалення діяльності судової гілки влади та її органів спрямована сучасна судово-правова реформа в Україні, важливим завданням якої є удосконалення механізму забезпечення судової системи матеріальними та фінансовими ресурсами, технічними засобами супроводження судового процесу, добору суддівських кадрів, підвищення їхньої кваліфікації тощо.

Незалежність судової влади закріплена в Конституції України. При цьому слід зазначити, що незалежність судів не була б повною, якщо не включати в цей спектр питання про забезпечення діяльності судів. Без правильного підходу до забезпечення діяльності судів не може бути і мови про їхню ефективну роботу, а тим паче незалежність судової влади від інших гілок.

Крім того, 2 червня 2016 року був прийнятий новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів», що містить нові підходи до питання організаційного забезпечення діяльності судів. Вищезазначене обумовлює необхідність проведення додаткового дослідження зазначеного питання.

Аналіз досліджень наукової проблеми. Вивченням різних аспектів організаційного забезпечення діяльності судів займалися такі вчені, як К. Ф. Гуценко, Р. В. Ігонін, Р. І. Кирилюк, Ю. О. Косткіна, І. Є. Марочкін, Д. В. Приймаченко, Н. В. Сібільова, А. А. Стрижак, О. М. Тарасишина, Н. С. Юзікова та інші.

Метою та завданнями статті вважаємо висвітлення особливостей розвитку і становлення організаційного забезпечення діяльності судів, характеристику загальних питань забезпечення діяльності судів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Сучасне розуміння сутності організаційного забезпечення діяльності судів і того, які органи повинні займатися ним, - результат багаторічної еволюції, неодноразових спроб і помилок. По суті своїй це не проста історія пошуків шляхів налагодження нормальних взаємовідносин перш за все між судами та органами державної влади. Протягом тривалого часу суди вважалися невід'ємною частиною адміністративного апарату, а судді – звичайними чиновниками, зобов'язаними виконувати волю свого керівництва. Процес автономізації судів йшов довгі роки, надмірно важко і непослідовно, долаючи численні невдачі на своєму шляху [1, с. 264]. Разом з тим протягом цього часу суди не можна було розглядати як демократичні осередки з дієвим організаційно-правовим механізмом захисту порушених або оспорюваних прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина.

В значній мірі розвиток подій, які пов'язані зі звільненням судів від «опіки» виконавчих органів - це історія відносин, що склалися між судами та органами юстиції, оскільки саме на ці органи виконавчої влади протягом тривалого часу припадала більша частина зобов'язань по контролю за судами, керівництву ними тощо [1, с. 264].

Перші кроки до побудови моделі управління судами з дотриманням принципу незалежності судів від інших гілок влади на території Російської імперії були здійснені під час проведення судової реформи 1864 року. Проте, навіть після такої реформи Міністрам юстиції Російської імперії дозволялось наглядати за судами і приймати необхідні, з їх точки зору, заходи для усунення виявлених порушень. Робили це вони особисто або використовуючи свій апарат, в першу чергу підпорядкованих їм безпосередньо прокурорів (міністри юстиції одночасно були генерал-прокурорами). Прокурорам при окружних судах ставилося в обов'язок доносити вищим прокурорам (прокурорам при судових палатах або обер-прокурорам при Уряді сенаті) або міністру про виявлені порушення [2, с. 385]. Такий стан речей дозволяє зробити висновок, що в ті часи судова система була далекою від такого принципу як незалежність, оскільки постійно зазнавали різноманітних втручань у свою організацію та діяльність з боку вищезазначених інституцій та посадових осіб.

Вельми жорстким засобом реалізації права адміністративного нагляду за судами була надана міністрам юстиції можливість проведення суцільних ревізій усіх сторін їх діяльності, в тому числі діяльності по здійсненню правосуддя щодо конкретних справ.

У 1912 році з прийняттям Закону про перетворення місцевого суду статті 249-256 «Учреждения судебных установлений» були змінені і доповнені. З їх змісту чітко випливали чотири види нагляду за судами і над судовими працівниками:

- 1) нагляд вищих судових місць над нижчими;
- 2) внутрішній нагляд в кожному судовому місці з боку голів;
- 3) прокурорський нагляд в кожному судовому місці;
- 4) загальний нагляд з боку міністра юстиції [2, с. 385].

Певний досвід у галузі судового управління за декілька століть був накопичений і на території України, який фактично був знехтуваний в період побудови системи радянського народного суду.

В 20-ті роки ХХ століття питаннями управління судовою системою займався Народний комісаріат юстиції (Нарком'юст) Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (далі – РРФСР). При цьому останній мав не командувати судами і не підміняти їх, а здійснювати загальне керівництво, організацію та інструктаж.

Однак зазначеному принципу не судилося реалізуватися повністю. Реформою 1922-1924 років були запроваджені адміністративно-командні методи управління. Нарком'юст РРФСР крок за кроком ставав установою, яка знову зосереджувала всю роботу по прямому і щоденному керівництву судами. Нарком'юсту РРФСР безпосередньо підпорядковувалися як прокурор Української Радянської Соціалістичної Республіки, так і Голова Верховного Суду України.

У 1936 році Конституцією Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) був проголошений принцип незалежності суддів. Проте він мав суто декларативний характер. Фактично Нарком'юст СРСР був наділений надмірно широкими повноваженнями по відношенню до судів. Зокрема, він мав право давати вказівки судам з метою забезпечення правильності і одноманітності судової практики, керувати виборами суддів, ревізувати всю їх діяльність, давати обов'язкові вказівки з питань застосування закону тощо.

В 1963 році повноваження щодо створення умов, які необхідні судам для їх нормальної діяльності, були передані Верховним судам союзних і автономних республік. Проте, таке вирішення

проблеми призвело до ряду негативних наслідків для судів. Воно позбавило суди того істотного сприяння їх діяльності, яке здійснювалося органами юстиції (наприклад, матеріально-технічного, ресурсного, кадрового, організаційного та іншого забезпечення). Вже незабаром стало цілком очевидно, що правоохоронна система, і в першу чергу суди, не в змозі функціонувати нормально без органів юстиції. Суди, основне і єдине призначення яких - здійснення повноважень судової влади, були не в змозі робити значну частину того, що раніше робилося органами юстиції [1, с. 226].

У зв'язку з цим через сім років після скасування органів юстиції відбулося рішення про їх поновлення на всіх рівнях. 12 серпня 1971 року в Основи законодавства про судоустрій була внесена стаття 381, якою організаційне керівництво судами було покладене на міністерства юстиції союзних республік та їх органи на місцях.

У всіх актах, які відроджували органи юстиції, з урахуванням помилок минулого, підкреслювалося, що ці органи ні в якому разі не повинні діяти на шкоду незалежності судів і підпорядкування їх тільки закону. Однак і в цей раз даний принцип не був реалізований повністю. За органами юстиції зберігалось, хоча і в обмежених межах, право проводити перевірку діяльності судів. Наприклад, в пункті 3 частині 4 статті 19 Закону про судоустрій зазначалося, що Міністерство юстиції Української Радянської Соціалістичної Республіки і його органи можуть перевіряти «організацію роботи» судів. На практиці реалізація даного положення виражалася в скоєнні органами юстиції дій, які завдавали шкоди незалежності судів, - під виглядом перевірки організації роботи ревізувати всю діяльність судів з усіма впливаючими з цього наслідками [1, с. 227].

Норма про організаційне керівництво, що містилася в Основах законодавства про судоустрій, повністю була продубльована Законом «Про судоустрій УРСР» (1971 року) і фактично проіснувала до ухвалення Закону України «Про судоустрій України», що набув чинності з 1 червня 2002 року.

У листопаді 1989 року були прийняті Основи законодавства СРСР і союзних республік про судоустрій, відбулася відмова від надання органам юстиції можливості проводити під яким би то не було приводом перевірки діяльності судів. В цьому законі замість терміну «організаційне керівництво судами» був використаний інший – «організаційне забезпечення діяльності судів». Тим самим було підкреслено, що органи юстиції у взаєминах з судами повинні орієнтуватися не на керівництво (командування), а на надання сприяння їм.

В 1992 році в Україні відбулася судово-правова реформа, головною метою якої було формування незалежної судової влади шляхом ефективного розмежування повноважень, покликаною гарантувати самостійність і незалежність судових органів від дії законодавчої і виконавчої влади.

Новий імпульс у напрямі реформування системи організаційного забезпечення судової діяльності дала Конституція України 28 червня 1996 року, в статті 6 якої було закріплено принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову[3].

У суспільстві сформувалося розуміння, що до тих пір, поки основними ланками судової системи управлительні структури виконавчої влади, про реалізацію принципу розподілу влади не може бути і мови. Саме суддівська спільнота активно виступала за вихід із системи Міністерства юстиції, розраховуючи на поліпшення матеріально-технічного забезпечення судів і соціально-побутового рівня всіх працівників судів, оскільки лише за таких умов є можливим ефективне здійснення правосуддя.

З урахуванням цього переважна більшість законопроектів про судовий устрій, кардинально відрізняючись навіть у концептуальних підходах до побудови судової системи, були однотайними у питанні про необхідність створення судової адміністрації. Проте, внаслідок активної протидії чи конкуренції різних політичних сил процес ухвалення закону про судоустрій затягнувся з 1998 року до лютого 2002 року.

На цей час вже був певний позитивний досвід діяльності структур Судового департаменту при Верховному Суді Російської Федерації, однак в Україні було ухвалено рішення про створення Державної судової адміністрації України – центрального органу виконавчої влади, покликаною здійснити організаційне забезпечення діяльності судів України.

Цей варіант побудови системи управління судами є наслідком компромісу між прихильниками збереження існуючої системи та їх супротивниками, що пропонували більш радикальний шлях, відповідно до якого в структурах судової влади створюються адміністративно-господарські управління, підпорядковані головам відповідних судів, через які здійснюється кадрове і матеріально-технічне забезпечення всіх ланок самої судової влади [2, с. 387].

10 травня 2006 року було прийнято Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, якою передбачено забезпечення становлення в Україні судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що

функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд. У Концепції зазначається, що належне забезпечення діяльності судів є однією з гарантій незалежності судів та суддів. Дотримуючись принципу поділу влади, судові та організаційно-управлінські функції не повинні поєднуватися в межах судової влади. Суди повинні здійснювати правосуддя, а спеціалізовані органи – відповідати за забезпечення діяльності судів і бути при цьому підконтрольними суддівському самоврядуванню [4].

Наслідком проведення в Україні судової реформи стало прийняття 2 червня 2016 року нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів» № 1402-VIII [5], який істотно змінює структуру судової системи України, процедуру призначення, звільнення і притягнення до відповідальності суддів.

Таким чином, слід зазначити, що еволюція організаційного забезпечення діяльності судової системи загалом і судів зокрема пройшла надзвичайно складний і разом з тим суперечливий шлях. Розвиток суспільних відносин та демократизація суспільних процесів разом із проголошенням незалежності України призвели до утвердження нових (демократичних) цінностей та прийняттям Конституції незалежної України 28 червня 1996 року. Даний нормативний акт як основний закон держави і першооснова правової системи мав фундаментальне і основоположне значення як для організації та діяльності всієї судової гілки влади загалом так і для організаційного забезпечення діяльності судів зокрема.

Для демократичного суспільства дуже важливо сформувати правильно організовану судову систему, яка спроможна забезпечити громадянам доступ до безстороннього та неупередженого судді.

Під час здійснення державного управління в сфері забезпечення діяльності органів правосуддя провідне місце належить саме організаційним формам, адже завдяки їм практично налагоджуються функціональні зв'язки між елементами судової системи, динамічно і оперативно підтримується необхідний режим її життєздатності, визначаються шляхи і засоби забезпечення потреб.

Суттєвою особливістю організаційного впливу у сфері забезпечення правосуддя є те, що повноваження управляючого суб'єкта є значно обмеженими (звуженими) порівняно з іншими сферами виконавчо-розпорядчої діяльності, що обумовлюється конституційним визнанням незалежного статусу суддів як носіїв судової влади (стаття 126 Конституції України). Владна розпорядча діяльність щодо сфери діяльності судів обмежується межами організаційного і матеріального забезпечення процесу відправлення правосуддя, розгляду конкретних кримінальних, цивільних, трудових, адміністративних та інших справ. Можливість застосування певних управлінських дій з боку уповноважених органів та посадових осіб обумовлюється потребами реалізації принципу поділу державної влади, дії механізму стримувань і противаг, недопущення зловживань з боку суддів, а також необхідністю утворення та організації функціонування судів [6, с. 10].

Виконання завдань, які охоплює функція організаційного забезпечення діяльності судів у відповідності з вимогами закону, ні в якому разі не повинно здійснюватися зі шкодою принципу самостійності судів, незалежності і підлеглості тільки закону суддів та приймаючих участь у здійсненні правосуддя представників народу. Сутністю даної функції є сприяння судам у належному здійсненні ними своїх повноважень, якими вони наділені як органи судової влади, особливо повноважень у здійсненні правосуддя.

Д. В. Приймаченко та Р. В. Ігонін зазначають, що поняття «організаційне забезпечення» судів включає в себе різні заходи адміністративного, фінансового, інформаційного, матеріально-технічного характеру, спрямовані на створення повноцінних умов для діяльності органів судової влади. Хоча ця забезпечувальна діяльність має додатковий, допоміжний характер стосовно процесуальної діяльності суду, проте, є обов'язковою і необхідною для його ефективного функціонування [7, с. 60]. З даною думкою важко не погодитись, оскільки без належних матеріально-побутових умов не може бути і мови про ефективне здійснення правосуддя, а значить і про дотримання його принципів. Як наслідок – відсутність дієвого механізму захисту прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно до частини 2 статті 146 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» забезпечення функціонування судової влади передбачає:

- 1) окреме визначення у Державному бюджеті України видатків на утримання судів не нижче рівня, що забезпечує можливість повного і незалежного здійснення правосуддя відповідно до закону;
- 2) законодавче гарантування повного і своєчасного фінансування судів;
- 3) гарантування достатнього рівня соціального забезпечення суддів[4].

З огляду на зазначене забезпечення діяльності органів судової влади полягає у створенні,

підтриманні, гарантуванні необхідних умов для належного функціонування судової системи України.

Фінансова незалежність є однією з головних засад самостійності судової влади і має як міжнародно-правовий, так і національний, зокрема, конституційно-правовий аспект. Віденська декларація і Програма дій, яка була прийнята на II Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 р., містить низку положень, що конкретизують необхідність належного фінансування установ, що займаються відправленням правосуддя в державі. Так у пункті 27 зазначається про необхідність належного фінансування установ, які здійснюють відправлення правосуддя. Про належне фінансування наголошує і Конституція України: «Держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначається видатки на утримання судів» (стаття 130) [3; 8].

Дотримання принципу повного та своєчасного фінансування установ, що відправляють правосуддя, у повному обсязі значною мірою залежить від економічних можливостей держави, від рівня правосвідомості і правової культури вищих посадових осіб держави і від ряду інших об'єктивних та суб'єктивних чинників [9, с. 173].

Важливим є питання матеріального забезпечення суддів, яке повинно бути достатнім, узгоджуватися з економічними умовами, що змінюються в країні. У пункті 6 Європейської хартії про статус суддів від 10 липня 1998 року зазначено, що рівень оплати повинен встановлюватися так, щоб захистити суддю від тиску, спрямованого на те, щоб вплинути на зміст його рішень і взагалі на його поведінку в суді, порушуючи таким чином його незалежність і неупередженість [10].

Ю. О. Косткіна зазначає, що загалом новели положень Основного Закону оцінюються позитивно як науковцями, так і міжнародними експертами, проте деякі з них потребують подальшого наукового дослідження та вдосконалення в ході законотворчого процесу [11, с.145]. Враховуючи намагання України стати Асоційованим членом Європейського Союзу, функціонування нових суб'єктів судової влади повинно відповідати як вимогам вітчизняного, так і міжнародного законодавства у сфері діяльності судової влади.

Висновки. Таким чином, історія розвитку національної судової системи знає, головним чином, два основних підходи, що пов'язані із структурною організацією системи судового управління. Перший передбачав наявність відповідних повноважень у виконавчих державних органах в особі Міністерства юстиції та його органів на місцях, а інший – повну концентрацію державно-управлінських повноважень у вищестоящих судових інстанціях. Разом з тим, потреби ефективного здійснення правосуддя за умов побудови правової держави вимагають якісного підняття рівня управління в судовій системі при одночасному реальному дотриманні принципу незалежності суддів, що фактично може бути досягнуто за рахунок скоординованої діяльності спеціально утвореної Державної судової адміністрації України, завданням якої повинно бути виключно організаційне забезпечення судів та керівників відповідних судових органів, які мають діяти за умов достатніх матеріально-фінансових ресурсів і злагодженої роботи професійного апарату судів.

Організаційне забезпечення органів судової влади є зовнішнім управлінським процесом, який скеровується насамперед у сферу створення і підтримання необхідних умов для функціонування суду та здійснення правосуддя і здійснюється за допомогою адміністративних, фінансових, інформаційних, організаційних та матеріально-технічних заходів.

Джерела та література

1. Гуценко К. Ф. Правоохранительные органы: учебник. 5-е изд., стер. / К. Ф. Гуценко. – М.: КНОРУС, 2016. – 368 с.
2. Організація судових та правоохоронних органів : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий та ін.; за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. – Х.: Одісей, 2007. – 528 с.
3. Конституція України: станом на 21 лютого 2019 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: схвалено Указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006>.
5. Про судоустрій і статус суддів : Закон від 02.06.2016 р. № 1402-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
6. Стрижак А. А. Державне управління забезпеченням діяльності судів загальної юрисдикції :

автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / А. А. Стрижак. – К., 2005. – 27 с.

7. Приймаченко Д. Співвідношення понять «організаційне забезпечення судів», «організаційне управління в судах» та «судове управління» / Д. Приймаченко, Р. Ігонін // Слово Національної школи суддів України. – 2013. – № 1. – С. 57-66.

8. Віденська декларація і Програма дій, прийняті на Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_504?test=XNLMf5x.qwJgGpewZiQCyCo.HI4uws80msh8Ie6.

9. Юзікова Н. С. Судові та правоохоронні органи України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. С. Юзікова. – К.: Істина, 2008. – 320 с.

10. Європейська Хартія про закон «Про статус суддів» від 10 липня 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_236.

11. Косткіна Ю. О. Взаємодія вищої ради правосуддя з органами державної влади, органами... суддівського самоврядування та іншими суб'єктами права / Ю. О. Косткіна // Вісник кримінального судочинства. – 2016. – № 4. – С. 139-146.

Коломиец Н., Пророченко В. Развитие и становление организационного обеспечения деятельности судов в Украине. Стаття посвящена дослідженню організаційного забезпечення діяльності судів в Україні. В частині освітлені особливості розвитку і становлення організаційного забезпечення діяльності судів. Також охарактеризовані загальні питання забезпечення діяльності судів. Розглянута система організаційного забезпечення діяльності судів в Україні і теоретичні проблеми організації і правового регулювання забезпечення функціонування судової системи в ході її еволюції. Автори відзначають, що еволюція організаційного забезпечення діяльності судової системи в цілому і судів в частині пройшла надзвичайно складний і разом з тим протирічливий шлях. Розвиток суспільних відносин і демократизація суспільних процесів разом з провозглашенням незалежності України привели до утвердження нових (демократических) цінностей і прийняття Конституції незалежної України 28 червня 1996 року. Даний нормативний акт як основний закон держави і першооснова правової системи мав фундаментальне і основопологаюче значення як для організації і діяльності всієї судової гілки влади в цілому так і організаційного забезпечення діяльності судів в частині.

Ключевые слова: суд, судебная власть, организационное обеспечение, организационное управление.

Kolomiets N., Prorochenko V. Organizational Support for the Activity of Courts in Ukraine: Establishment and Development. The article is devoted to the research of organizational support of the courts' work in Ukraine. It highlights the peculiarities of the development and establishment of this organizational support in the context of general issues of the court activity. In the focus of the study is the system of organizational support of the courts in Ukraine and theoretical issues of organization and legal regulation of the judicial system in the context of its evolution. The authors state that the evolution course of the organizational support for the judicial system functioning as a whole and the court activities in particular was extremely complicated and divergent. The development of social relations and the democratization of social processes together with the Declaration of Ukraine's Independence led to the recognition of new democratic values and the adoption of the Constitution of independent Ukraine on June 28, 1996. This normative act as the main law of the state and legal system has become fundamental and significant for the organization and functioning of the entire judicial branch of power in general, as well as organizational support for the activity of courts in particular.

Key words: court, judicial power, organizational support, organizational management.

Стан сильного душевного хвилювання у визначенні меж необхідної оборони від насильницького статевого злочину

Стаття присвячена аналізу статті 116 КК України для теоретичного вирішення питання про те, чи можливо уникнути стану сильного душевного хвилювання особі, яка захищає своє життя, здоров'я, статева свободу, а також оцінки відношення законодавця до поведінки потерпілого при перевищенні меж необхідної оборони. Автор вважає, що негативний вплив стресових станів на свідомість і діяльність людини обумовлює необхідність ретельно аналізувати психологічний стан людини при розслідуванні і судовому розгляді справ про перевищення меж необхідної оборони, навіть якщо не виникає підозр, що протиправні дії вчинені в стані афекту.

Ключові слова: життя, здоров'я, статева свобода, статева недоторканість, необхідна оборона, стан сильного душевного хвилювання.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасні тенденції та умови життя у XXI столітті істотно змінюють напрям цих досліджень. Існують свідчення про негативний вплив стресових станів на свідомість і діяльність людини, що примушує говорити про необхідність при розслідуванні і судовому розгляді деяких категорій кримінальних справ особливо ретельного аналізу психологічного стану людини, навіть якщо не виникає підозр, що протиправні дії вчинені у стані афекту. Передовсім це стосується справ про перевищення меж необхідної оборони.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У нашому дослідженні було проаналізовано наукові праці таких вітчизняних та закордонних вчених, як М. І. Бажанов, С. В. Бородин, О. О. Кваша, О. М. Костенко, В. Б. Малінін, В. В. Меркур'єв, М. І. Мельник, В. О. Навроцький.

Метою статті є обґрунтування впливу стресових станів на свідомість і діяльність людини та необхідності при розслідуванні і судовому розгляді деяких категорій кримінальних проваджень (зокрема, справ про перевищення меж необхідної оборони) ретельно аналізувати психологічний стан людини.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Переважно в екстремальних умовах, яким є суспільно небезпечне посягання, в особи виникає стан сильного душевного хвилювання, коли їй вкрай складно усвідомити межі необхідного захисту, міру невідповідності захисту небезпеці посягання. Слід погодитися із В. Б. Малініним у тому, що оборона від суспільно небезпечного посягання практично завжди здійснюється особою, яка перебуває у стані сильного душевного хвилювання, викликаного протиправною поведінкою нападника [1, с. 151]. В. В. Меркур'єв, у тому числі за результатами проведених кримінологічних досліджень, відзначає, що необхідна оборона практично завжди супроводжується станом сильного душевного хвилювання, яке виникає як реакція на суспільно небезпечне і швидкоплинне посягання, а в ситуації «посягання – захист» лише кожна четверта особа, яка захищається, могла тверезо оцінити ситуацію та обрати адекватні засоби захисту через хвилювання, страх тощо [2, с. 76-79; с. 181]. Такий стан можливий навіть при посяганні на власність, а якщо йдеться про життя, здоров'я, статева свободу чи статева недоторканість особи, то він виникає майже у всіх випадках.

Необхідна оборона є вольовим і свідомим вчинком людини, що детермінований соціально корисними мотивами і цілями, а також природними (інстинктивними) реакціями людини. Мета обов'язково усвідомлюється особою. А щодо мотивації імпульсивних злочинів вчені зазначають, що дії злочинця не є виваженими. Оптимальне рішення не приймається, а мета фактично не усвідомлюється.

Разом з тим, вважати вирішеним у науці кримінального права питання про критерії розмежування злочинів, передбачених статтями 116, 118 КК України, не можна. Ще Г. А. Крігер наголошував, що в статті, яка передбачає відповідальність за умисне вбивство у стані сильного душевного хвилювання, мова йде передовсім про випадки вбивства, коли насильство, яке є першопричиною смерті, за своїм характером завідомо для винного не було небезпечним для життя і здоров'я, а загрожувало лише його тілесній недоторканності: удари, побої тощо. Коли насильство

було завідомо небезпечним для життя або здоров'я особи чи статевої недоторканості жінки, у особи, над якою вчинялося насильство, виникає право на необхідну оборону, у процесі якої цілком можливе заподіяння смерті потерпілому [3, с. 35-40; 4, с. 648].

Ми стверджуємо, що оборона від суспільно небезпечного посягання практично завжди здійснюється особою у стані сильного душевного хвилювання, яке викликане протиправною поведінкою нападника. Подібність даних злочинів полягає у таких ознаках: 1) протиправна (аморальна) поведінка потерпілого обумовлює застосування фізичної сили до нього; 2) заподіюється тяжка шкода особі, яка вчинила протиправне діяння; 3) немає розриву в часі між протизаконними діями потерпілого і застосуванням фізичної сили до нього у відповідь. Тому виникає проблема розмежування перевищення меж необхідної оборони і фізіологічного афекту. До питань, які неоднозначно вирішуються в науці кримінального права та практиці застосування кримінального закону і стосуються кримінально-правової кваліфікації злочинів, вчинених у стані сильного душевного хвилювання, можна віднести, зокрема, і те, як кваліфікувати випадки умисного вбивства, одночасно заподіяного у стані сильного душевного хвилювання та з перевищенням меж необхідної оборони. Типовим є таке формулювання стану сильного душевного хвилювання: «стан сильного душевного хвилювання (фізіологічний афект) – це такий психічний стан, за якого інтенсивна емоція протягом короткого часу стає домінуючою, значно знижуючи здатність людини усвідомлювати свої дії і керувати ними, майже повністю втрачається функція самоконтролю і самооцінки (інтроспекції), звужується до мінімуму вольова сфера, організм людини значною мірою переходить на інстинктивні механізми керування» [5, с. 48]. Зокрема, в одних випадках вчинення умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони, коли особа одночасно перебувала у стані сильного душевного хвилювання, суди кваліфікують діяння як умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони за ст. 118 КК. В інших випадках, за наявності таких самих ознак, вчинене кваліфікують як умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання [6, с. 151].

М. В. Костицький під сильним душевним хвилюванням розуміє таку дезорганізацію психічної діяльності, під час якої людина не втрачає повного розуміння ситуації і дій, які вона вчиняє, але значною мірою втрачає контроль над ними [7, с. 85].

Проблема розмежування полягає, на наш погляд, у тому, що стан необхідної оборони і стан сильного душевного хвилювання викликаються однією підставою – протизаконним насильством з боку потерпілого. У ст. 116 КК України така ознака впливає з тлумачення змісту підстави необхідної оборони – суспільно небезпечного посягання.

Не дарма у частині четвертій статті 36 КК України передбачено, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обставинці захисту.

Тобто стан сильного душевного хвилювання у такому випадку є умовою, що виключає злочинність діяння навіть при перевищенні меж необхідної оборони. У пункті 3 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону» зазначається, що суспільно небезпечне посягання на законні права, інтереси, життя і здоров'я людини, суспільні інтереси чи інтереси держави може викликати в особи, яка захищається, сильне душевне хвилювання. Якщо в такому стані вона не могла оцінювати відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обставинці захисту, її дії слід розцінювати як необхідну оборону. При необхідній обороні проміжна мета – негайне відвернення чи припинення наявного суспільно небезпечного посягання, кінцева – захист правоохоронюваних інтересів.

За наявності стану сильного душевного хвилювання не можна говорити про чітке усвідомлення мети, оскільки в результаті емоційної напруженості та збудженості суб'єкт певною мірою втрачає контроль над своїми діями. При афекті вчинок завжди недостатньо обдуманий і вчиняється внаслідок значного зниження самоконтролю [7, с. 6], відповідно і мета, і вся поведінка, є необдуманною [8, с. 281]. Слід погодитися з М. І. Мельником у тому, що мотивація дій винного при перевищенні меж необхідної оборони має бути головним чином зумовлена захистом від суспільно небезпечного посягання охоронюваних законом прав та інтересів [9, с. 287].

Мотив при необхідній обороні має суспільно-позитивний характер – прагнення захистити правоохоронювані права та інтереси, натомість при діях, вчинених у стані афекту, мотив має суспільно-негативний характер – помста. На відміну від перевищення меж необхідної оборони, вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання, характеризується тим, що протиправні дії потерпілого є більш суспільно небезпечними, ніж при перевищенні меж необхідної оборони. Окрім цього, перевищення меж необхідної оборони, на нашу думку, в більшості випадків також

супроводжується хвилюванням особи, яка обороняється, однак це хвилювання не перешкоджає основній меті – відбити напад, захистити себе від посягання [10, с. 167-168].

Слід наголосити, що наукові дослідження стану афекту при перевищенні меж необхідної оборони мають тривалу історію. Проте сучасні тенденції суспільного життя у XXI столітті суттєво змінюють напрям цих досліджень. Увагу фахівців у галузі психології дедалі частіше привертають стресові стани людини. Такі стани є менш інтенсивними, не такими швидкоплинними та «вибуховими», як афект. Однак сучасне життя людини характеризується шаленим темпом, щоденними стресовими ситуаціями, дефіцитом часу, що призводить до психологічного виснаження. Існують свідчення про негативний вплив стресових станів на свідомість і діяльність людини, що змушує говорити про необхідність при розслідуванні і судовому розгляді деяких категорій кримінальних справ особливо ретельного аналізу психологічного стану людини, навіть якщо не виникає підозр, що протиправні дії вчинені у стані афекту. Передовсім це стосується справ про перевищення меж необхідної оборони [11, с. 191]. Тому ми погоджуємося, що в такому разі необхідна судово-психологічна експертиза.

Не слід забувати, що у разі, якщо нападник під час вчинення суспільно небезпечного посягання зазнає опору зі сторони, причому особа, яка захищалася, перевищує межі захисту, особа, яка посягає, зазнає ушкоджень і сама стає потерпілою. У зв'язку з цим окремі вчені порушують питання про вину потерпілого. Мова іде не про віктимологічний аспект, а про вину потерпілого не з точки зору його відповідальності у кримінально-правовому сенсі, а з точки зору його поведінки як фактора провокуючого чи такого, що полегшує вчинення відносно нього злочину [12, с. 104].

Сучасні українські науковці також застосовують щодо поведінки жертви термін «винна». Л. В. Чеханюк використовує таку характеристику жінки як жертви насильницьких злочинів, вважаючи, що, діючи як активний елемент ситуації, жінка своєю поведінкою може спровокувати виникнення у злочинця стану афекту, страху, ненависті тощо, що супроводжується миттєвими психологічними реакціями, виникнення яких є небажаним навіть для самого злочинця. Саме цим можна пояснити той факт, що іноді грабіжник, гвалтівник перетворюється на вбивцю, хоча до початку злочину намір вбити потерпілу у нього не виникав. У віктимологічному розумінні проаналізовану вище підвищену здатність ставати жертвою злочинного посягання, що зумовлена неналежною (аморальною, провокаційною, протиправною) поведінкою потенційної жертви злочину, прийнято вважати винною [13, с. 28]. На наш погляд, такий підхід є некоректним з точки зору кримінально-правового розуміння поняття «вина». У цьому контексті, коли йдеться про поведінку жертви згвалтування, вина як характеристика дій злочинця не може бути використана для визначення особливостей поведінки його жертви. Адже нами було доведено у другому розділі, що віктимна поведінка потерпілої до вчинення злочину не має значення для кваліфікації вчиненого як згвалтування. Аморальна, провокаційна поведінка не є суспільно небезпечною, як у випадку вчинення посягання гвалтівником. Натомість поведінка гвалтівника, коли він, у свою чергу, стає потерпілим у результаті перевищення меж необхідної оборони, характеристика його поведінки як винної є доречною і обгрунтованою.

Про вину потерпілого від злочину можна говорити саме по відношенню до поведінки потерпілого при перевищенні меж необхідної оборони, адже його поведінка була суспільно небезпечною і тому викликала застосування фізичної сили.

Водночас у контексті питання віктимної поведінки жертви статевих злочинів, слід згадати проблему провокації необхідної оборони. За певної ситуації жінка може спровокувати посягання на свою статеву свободу, а у відповідь з метою начебто захисту заподіяти шкоду життю чи здоров'ю чоловіка. Така поведінка має виключати стан необхідної оборони.

Вище ми наголошували, що нападник свідомо переступає поріг дозволеного суспільством і державою, таким чином виводячи себе з-під захисту закону, наражаючи своє здоров'я і життя на небезпеку. Чоловік, який здійснює посягання на статеву свободу чи статеву недоторканість жінки, своєю поведінкою обумовлює вчинення щодо себе злочину з боку особи, яка вимушена оборонятися. Крім того, слід наголосити, що трансформація гвалтівника у потерпілого в жодному разі не виключає кримінально-правової оцінки його власних дій як злочинних, спрямованих на заподіяння шкоди статевій свободі чи статевій недоторканості. На наш погляд, відповідно до природно-правового підходу норми кримінального права про необхідну оборону мають тлумачитися таким чином, щоб всі відхилення / вади реалізації права громадян на необхідну оборону поклалися насамперед на особу, яка виступила ініціатором посягання, а вже у другу чергу – на того, хто вимушено захищається.

Висновки. Заподіяння смерті повинно вважатися правомірним, за наявності інших умов, лише у випадку захисту власного життя чи інших осіб, а також здоров'я від тяжких тілесних

ушкоджень (у тому числі і в процесі вчинення інших злочинів), згвалтування та насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, які традиційно розглядаються як найбільш суспільно небезпечні насильницькі посягання. Отже, негативний вплив стресових станів на свідомість і діяльність людини обумовлює необхідність при розслідуванні і судовому розгляді деяких категорій кримінальних проваджень особливо ретельно аналізувати психологічний стан людини, навіть якщо не виникає підозр, що протиправні дії вчинені в стані афекту. Насамперед це стосується справ про перевищення меж необхідної оборони.

Джерела та література

1. Энциклопедия уголовного права: в 35 т. / [В. А. Блинников, С. Ф. Милуков, Э. Ф. Побегайло и др.]; под ред. В. Б. Малинина. – СПб.: ГКА, 2005 – Т. 7: Обстоятельства, исключющие преступность деяния. – 2007. – 722 с.
2. Меркурьев В. В. Аксиологические корни необходимой обороны и проблемы законотворчества / В. В. Меркурьев // Преступность и культура. – М.: Криминологическая Ассоциация, 1999. – С. 76-79; Меркурьев В. В. Состав необходимой обороны / В. В. Меркурьев. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 216 с.
3. Кригер Г. А. К вопросу о разграничении убийства в состоянии аффекта и убийства, совершенного при превышении пределов необходимой обороны / Г. А. Кригер // Вестник МГУ. – 1961. – № 1. – С. 35-40.
4. Лупинова О. Н. Умышленное убийство при превышении пределов необходимой обороны / О. Н. Лупинова // Актуальные проблемы политики. – 2002. – Вып. 16. – С. 643-650.
5. Гончаренко В. Г. Коментар до статей 115, 116 розділу II «Злочини проти життя та здоров'я особи» Кримінального кодексу України / В. Г. Гончаренко // Законодавство України. Науково-практичні коментарі: Юридичний журнал. – 2004. – № 8. – С. 47-50.
6. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання: кримінально-правові та психологічні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. В. Авраменко. – Львів, 2008. – 244 с.
7. Рогачевский Л. А. Эмоции и преступления / Л. А. Рогачевский. – Ленинград: Знание, 1984. – 632 с.
8. Механизм преступного поведения / [отв. ред. В. Н. Кудрявцев]. – М.: Наука, 1981. – 247 с.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 7-ме вид., переробл. та доповн. – К.: Юридична думка, 2010 – 1236 с.
10. Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике / С. А. Тарарухин. – К.: Юринком, 1995. – 208 с.
11. Меркурьев В. В. Состав необходимой обороны / В. В. Меркурьев – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 216 с.
12. Турецкий Н. Н. Необходимая оборона. Причинение вреда при задержании лица совершившего посягательство / Н. Н. Турецкий. – Алматы: Норма-К, 2003. – 231 с.
13. Чеханюк Л. В. Профілактика віктимної поведінки жінки як жертви злочинного посягання : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Л. В. Чеханюк. – К., 2010. – 272 с.

Андрусак Г. Состояние сильного душевного волнения при определении пределов необходимой обороны от насильственного полового преступления. Статья посвящена проблеме определения пределов необходимой обороны от насильственного полового преступления и состояния сильного душевного волнения (ст. 116 УК Украины). Автор ставит вопрос о том, возможно ли избежать состояния сильного душевного волнения лицу, которое защищает свою жизнь, здоровье, половую свободу и т. д., а также анализирует позицию законодателя к поведению потерпевшего при превышении пределов необходимой обороны. По заключению автора, причинение смерти должно считаться правомерным только в случае защиты собственной жизни или жизни других лиц, а также здоровья от тяжелых телесных повреждений при совершении изнасилования и насильственного удовлетворения половой страсти неестественным способом, которые традиционно рассматриваются как наиболее общественно опасные насильственные посягательства. Итак, негативное влияние стрессовых состояний на сознание и деятельность человека обуславливает необходимость при расследовании и судебном рассмотрении дел о превышении пределов необходимой обороны от насильственного полового преступления особенно тщательно анализировать психологическое состояние человека, даже если не возникает подозрений, что противоправные действия совершены в состоянии аффекта.

Ключевые слова: жизнь, здоровье, половая свобода, половая неприкосновенность,

необходимая оборона, состояние сильного душевного волнения.

Andrusiak H. State of Strong Emotional Excitement (Affection) as a Factor in Determining the Boundaries of the Necessary Self-defense against Sexual Assault. The article highlights the problem of determining the range limits of the required defense against violent sexual assault and the concept of state of strong emotional excitement (Article 116 of the Criminal Code of Ukraine). The author discusses the question of whether it is possible to avoid a state of extreme emotion for a person who protects her life, health, sexual freedom, etc. and also analyzes the position of the legislator regarding the behavior of the victim in case of excess of the necessary defense limits. According to the author's conclusions, the death of a person should be considered legitimate only in case of protecting one's own life or other persons from grave bodily injuries (including committing other crimes), rape and forced sexual satisfaction in an unnatural way, traditionally regarded as the most socially dangerous violent attacks/assaults. Consequently, when investigating and prosecuting cases of exceeding the limits of the necessary defense the negative influence of stress states on the consciousness and activity of a person necessitates careful analysis of the psychological state of a person, even if there is no doubt that the unlawful actions are committed in a state of affection.

Key words: life, health, sexual freedom, sexual integrity, necessary defense, a state of strong emotional excitement.

УДК 343.132

Н. Карпінська, О. Ліщинська-Мартинюк

Деякі проблемні питання пред'явлення особи для впізнання неповнолітньому потерпілому від злочинів насильницького характеру

У статті висвітлюються проблемні питання пред'явлення особи для впізнання неповнолітньому потерпілому від злочинів насильницького характеру за чинним КПК України. Особливу увагу приділено правовій регламентації понять «неповнолітній», «малолітній», «дитина». Розкрито зміст слідчої дії – пред'явлення для впізнання крізь призму психологічних особливостей неповнолітньої особи. Розкрито питання способу та місця проведення впізнання, обґрунтовано необхідність попереднього психологічного вивчення дитини та використання «зеленої кімнати» як ефективної спеціально організованої системи заходів, яка запобігає повторній травматизації психіки та цілком може використовуватися при проведенні пред'явлення особи для впізнання неповнолітньому потерпілому.

Ключові слова: дитина, неповнолітній, пред'явлення особи для впізнання, вік, психологічні особливості.

Постановка наукової проблеми та її значення. Згідно з чинним КПК України особа до 18 років є учасником кримінального провадження і може виступати у якості потерпілого, свідка або особи, яку підозрюють або обвинувачують у вчиненні злочину, в тому числі неповнолітня особа може брати участь у такій процесуальній дії, як пред'явлення особи для впізнання. Процесуальні норми слідчої дії пред'явлення для впізнання закріплені у ст. 228, а порядок здійснення кримінального провадження щодо цієї категорії осіб регламентовано ст. 484-496 КПК України [1].

На сьогоднішній день, на відміну від допиту, законодавцем не врегульовано окремими нормами КПК у кримінальному провадженні участь неповнолітнього при пред'явлення особи для впізнання. Окрім того, недоліком КПК України є відсутність розмежування процесуального статусу малолітнього та неповнолітнього, окрім норми щодо забезпечення участі у допиті неповнолітнього віком до 16 років законного представника, педагога, психолога, лікаря.

Міжнародне право, не використовуючи поняття «неповнолітня особа» та не виокремлюючи малолітніх осіб, оперує терміном «дитина». Дитиною, відповідно до Конвенції ООН 1989 р. є кожна людська істота до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, застосованим до даної особи, вона не досягає повноліття раніше [2].

У психології дитячий вік (неповноліття) має наступну періодизацію: немовлята (до 1 року); раннє дитинство (1-3 роки); дошкільний вік (3-7 років); молодший шкільний вік (7-11-12 років); підлітковий вік (11-12 – 14-15 років); старший шкільний вік (15–18 років).

Відповідно до ст. 3. КПК України малолітня особа – дитина до досягнення нею 14 років, неповнолітня особа – малолітня особа, а також дитина у віці від 14 до 18 років. Основним критерієм визначення конкретних епох (періодів) дитячого розвитку науковці вважають новоутворення, які характеризують суть певного віку – новий тип структури особистості та її діяльності, психічні і соціальні зміни, які вперше виникають на певному віковому щаблі. Таким чином, неповноліття включає декілька періодів психологічного розвитку дитини, кожному з яких характерні вікові кризи (криза першого року життя, криза трьох років («Я»), криза шести-семи років, та підліткова криза) ключовою ознакою яких є перебудова структури свідомості дитини. Кожна вікова група в межах неповноліття має сукупність типових для даного періоду розвитку процесів, станів і властивостей, що виявляються у поведінці особи. Психологічні профілі дітей у межах тієї чи іншої вікової групи також різняться, оскільки обумовлюються загальним рівнем культури дитини та середовища її перебування, статтю, якостями характеру тощо [3, с. 16-18]. Питання відсутності закріплених особливостей участі неповнолітньої особи при пред'явленні для впізнання у першу чергу несе загрозу щодо її психологічної безпеки та здоров'я, а отже, потребують окремої уваги.

Ступінь наукової розробки проблеми. Питання неповнолітніх учасників кримінального провадження завжди привертало увагу науковців. Зокрема, особливостями допиту неповнолітньої особи у кримінальному провадженні, займалися такі вчені, як В. П. Бахін, В. К. Весельський, А. Ф. Волобуєв, А. Є. Голубов, О. М. Крукевич, В. В. Романюк, В. С. Комарков, Л. П. Конишева, В. О. Коновалова, О. О. Кочура, С. В. Кузнецова, О. Ю. Лань, Є. Д. Лук'янчиков, В. В. Печерський, Г. І. Пичкальова, М. А. Погорецький, Н. Ш. Сафін, М. О. Селіванова, О. М. Сербулов, Д. Б. Сергєєва, О. Б. Соловійов, О. С. Старенький, В. Ю. Шепітько. Тему пред'явлення для впізнання висвітлювали Т. В. Авер'янова, Р. С. Белкін, В. А. Колесник, Ю. Г. Корухов, О. Ф. Зеленський, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаковський та інші.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Пред'явлення для впізнання як засіб отримання криміналістичної інформації у практиці збирання доказів відомий протягом тисячоліть, він існував у кримінально-процесуальних системах усіх часів і народів [4, с. 138]. Але до того, як набути теперішнього вигляду і стати окремою слідчою (розшуковою) дією, впізнання пройшло тривалий шлях свого розвитку, організаційного формування, удосконалення, законодавчого визнання та процесуального закріплення і відповідного кримінально-процесуального регулювання й тактико-криміналістичного забезпечення [5, с. 163].

Пред'явлення для впізнання є самостійною слідчою дією, завдання якої полягає у наданні можливості особі впізнати, виявити серед осіб, речей або інших об'єктів той, який вона спостерігала або знала раніше. Це може бути людина (підозрюваний, обвинувачений), труп, особа, яку треба ще встановити, речі, що були викрадені у потерпілого та предмети, що загубив злочинець на місці події. В основі цієї слідчої дії лежить процес збереження у пам'яті образ об'єкта, який особа має впізнати (людина, річ, тварина) і може з цим образом або ототожнювати об'єкт, або встановити тільки його схожість з образом, або надати негативну відповідь на питання щодо тотожності [6, с. 618].

Пред'явлення для впізнання є складною слідчою дією, що вимагає значних психологічних ресурсів. На думку В. А. Колесника, процесуальний порядок пред'явлення для впізнання повинен за будь-яких умов враховувати, насамперед, психічні процеси, які відбуваються під час проведення даної слідчої (розшукової) дії, а також мету проведення впізнання. Сутність даної слідчої дії полягає у тому, що особі, яка впізнає, пред'являють об'єкти, образи яких вона порівнює з уявними образами тих об'єктів, які спостерігала і сприймала раніше і ознаки яких зберігаються в пам'яті. На цій підставі робиться висновок про їх тотожність, подібність або відмінність чи віднесеність до певної групи подібних об'єктів. До того ж, у цих випадках не має принципового значення, якими саме є ці об'єкти, образ яких порівнюється з об'єктом впізнання, – живими особами, їх фотографічними чи відеографічними зображеннями, речами або їх зображеннями. Загальна й основна мета пред'явлення для впізнання полягає в отриманні доказів, які являють собою фактичні дані, що встановлені на підставі висновку одного з учасників процесу про результати проведеної ним ідентифікації – тотожність, схожість або відмінність осіб чи речей, представлених для ознайомлення під час

впізнання, з ознаками об'єктів, що збереглися в його пам'яті [5, с. 164].

З психологічної точки зору впізнання – це процес, при якому особа сприймає представлені їй об'єкти, зіставляє, порівнює їх з уявними образами об'єктів, які сприйняті нею раніше, і на основі цього доходить висновку про їх тотожність, схожість чи відмінність. Впізнання здійснюється на підставі перцептивного порівняння образу поточного сприйняття з образом, який зберігається в пам'яті [7].

Вбачається, що пред'явлення особи для впізнання за участю неповнолітнього є слідчою дією, яка ґрунтується на психофізіологічних механізмах сприйняття, запам'ятовування, відтворення і полягає у ідентифікації зовнішності особи за уявним образом, що сформувався у дитини під час спостереження певної особи.

КПК України не виділяє особливостей щодо проведення впізнання за участю неповнолітньої особи. Іють єдині норми як для дорослої особи, так і для дитини, незалежно від її процесуального статусу, категорії злочину та інших факторів. Участь неповнолітнього у пред'явленні для впізнання має бути ретельно спланована, оскільки невдала підготовка може завдати дитині додаткової психологічної шкоди, особливо це стосується тих ситуацій, коли об'єктом впізнання є особа [8, с. 78-80].

Важливою передумовою проведення впізнання є встановлення слідчим, прокурором того, що зовнішній вигляд, прикмети та інші ознаки об'єктів впізнання особою, яка впізнає, були дійсно сприйняті, зберігаються в її пам'яті, можуть бути відтворені подумки і на основі цього можна здійснити порівняння уявного образу раніше сприйнятого об'єкта з образом пред'явленого під час проведення впізнання. На допиті особи, яка впізнає, як обов'язковій окремій слідчій (розшуковій) дії, яка передує впізнанню, наголошує В. А. Колесник [5, с. 164].

Акцентуючи увагу на допиті при розслідуванні насильницьких злочинів, учинених щодо неповнолітніх осіб, коли в процесуальній дії бере участь постраждала дитина, В. В. Пясковський вказує на те, що ця слідча (розшукова) дія досить часто проводиться слідчими, які практично не розслідували кримінальні провадження за участю дітей, тобто не мають необхідного досвіду (близько 50 %). На думку вченого, для успішного проведення допиту за участю неповнолітнього необхідно звернути увагу на декілька моментів: обрання місця проведення запланованої дії; урахування часу проведення цієї дії; ступінь взаємодії слідчого з батьками (законними представниками); кількість присутніх; обрання необхідної форми взаємин слідчого з дитиною [9, с. 90-96].

Вбачаємо, що проведенню слідчої дії пред'явлення для впізнання за участю неповнолітнього має передувати ретельна підготовка. У першу чергу, необхідно переконатися, що участь у слідчій дії не несе загрози психологічній безпеці та здоров'ю. Обов'язково мають бути враховані особливості конкретного дитячого вікового періоду, ступінь психологічного розвитку. Важливим є питання способу та місця проведення впізнання за участю неповнолітнього. При обранні місця проведення запланованої дії, на жаль, дуже часто працівники правоохоронних органів не замислюються над тим, де найбільш вдало буде проведена та або інша слідча (розшукова) дія, для прикладу, основними місцями проведення допиту є кабінет слідчого, кімната дитини в квартирі (будинку) батьків, дитячий садок (школа), вулиця біля будинку [9, с. 90-96].

Відповідно до ч. 4 ст. 228 КПК України з метою забезпечення безпеки особи, яка впізнає, впізнання може проводитися в умовах, коли особа, яку пред'являють для впізнання, не бачить і не чує особи, яка впізнає, тобто поза її візуальним та слуховим спостереженням. У зв'язку з цим у криміналістичній літературі рекомендується для захисту особи, яка впізнає, використовувати такі прийоми: процес впізнання проводити у приміщенні, одна частина якого темна, а друга – світла; особа, яка впізнає, знаходиться разом зі слідчим та понятими у темній частині кімнати; особи, яких необхідно впізнати, знаходяться у світлій частині кімнати. Однак, з метою уникнення будь якого ризику зустрічі, найдоречнішим є використання спеціально обладнаної кімнати – «зеленої кімнати» [8, с. 78-80].

«Зелена кімната» – це спеціально організована система заходів, що має на меті забезпечити законність, гуманність та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом чи перебуває у контакті із законом. Основна мета проведення опитування в такій кімнаті – запобігання повторній травматизації психіки дитини в ході слідчих та процесуальних дій за допомогою спеціальних методик та створення психологічно комфортної атмосфери, а також технічного оснащення, що дозволяє коректно вести відеозапис допиту та в подальшому використовувати його для ведення слідства без здійснення повторних допитів. Організація роботи здійснюється на основі індивідуального підходу до кожної дитини з урахуванням її вікових та психологічних особливостей. Система роботи в «зелених кімнатах» враховує вікові та психологічні

особливості як тих дітей, котрі перебувають у конфлікті (вчинили правопорушення або злочини), так і тих, що є в контактi із законом (стали жертвами злочину чи правопорушення). Особливістю оснащення такої кімнати є наявність венеціанського скла, через яке є можливість спостерігати за тим, що відбувається у кімнаті. Для особи, яка знаходиться у самій кімнаті, венеціанське скло виглядає як звичайне дзеркало. «Зелені кімнати» використовуються в Німеччині, Польщі, Сполучених Штатах Америки, Естонії, Болгарії та ін. для допиту з метою зменшення травматизації дітей які постраждали від злочинів насильницького характеру і цілком можуть бути використані під час проведення слідчої дії – пред'явлення особи для впізнання, забезпечуючи психологічний комфорт і захист дитини.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У результаті проведеного дослідження, зроблено наступні висновки:

- чинний КПК України не містить окремих норм щодо участі неповнолітнього при проведенні пред'явлення для впізнання, а тому участь дитини відбувається на загальних підставах. З метою збереження психологічного здоров'я, дотримання прав та інтересів дитини яка перебуває у контактi або конфлікті із законом у КПК України необхідно закріпити статті, які б регулювали особливості участі неповнолітньої особи при проведенні пред'явлення для впізнання;

- з огляду на суттєві і відмінності у психологічному становленні та розвитку, процесів сприйняття, запам'ятовування та відтворення інформації, потребує законодавчого закріплення у КПК України розмежування процесуального статусу малолітнього та неповнолітнього учасника кримінального процесу;

- успішність проведення пред'явлення особи для впізнання неповнолітньому потерпілому від злочинів насильницького характеру визначається місцем розташування та облаштування приміщення, в якому воно буде проведено; попереднім психологічним вивченням дитини, завдяки якому можна підготувати її до співпраці з правоохоронцями, та компетентністю осіб, що проводять пред'явлення для впізнання. У цьому контексті, «зелена кімната» є ефективною спеціально організованою системою заходів, яка запобігає повторній травматизації психіки та цілком може використовуватися при проведенні пред'явлення особи для впізнання неповнолітньому потерпілому;

- потребують комплексного дослідження питання участі педагога, психолога та законного представника при пред'явленні особи для впізнання неповнолітньому потерпілому від злочинів насильницького характеру у кримінальному провадженні.

Джерела та література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Конвенція про права дитини, схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1989 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
3. Дручек О. М. Дитина як суб'єкт слідчої дії пред'явлення до впізнання: юридичний аспект / О. М. Дручек // Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх: матеріали наукового семінару (Київ, 17 березня, 2016 р.) – К.: Державна пенітенціарна служба України, Інститут кримінально-виконавчої служби, 2016. – 77 с.
4. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 704 с.
5. Колесник В. А. Деякі проблемні питання пред'явлення особи та речей для впізнання за чинним КПК України / В. А. Колесник // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – Число 1. – С. 163-168
6. Криміналістика / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. – М.: Норма, 2007. – 944 с.
7. Бедь В. В. Юридична психологія: навч. посіб. – 2-ге вид. доп. і перероб. / В. В. Бедь. – К.: МАУП. – 436 с.
8. Мальована Т. І. Особливості проведення пред'явлення для впізнання за участю дитини у кримінальному провадженні / Т. І. Мальована // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – Випуск 1. – Том 4. – С. 78-80.
9. Пяковський В. В. Тактичні особливості допиту неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів / В. В. Пяковський // Теорія і практика судової експертизи. – 2015. – Випуск 15. – С. 90-96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2015_15_14.

Карпинская Н., Лещинская-Мартынюк О. Некоторые проблемные вопросы предъявления лица для опознания несовершеннолетнему потерпевшему от преступлений насильственного характера. В статье освещаются проблемные вопросы предъявления лица для опознания несовершеннолетнему потерпевшему от преступлений насильственного характера по действующему УПК Украины. Особое внимание уделено правовой регламентации понятий «несовершеннолетний», «молодой», «ребенок». Раскрыто содержание предъявления для опознания сквозь призму психологических особенностей несовершеннолетнего. Осуществлен анализ способа и места проведения предъявления для опознания, обоснована необходимость предварительного психологического изучения ребенка и использования «зеленой комнаты» как эффективной специально организованной системы мероприятий, которая предотвращает повторное травмирование психики и может использоваться при проведении предъявления лица для опознания несовершеннолетнему потерпевшему. Установлено, что УПК Украины не содержит специальных норм об участии несовершеннолетнего при проведении предъявления для опознания, а потому участие ребенка происходит на общих основаниях. Авторы акцентировали необходимость законодательного закрепления в УПК Украины разграничения процессуального статуса малолетнего и несовершеннолетнего участника уголовного процесса. Обосновано мнение о том, что успешность проведения предъявления лица для опознания несовершеннолетнему потерпевшему от преступлений насильственного характера определяется местоположением и обустройством помещения, в котором оно будет проведено, предварительным психологическим исследованием ребенка, благодаря которому можно подготовить его к сотрудничеству с правоохранительными органами, и компетентностью лиц, проводящих предъявления для опознания.

Ключевые слова: ребенок, несовершеннолетние, предъявление лица для опознания, возраст, психологические особенности.

Karpinska N., Lishchynska-Martyniuk O. Debatable Issues in the Procedure of Presentation of a Person for Identification to a Juvenile Victim of Violent Offenses. The article highlights in terms of the current Criminal Code of Ukraine some hotly debated issues in the procedure of introducing a person for identification to a juvenile victim of violent offenses. Particular attention is paid to the legal definition of the concepts of «minor», «juvenile», «child». The content of presentation for the recognition is elucidated through the prism of the psychological characteristics of a juvenile. The article presents the analysis of the methods and place of presentation for identification, substantiates the necessity of the child's previous psychological examination and the use of the «green room» as an effective specially organized system of measures that might prevent repeated injury to the psyche and may well be used during the presentation of a person for the identification to a minor victim. It has been revealed that the CPC of Ukraine does not contain any special norms concerning the participation of a minor in conducting a presentation for identification, and therefore the minors participate in the procedure on the general grounds. The authors emphasize the need for legislative consolidation in the CPC of Ukraine of the differentiation between the procedural status of a minor and the juvenile participant in the criminal process. The success of the presentation for identification of a person to a minor victim of violent crime depends on the location and arrangement of the premises in which it will be conducted. The author stresses the obligatory preliminary psychological examination of the juveniles, which makes it possible to prepare them for cooperation with law enforcement bodies. The competence of the persons conducting the presentation for identification is a key requirement.

Key words: child, juvenile, presentation of person for identification, age, psychological peculiarities.

Фізичний опір як одна з підстав застосування сили до засуджених: соціально-правовий аспект

У статті з'ясовано соціально-правову природу фізичного опору засуджених, позбавлених волі, у контексті застосування до цих осіб передбачених законом заходів їх приборкання, а також визначена роль і вплив на формування зазначеної протиправної поведінки фонових явищ. Автор вважає, що персоналу ДКВС України в обов'язковому порядку варто враховувати не тільки формально-юридичні, а й фактичні підстави для застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів для подолання фізичного опору з боку засуджених, включаючи й вплив на правопорушників наявних в кримінально-виконавчій установі фонових явищ. Такий підхід не тільки дозволить на практиці більш предметно реалізовувати принцип гуманізму, а також запобігати вчиненню з боку засуджених більш тяжких суспільно небезпечних діянь.

Ключові слова: фізичний опір; правові підстави; фактичні підстави; засуджений; персонал колоній; запобігання; злочин; правопорушення; заходи вгамівного порядку; фонові явища; позбавлення волі.

Постановка наукової проблеми та її значення. Відповідно до вимог ч. 1 ст. 106 Кримінально-виконавчого кодексу (далі КВК) України, до осіб, позбавлених волі, якщо вони злісно не виконують законні вимоги персоналу колоній, з метою припинення вказаної протиправної дії, а також запобігання заподіяння цими особами шкоди оточенню або самим собі застосовується фізична сила, спеціальні засоби, гамівні сорочки та зброя [1].

Як показали результати вивчення практики, у структурі інших підстав застосування визначених у законі заходів приборкання до осіб, позбавлених волі (вчинення злісної непокори, прояви буйства, участь у масових заворушеннях, захваті заручників, вчинення інших насильницьких дій, а також втечі з-під варти (ч. 1 ст. 106 КВК)), фізичний опір зазначеними особами персоналу виправних і виховних колоній складає щорічно більше 60 % [2, с. 23].

Як це витікає із змісту п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.06.1992 р. № 8 «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність судів і працівників правоохоронних органів», вчинення опору полягає в активній фізичній протидії здійсненню працівником правоохоронного органу обов'язку по охороні громадського порядку [3, с. 103]. При цьому, в якому стані знаходився правопорушник, вчиняючи фізичний опір, та як на це впливали так звані фонові явища (алкоголь, наркотики, психотропні речовини тощо) досі ні на практиці, ні в науці у повній мірі не досліджено. А, це, у свою чергу, є вирішальним, при прийнятті, зокрема, персоналом колоній рішення про застосування заходів вгамівного характеру, а також при визначенні фактичних підстав для вчинення таких дій щодо правопорушників.

Отже, в наявності прикладна проблема, що потребує вирішення, у тому числі на доктринальному рівні, що й обумовили вибір теми цієї наукової статті та визначено її головне завдання – на основі проведеного аналізу правозастосовчої практики встановити роль і вплив фонових явищ на формування протиправної поведінки засуджених, позбавлених волі, які чинять фізичний опір персоналу виправних і виховних колоній України.

Аналіз досліджень наукової проблеми. Вивчення наукової літератури показало, що досить активно та результативно над розв'язанням проблем, які пов'язані із впливом фонових явищ на формування рішення про вчинення злочину та в цілому на зміст протиправної поведінки особи, працюють такі учені, як О. М. Бандурка, Ю. В. Баулін, В. С. Батиргорєєва, В. І. Борисов, І. Г. Богатирьов, В. В. Василевич, В. В. Голіна, Б. М. Головін, О. М. Джужа, Т. А. Денисова, О. Г. Колб, І. М. Копотун, В. О. Меркулова, А. В. Савченко, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, С. Д. Форенюк, П. Л. Форіс, О. Г. Фролова, В. І. Шакун та інші науковці.

Поряд з цим, у сенсі змісту досліджуваного предмету у цій роботі це питання вивчено недостатньо, що й стало визначальним при визначенні об'єкта даної наукової розробки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В кримінології під фоновими явищами розуміють такі негативні процеси, події тощо, які існують паралельно із злочинністю у системі суспільних відносин, взаємодіють та перебувають з нею у різного роду зв'язках та відносинах. Вони виражаються у формі соціальних відхилень від встановлених норм і цінностей та несуть загрозу дестабілізації суспільних відносин [4, с. 80]. При цьому зазначені явища не породжують злочинність як свій наслідок, а виконують роль її детермінант, виступають сприятливим середовищем для поширення останньої [4, с. 81].

Саме тому, в механізмі детермінації як злочинності в цілому, так і окремих її видів і проявів небезпідставно А. П. Закалюк відніс їх до корелянтів, тобто до такого зв'язку між подіями, явищами, процесами, за якого зміна одних явищ супроводжується (не спричинюється чи обумовлюється) зміною других. При цьому, якщо кореляція між об'єктами дослідження не визначається – це показник того, що між ними немає детерміністичного зв'язку загалом, тим більше причинної детермінації [5, с. 189-190].

Виходячи з цих методологічних засад, до фонових явищ у виправних і виховних колоніях України можна віднести наступні:

1) у цілому середовище, в якому відбувають покарання засуджені до позбавлення волі, в якому зосереджені на одній території (колонії) найбільш суспільно небезпечні особи. Так, у 2016 році, крім того, що серед 50 тис. осіб, які тримались у цих установах виконання покарань (УВП), більшість були засуджені за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів (ч. ч. 4, 5 Кримінального кодексу (КК) України [6]), розбої, грабежі, вбивства та інші злочини проти життя і здоров'я особи, більше 3 тис. 300 осіб або майже 7 % від загальної кількості засуджених перебували на профілактичних обліках колоній, як схильні до вчинення злочинів і правопорушень, відповідно до положень п. 1 розділу XXIII Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (ПВР УВП) [1, с. 132], у тому числі: 514 осіб – до втечі; 232 – до нападу та захоплення заручників; 583 – до злісної непокори; 2 тис. 62 – до самогубства або членушкодження; 46 – до виготовлення зброї або вибухових пристроїв; 1335 – до вживання і розповсюдження наркотичних речовин та 391 – як організатори азартних ігор під матеріальну зацікавленість [2, с. 16];

2) об'єктивне існування у місцях позбавлення волі, поряд з офіційними правилами співжиття засуджених (законами та ПВР УВП), приписів, традицій і вимог злочинної субкультури, які вимушують цих осіб функціонувати одночасно у системі двох полярно протилежних систем життєдіяльності [7]. Так, у 2016 році Департамент ДКВС Міністерства юстиції України на офіційному рівні визнав, що в ряді УВП і СіЗО (майже 20 в цілому по системі) засудженими негативної спрямованості чиниться тиск на загальну масу осіб, які відбувають покарання, та адміністрацію установ виконання покарань, збираються побори з них та призначаються наглядачі та контролери. Більш того, зазначена категорія засуджених фактично управляє та перешкоджає адміністрації УВП у наведенні належного правопорядку та здійсненні передбачених кримінально-виконавчим законодавством України функцій [2, с. 12]. А це є реальний прояв дії на практиці норм і приписів злочинної субкультури, яка обумовлює у певної частини засуджених «подвійної» психології та способу життєдіяльності в місцях позбавлення волі, а, в кінцевому підсумку, виступає корелянтою при детермінації вчинення ними нових злочинів в ході відбування покарань [8, с. 157];

3) постійна наявність у засуджених, які тримаються у УВП, предметів, речовин, виробів тощо, перелік яких заборонено чинним кримінально-виконавчим законодавством України (ч. 4 ст. 107, ч. 7 ст. 108, ч. 3 ст. 109 КВК) та ПВР УВП. Так, знову ж таки, у 2016 році у засуджених було вилучено 9 тис. 479 грн.; 55 літрів спиртних напоїв; 6 тис. 376 літрів браги; 164 грами наркотиків, т. ін. [2, с. 17]. Як результат: у цьому ж році особами, які відбували покарання в УВП, було вчинено 9 злочинів після вживання спиртних напоїв та 2 – з використанням колюче-ріжучих предметів [2, с. 8].

Саме зазначені фонові явища й скорелявали злочинну поведінку тих засуджених, які використали при вчиненні кримінальних правопорушень в УВП заборонені предмети, речовини і вироби;

4) пенітенціарна злочинність в УВП, яка свідчить про об'єктивну неспроможність держави забезпечити безпечні умови життєдіяльності засуджених і персоналу УВП, з одного боку, та наявність постійних кореляційних детермінант у формі кореляційних зв'язків з причинами, що породжують зазначений вид рецидивної злочинності, та умовами, які сприяють цьому [5, с. 189-190]. При цьому, про об'єктивність впливу зазначеного фонового явища в УВП на формування та реалізацію злочинної поведінки засуджених свідчить той факт, що, недивлячись на заходи запобіжного характеру, які

вживаються персоналом УВП та їх оперативними підрозділами, зокрема, кількість нових злочинів, які вчиняються засудженими в ході відбування покарань, щорічно не зменшується, а їх рівень в розрахунку на 1 тис. осіб по зрівнянню з 1991 роком (3,91 випадки) [9, с. 1] у 2016 році виріс майже вдвічі (4,91 випадки) [2, с. 6];

5) щорічне вчинення персоналом УВП злочинів, які посягають на встановлений порядок виконання та відбування кримінальних покарань, та що свідчить про підвищений рівень віктимності (здатності особи стати жертвою злочину) [4, с. 125-126] у місцях позбавлення волі, особливо, коли кримінальні правопорушення вчиняються спільно із засудженими. Так, у 2016 році, у порівнянні з 1991 роком (19 злочинів) [9, с. 19], кількість вчинених злочинів перейшла 100-й рубіж, або збільшилась майже на 80 % (ріст у 5,6 рази) [2, с. 12]. При цьому, кількість так званих вчинених спільно (у співучасті (ст. ст. 26-28 КК)) злочинів персоналом УВП і засудженими у структурі злочинності, що стосується сфери виконання покарань, тільки у 2016 році склала 45 % [2, с. 13];

б) наявність інших фонових явищ в УВП, які, зокрема, впливають шляхом кореляції на формування протиправної поведінки засуджених (постійні спроби цих осіб придбати через різні канали заборонені предмети, речовини і вироби; високий рівень дисциплінарних проступків засуджених у розрахунку на 1 тис. осіб та в абсолютних цифрах; встановлення неслужбових (позастатутних) взаємозв'язків між персоналом УВП та засудженими; неналежне несення служби персоналом УВП; інші). Так, у 2016 році при спробі доставки в УВП (у так званих каналах проникнення) було вилучено майже 50 тис. грн. (у 5 разів більше, ніж у засуджених); 1 тис. 790 літрів спиртних напоїв (у 32 рази більше, ніж у засуджених); 6 тис. 254 грами наркотичних речовин (майже у 4 рази більше, ніж у засуджених); ін. [2, с. 18].

Крім цього, у 2016 році було виявлено 1 тис. 877 випадків порушень засудженими локалізації, у тому числі: 1 тис. 469 – у житловій зоні та 408 – у виробничій зоні УВП. При цьому переважна кількість порушень локалізації (ст. ст. 92, 94 ін. КВК) допущено засудженими під проведення масових заходів – 1 тис. 401 випадок або 78 % у загальній структурі цих дисциплінарних проступків; 281 випадок – шляхом подолання інженерно-технічних засобів охорони та 141 – шляхом обману персоналу УВП [2, с. 21].

У контексті змісту досліджуваної проблематики, звертає на себе увагу й той факт, що однією з умов, яка сприяє вчиненню злочинів і правопорушень з боку засуджених, є щорічне вчинення персоналом УВП дисциплінарних проступків. Так, у 2016 році цими особами було допущено 63 випадки сну на посту; 37 випадків неприбуття їх на службу; 10 випадків вживання ними спиртних напоїв на службі; т. ін. [2, с. 31].

Як показало вивчення архівних матеріалів, саме зазначені фонові явища в УВП й сприяють та провокують вчинення фізичного опору засудженими, що є однією з юридичних підстав застосування до них з боку персоналу УВП визначених у законі заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, гамівної сорочки та зброї [2, с. 22-23]. Зокрема, у 2016 році основною причиною застосування наручників до засуджених в УВП було вчинення останніми фізичного опору (211 випадків або 58 % у загальній структурі всіх застосувань заходів вгамівного характеру) [2, с. 22]. У майже 100 % (46 випадків із 47) з цих самих підстав застосовувались до правопорушників гумові кийки, у 78 % – фізична сила 116 випадків із 585 всіх застосувань); у 92 % (22 випадки) – спеціальні засоби дратівливої дії [2, с. 23].

Поряд з цим, варто зауважити, що не у всіх ситуаціях застосування сили до засуджених в УВП було обумовлено фактичними підставами, тобто наявністю реальних посягань на об'єкти правової охорони у сфері виконання покарань [4, с. 146], зокрема, й з урахуванням наявних фонових явищ. Такий поверховий підхід, як свідчить практика, нерідко приводить до вчинення масової непокори засуджених, дій, що дезорганізують роботу УВП; хуліганства та інших правопорушень [10]. Так, неправомірне застосування заходів вгамівного характеру стало одним із приводів групової непокори засуджених у Південній виправній колонії Одеської області у травні 2019 року [11].

Висновки. Таким чином, не дивлячись на закріплення в законі правових підстав застосування до засуджених, які чинять фізичний опір персоналу УВП, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, гамівної сорочки та зброї, персоналу ДКВС України в обов'язковому порядку варто враховувати у зазначених ситуаціях фактичні підстави для вчинення таких дій, включаючи й вплив на правопорушників тих чи інших наявних в УВП фонових явищ. Такий підхід не тільки дозволить на практиці більш предметно реалізовувати принцип гуманізму (ст. 5 КВК), а також запобігати вчиненню з боку засуджених більш тяжких суспільно небезпечних діянь.

Крім цього, зазначена практика дозволить «олюднити» відносини персоналу УВП та засуджених, що було завжди і залишається на сьогодні, у контексті вимог Концепції реформування

(розвитку) пенітенціарної системи України, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України у вересні 2017 року [12], актуальною проблемою процесу виконання та відбування покарань.

Джерела та література

1. Кримінально-виконавчий кодекс України. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: офіц. текст. – Київ: Алерта, 2019. – 220 с.
2. Про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони, пожежної безпеки та воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України у 2016 році: інформ. бюлетень. – Київ: Департамент ДКВС України, 2017. – 34 с.
3. Про застосування судом законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.06.1992 р. № 8 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. – Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. – С. 100-108.
4. Криминологія: підручник / за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. – Харків: Право, 2014. – 440 с.
5. Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: у 3 кн. – Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. – 424 с.
6. Кримінальний кодекс України: прийнятий 5 квітня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
7. Крикушенко О. Г. Сучасна субкультура місць позбавлення волі та її запобігання персоналом установ виконання покарань: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. Г. Крикушенко. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2015. – 253 с.
8. Муравйов В. К. Арештантська спільнота як суспільно-психологічний феномен у місцях позбавлення волі / В. К. Муравйов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: зб. наук. праць. – 2000. – № 5. – С. 151-157.
9. Некоторые показатели деятельности учреждений уголовно-исполнительной системы МВД Украины в 1991 году: информ. бюллетень. – Киев: ГУИН МВД Украины, 1992. – 28 с.
10. Діденко А. О. Масове побиття в Сімферопольському СіЗО / А. О. Діденко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1305032377>.
11. Адміністрація Державної кримінально-виконавчої служби України. Групова непокора засуджених законним вимогам адміністрації у державній установі «Південна виправна колонія (№ 51)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/adkvsu/posts/374183669871729>.
12. Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80>.

Колб И. Физическое сопротивление как одно из оснований применения силы к осужденным: социально-правовой аспект. В статье выяснена социально-правовая природа физического сопротивления осужденных, лишенных свободы, в контексте применения к этим лицам предусмотренных законом мер их усмирения, а также определена роль и влияние на формирование указанного противоправного поведения фоновых явлений. Автор считает, что персоналу Государственной уголовно-исполнительной службы Украины в обязательном порядке следует учитывать не только формально-юридические, но и фактические основания для применения мер физического воздействия, специальных средств для преодоления физического сопротивления со стороны осужденных, включая влияние на правонарушителей фоновых явлений, имеющих в уголовно-исполнительном учреждении. Такой подход не только позволит на практике более предметно реализовывать принцип гуманизма, а также предотвращать совершение со стороны осужденных более тяжких общественно опасных деяний. Указанная практика позволит «очеловечить» (гуманизировать) отношения персонала учреждения исполнения наказания и осужденных, что было всегда и остается сегодня, в контексте требований Концепции реформирования (развития) пенитенциарной системы Украины, одобренной распоряжением Кабинета Министров Украины в сентябре 2017 года, актуальной проблемой процесса исполнения и отбывания наказаний.

Ключевые слова: физическое сопротивление; правовые основания; фактические основания; осужден; персонал колоний; предупреждения; преступление; правонарушения; меры вгамивного порядке; фоновые явления; лишения свободы.

Kolb I. Physical Resistance as One of the Reasons for Using Force against Prisoners: Social and Legal Aspects. The article deals with the socio-legal nature of the physical resistance of the imprisoned in the context of the application of legal measures to neutralize them. The study highlights the role of the background phenomena and their impact on the formation of the unlawful behavior of the prisoners. The author argues that the staff of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine ought to take into account not only formal and legal factors but also the actual grounds for the application of physical influence measures to subdue physical resistance on the part of prisoners including the influence of the background phenomena existing in the penal institution. Such an approach will not only make it possible to put into practice the principle of humanism in a more substantive way, but also prevent more serious socially dangerous acts on the part of prisoners. This practice will allow to humanize the relations of the penitentiary institution staff and the convicted persons, which has always been and remains an urgent problem in the process of execution and serving sentences, and meets the requirements of the Conception of reforming (development) of the penitentiary system of Ukraine approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine in September of 2017.

Key words: physical resistance; legal grounds; physical grounds; convicted; colony personnel; prophylaxis; the crime; offense; restraining measures; background phenomena; deprivation of liberty.

УДК 343.137

О. Крикунов, Г. Денісова

Невмотивований відвід кандидату у присяжні у кримінальному процесі (порівняльно-правове дослідження)

У статті з'ясовано історичний та етимологічний аспект, процесуальну природу невмотивованого відводу кандидату у присяжні, його значення для формування складу суду присяжних у кримінальному провадженні відповідно до інтересу його сторін. Узагальнено доступні пам'ятки права, акти законодавства та судову практику низки держав світу. З'ясовано ситуації, за яких доцільним є заявлення невмотивованого відводу кандидату у присяжні. Розглянуто юридичні та психологічні рекомендації закордонних фахівців. Автори дійшли висновку, що запровадження права на невмотивований відвід кандидату у присяжні у наше чинне законодавство як окремий крок для його вдосконалення не видається доцільним.

Ключові слова: суд присяжних, відвід, невмотивований відвід, кримінальний процес.

Постановка наукової проблеми та її значення. Існування суду з участю присяжних засідателів, без сумніву, є невід'ємною ознакою демократичної правової держави. Суд присяжних є формою участі народу у здійсненні правосуддя. А тому забезпечення неупередженості та об'єктивності присяжних є важливою гарантією дотримання прав і законних інтересів особи в кримінальному провадженні та виконанні його завдань. У нинішній період проблеми реалізації процесуальних гарантій, пов'язаних із формуванням законного складу суду, набули підкресленої актуальності, в тому числі у зв'язку з стратегічною метою впровадження європейських стандартів неупередженості суддів.

Дана наукова проблема має значення для осмислення зарубіжного досвіду функціонування суду присяжних, регулювання змагальності сторін, забезпечення права на захист у цій кримінально-процесуальній формі, та для визначення перспектив удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства нашої держави. Вона тісно пов'язана із завданням формування неупередженого складу суду присяжних, ухваленням правосудного судового рішення, чим і пояснюється актуальність даного дослідження.

Стан дослідження наукової проблеми. У нашій роботі було узагальнено та проаналізовано наукові праці вітчизняних та зарубіжних науковців та практиків Б. Т. Безлепкіна, В. Бернхема, Т. А. Владикіної, Е. Димітріус, О. Дроздова, О. Дроздової, Д. Дж. Джиффорд, К. Х. Джиффорд, С. А. Коломенської, Д. Майерс, М. Мазарелла, К. Моррісон, С. А. Насонова, Ж. Перро, І. Л. Петрухіна, І. О. Русанової, А. А. Солодкова, К. Тамаєвої, О. Н. Тіссен, І. Я. Фойницького, В. І. Шишкіна.

Метою даної статті є науковий аналіз законодавчих та наукових підходів щодо процесуальної природи і процедури заявлення невмотивованого відводу кандидатам у присяжні, формулювання власного бачення та відповідних пропозицій законодавцеві.

Завданнями цього дослідження вважаємо наступне: 1) визначити сутність невмотивованого відводу як процесуальної категорії, 2) з'ясувати етимологічне та термінологічне значення поняття невмотивованого відводу; 3) здійснити аналіз наукових підходів щодо причин і тактики заявлення невмотивованого відводу кандидатам у присяжні; 4) співставити особливості регулювання порядку заявлення невмотивованих відводів у досліджуваних державах англо-американської та романо-германської правових сімей; 5) оцінити перспективність запровадження права на невмотивований відвід кандидату у присяжні у чинний КПК України.

Виклад основного матеріалу. При регулюванні процедури формування суду присяжних в світі передбачено як вмотивовану, так і невмотивовану форму відводу [1, с. 22].

Ідею права на невмотивований відвід сформулював знаний філософ права та юрист Чезаре Беккарія: «було б справедливо, аби обвинувачений міг у певних межах відводити суддів, які йому здаються підозрілими. Якщо це буде йому безперешкодно надано протягом певного часу, то засудження буде сприйматися ним як власний вирок над самим собою» [2, с. 253]. Можемо погодитися, що авторитет судового рішення можливий тільки за відсутності сумнівів у неупередженості суду.

Заявлення невмотивованого відводу (*peremptory challenge* – англ.) є виключним елементом у процедурі формування суду присяжних [3, с. 156]*. Класик кримінального процесу І. Я. Фойницький такий стан переконливо та доступно пояснив наступним чином. Стосовно до суддів коронних (у сучасному аналозі – професійних), кількість яких невелика і заміна яких іншими не така легка, можливість відводу повинна була б надаватися у більш вузьких межах. Жодна держава не може дати тут місця причинам, які встановлюють нездатність бути суддею через одне лише побоювання сторони, яке не перевіряється судом і яке визнається щодо присяжних засідателів як право на невмотивований відвід [5, с. 277].

Для коректного розуміння предмета нашого дослідження вважаємо за необхідне з'ясувати етимологічне та термінологічне навантаження означення «невмотивований». У «Словнику української мови» цей прикметник інтерпретовано як такий, що «не має доводів, обґрунтування; позбавлений підстав, які роблять безсумнівним, безперечним що-небудь; позбавлений достатньої кількості фактів, доказів» [6, с. 103].

Для розуміння категорії невмотивованості є сенс «йти від протилежного» і навести ч. 4 ст. 370 КПК [7], яка роз'яснює законодавчий підхід до ознаки вмотивованості (у контексті ухвалення судового рішення) і передбачає наведення належних і достатніх мотивів та підстав. Отже, можна зробити логічний висновок, що невмотивований відвід – як протилежність вмотивованого відводу – це виклад клопотання про усунення кандидата у присяжні, який не містить доводів, підстав, аргументації. Легко побачити, що загально-мовне та спеціально-термінологічне трактування невмотивованого відводу цілком узгоджуються.

Близькі до нашого висновку позиції вчених А. А. Солодкова, І. О. Русанової. Як правова категорія невмотивований відвід тлумачиться як заперечення проти кандидата у присяжні без зазначення підстав для такого заперечення [8, с. 232-233]; відвід кандидатури присяжного без усяких пояснень, доказів можливої упередженості стосовно обвинуваченого [9, с. 153]. Однак, це не означає, що для реалізації невмотивованого відводу відсутні об'єктивні причини. Заявлення стороною відводу завжди здійснюється з метою формування колегії присяжних, схильної до прийняття певного рішення, а право на невмотивований відвід реалізується у випадках, якщо сторона не може обґрунтувати свій вибір правовою нормою [8, с. 232-233]. Варто вказати, що право на невмотивований відвід може бути реалізоване стороною і після того, як буде відмовлено у клопотанні про відвід мотивований.

* Цікавим є той факт, що у Англії – батьківщині суду присяжних – до 1305 р. був можливий безмотивний відвід і щодо прокурорів [4, с. 95-96].

На нашу думку, невмотивований відвід не повинен сприйматися як нераціональне, безпідставне клопотання. Дійсно його особливістю та одночасно перевагою, вважаємо, є відсутність потреби обґрунтування бажання сторони усунути певного кандидата у присяжні від здійснення правосуддя. Невмотивований відвід не потребує доказування, тому його не можна відхилити і це робить його імперативним для головуючого, а тому і дієвою гарантією процесуальних прав сторін на законний склад суду. Варто також навести позицію американського дослідника К. Моррісон про те, що з позиції законного інтересу сторони захисту метою процедури невмотивованого відводу є залишити тих кандидатів у присяжні, що найбільш співчувають захисту; усунути осіб, поведінка яких здається дивною чи ексцентричною і які викликають побоювання сторін [10, с. 171].

Узагальнення наукових джерел дозволяє вказати, що причини заявлення невмотивованого відводу можуть бути дуже різноманітними, інколи достатньо дискусійними. Але їх об'єднує те, що заявник не може обґрунтувати власну позицію правовою нормою, формуючи суд присяжних. Варто проаналізувати ситуації, коли заявлення саме невмотивованого відводу кандидату у присяжні є доцільним. Насамперед, вважаємо, що ця форма відводу повинна застосовуватися, коли немає підстав для заявлення вмотивованого відводу, прямо передбачених законодавством певної держави.

На думку російського вченого Т. А. Владикіної безпосередніми причинами невмотивованого відводу можуть бути будь-які загальні міркування, що стосуються індивідуальних особливостей певного кандидата у присяжних (наприклад, підозри в психологічній нетерпимості, схильності до поспішних рішень). Чи може бути причиною такого відводу інтуїтивно відчутна стороною кримінального процесу упередженість присяжного? Зарубіжна судова практика відповідає на дане питання позитивно [11, с. 205].

Певне підтвердження висловленої думки ми знайшли у позиції відомого французького юриста та публіциста Ж. Перро. Він критично відзначав, що прокурори і адвокати власну думку щодо здатності кандидата у присяжні бути об'єктивним чи, навпаки, лояльним до певної сторони, намагаються заповнити сумнівними фізіономічними спостереженнями. У книзі, присвяченій аналізу причин помилкового обвинувального вердикту присяжних у справі двадцятирічного Крістіана Рануссі, обвинуваченого у вбивстві восьмирічної дівчинки, аналізуючи численні тактичні помилки захисту у цій справі, Ж. Перро звертає увагу на немотивований відвід однієї кандидатки у присяжні, зовнішній вигляд якої не сподобався адвокату. Через рік після того, як на підставі помилкового обвинувального вердикту Рануссі був страчений, до його адвоката підійшов голова місцевого відділення Ліги захисту прав людини і з гіркотою сказав: «На жаль, ви відвели кандидатуру однієї з наших активісток, яка переконана супротивниця страти ... ». З цього приводу Ж. Перро зазначає, що в результаті застосування подібних фізіономічних уявлень підсудний може втратити життя «тільки через те, що його адвокатів привернула оманливо доброзичлива фізіономія, або, навпаки, відштовхнув похмурий вираз обличчя, відмітає будь-яку думку про милосердя» [12, с. 178]. Очевидно, що описана ситуація мала місце у далекому минулому, однак, вона явно не втратила раціональності.

Розглянемо більш сучасний, науково обґрунтований зарубіжний досвід тактики заявлення невмотивованого відводу. Американський фахівець К. Дерроу пропонує три правила для заявлення невмотивованих відводів в судовій системі США. По-перше, слід відводити осіб, які внаслідок соціального стану або особистих якостей можуть стати лідерами колегії. Дослідження підтверджують, що, як і в житті, деякі індивідууми домінуватимуть на обговореннях, у результаті чого більшістю може стати голосна меншість. По-друге, слід відводити осіб, які володіють особистим досвідом у винесенні рішень стосовно подій у житті, що нагадують обставини справи, або просто стикалися у своєму житті з схожим випадком. Така людина цілком може привнести «свій досвід» у нарадчу кімнату, змушуючи своїх колег використовувати його, а не докази у справі, при прийнятті рішення. Автор також висловив думку, що найбільш надійним критерієм невмотивованого відводу є особиста реакція сторони на конкретного кандидата у присяжні. Якщо реакція на людину, яка має за всіма параметрами викликати тільки позитивне ставлення, негативна, то цьому кандидату слід заявити відвід [9, с. 155]. У. Бернем також зауважив, що вороже ставлення кандидата у присяжні до певної сторони у судовому процесі може змусити її адвокатів скористатися своїм правом на відвід без зазначення причин [16, с. 10].

У США прокурори і адвокати для визначення більш точних психологічних критеріїв для заявлення невмотивованих відводів з урахуванням особливостей розгляду справи і особистості підсудних і потерпілих широко використовують допомогу наукових консультантів-психологів. Для надання прокурорам, адвокатам і їх підзахисним такого роду послуг існують спеціалізовані консультативні фірми, дохід яких за спостереженням Д. Майерса становить 25 млн. доларів щорічно і

більшість клієнтів задоволені результатами [13, с. 423].

У цьому зв'язку варто навести позицію судового психолога Е. Димитріус, яка ґрунтується на практичному досвіді вивчення більш ніж десяти тисяч кандидатів у присяжні засідателі. Вона дійшла до висновку, що надійність кандидатів у присяжні серед жінок і чоловіків залежить від трьох взаємопов'язаних ключових ознак, які виступають в якості своєрідних індикаторів можливого рішення присяжних: 1) здатність кандидата у присяжні до співчуття; 2) сприятливі соціально-економічні умови формування і розвитку його особистості (доходи сім'ї, любов і підтримка близьких людей, ступінь задоволення фізіологічних і соціальних потреб); 3) задоволеність кандидата у присяжні засідателі своїм життям. Свою рекомендацію вона пояснює соціально-психологічними закономірностями: такі люди «... не хочуть нікому зла і навряд чи виявляться недобросовісними ... Визначивши людину як здатну до співчуття або незвичайно холодну та жорстоку, я вже знаю про неї більше, ніж можуть розповісти її вік, освіта, професія, зовнішність і стать разом узяті» ... «Ці люди, чії потреби завжди задовольнялися, бувають, як правило, більш впевненими в собі, добрими, щедрими, терпимими, поблажливими і відкритими ... Якщо нас оточували доброта і співчуття, то ми виростемо турботливими людьми. І не важливо, який у нас зріст, колір шкіри, стать або вік» [14, с. 72-75] Ці, на перший погляд, доволі прості закономірності та висновки, все ж заслуговують на сприйняття, адже Е. Димитріус брала участь як консультант сторони захисту при виборі складу колегії присяжних засідателів у резонансній для Америки справі О. Дж. Сімпсона, якого відібрані присяжні виправдали.

Окрім психологічних властивостей кандидатів у присяжні, у зарубіжній судовій практиці причинами для невмотивованого відводу вважають певні факти із їх особистого минулого чи історії їх родини, що могли на них вплинути. Зокрема, інформацію про притягнення кандидатів у присяжні або їх родичів до адміністративної чи кримінальної відповідальності, відомості про те, чи були кандидати у присяжні чи їх родичі жертвами злочинів; робота чи інші відносини з правоохоронними органами розглядають як причину для заявлення невмотивованого відводу. Право на невмотивований відвід застосовувалося також у випадках, коли сторона не могла обґрунтувати свій вибір правовою нормою, а виходила із обставин знайомства кандидата у присяжні з підсудним і його родичами до судового розгляду; проживання в одному будинку з потерпілим, знайомство з ним, наперед висловлену думку про потерпілого і його сім'ю; родство кандидата у присяжні з свідком захисту по справі; робота у кримінально-виконавчій системі; перебування кандидата у присяжні раніше на диспансерному обліку з діагнозом хронічний алкоголізм [15, с. 2846].

Слід вказати, що у державах англо-американської правової сім'ї підставою для невмотивованих відводів не можуть бути дискримінаційні ознаки особи (раса, етнічне походження, стать тощо) [4, с. 95]. Якщо у суду виникає підозра на прихований прояв дискримінації з боку сторони, то суд зобов'язує заявника невмотивованого відводу все ж вказати, чим він керується. Цей аспект більш детально буде розглянуто нижче на прикладі судової практики США.

У світі спостерігається тенденція до відмови чи обмеження невмотивованих відводів кандидатам у присяжні. На історичній батьківщині суду присяжних у Англії для обвинуваченого раніше існувало право на 7 невмотивованих відводів, потім воно було скорочено до 3, а з 1988 р. зовсім виключено [17, с. 45; 18, с. 153]. На нашу думку, подібну радикальну зміну спричинило прецедентне право ЄСПЛ. Зокрема, цей поважний Суд висловив позицію, що особиста неупередженість судді презюмується, доки не буде доведено протилежне (рішення у справах «Kurgianou проти Кіпру», § 119; «Hauschildt проти Данії», § 47). Для того, щоб вирішити, чи у певній справі є правомірні підстави сумніватись в неупередженості судді, слід взяти до уваги думку скаржника, якій, проте, не можна надавати вирішальної ролі. Визначальною є потреба встановити, чи його оцінка може вважатись об'єктивно виправданою (рішення у справах «Ferrantelli і Santangelo проти Італії», § 58; «Padovani проти Італії», § 27) [19, п. 96, 101]. Легко побачити, що ідея невмотивованого відводу із таким підходом ЄСПЛ несумісна, що, очевидно, обумовило відмову від нього у англійському праві.

У судовій системі США право на невмотивований відвід кандидату у присяжні на цьому етапі збережене, проте воно може створювати юридичний конфлікт з точки зору проблеми дискримінації у суспільстві, що є гострою для цієї держави. Верховний Суд США часто визнавав, що існування невмотивованих відводів необхідно для справедливого судового розгляду, хоча він завжди утримувався від того, щоб назвати цей інститут конституційною гарантією правосуддя. Невмотивований відвід – це привілей, передбачений законом, який може бути розширений, скорочений або скасований законодавчим органом [10, с. 168]. Формально право на невмотивований відвід не скасоване, проте Верховний Суд США у рішенні у справі «Watson v. Kentucky» (1986)

ухвалив, що Конституція США забороняє відвід присяжного на підставі його расової або статевої належності як неконституційні дії [9, с. 156]. У подальшому цей антидискримінаційний підхід було застосовано у справах «Hernandez v. New York» (1991), «Georgia v. McCollum» (1992), справі «J.E.B. v. Alabama ex rel. T.B.» (1994) [10, с. 169].

Коментуючи зміни судової практики, суддя Верховного Суду США Сандра Дей О'Коннор відзначила тенденцію до обмеження використання невмотивованих відводів: «оскільки ми крок за кроком встановлюємо конституційні обмеження на використання невмотивованих відводів, цим ми змушуємо юристів формулювати і доводити те, що, як ми знаємо, сформулювати неможливо. Діючи так, ми робимо невмотивований відвід все менш дискреційним і все більш схожим на відвід з конкретної причини». К. Моррісон констатує, що в результаті у сторін залишаються так звані «квазіневмотивовані відводи», які повинні бути певним чином пояснені. У той же час пояснення не зобов'язане бути переконливим або навіть правдоподібним. Досить, аби суд погодився, що воно заслуговує на довіру і не містить дискримінації. Так, у справі Purkett v. Elem (1995) суд визнав расово нейтральним пояснення обвинувача, який намагався заявити невмотивований відвід двом афроамериканцям через їхні зачіски і бороди [10, с. 169-170]. Отже, як бачимо, сфера дії права на невмотивований відвід звужується і воно трансформується у «квазіневмотивовану» форму, якщо виникає побоювання прихованої дискримінації щодо кандидата у присяжні.

Далі співставимо кількість невмотивованих відводів в країнах близького і далекого зарубіжжя. У порівнянні із вищезгаданими пам'ятками права Англії, у США кількість невмотивованих відводів є більшою і прямо залежить від ступеня тяжкості злочину, мірою покарання, що загрожує підсудному. Відповідно до п. 24 (b) Федеральних правил кримінального судочинства США для кожної сторони передбачено до 20 невмотивованих відводів, у тому випадку, якщо у справі може бути винесено смертний вирок. Якщо інкримінований злочин загрожує ув'язненням на строк більше 1 року, то сторони можуть заявити не більше 6 відводів кожна. Якщо обвинуваченому загрожує ув'язнення до 1 року або штраф, або і те і інше, то кількість невмотивованих відводів не може перевищувати 3 для кожної сторони. Якщо у справі декілька обвинувачених, суд може дозволити їм додаткові невмотивовані відводи [9, с. 153-154].

У інших державах, що традиційно відносяться до англо-американської правової сім'ї, ми спостерігаємо аналогічний підхід. Зокрема, у законодавстві Австралії, за яким обвинувачений може заявити відвід 12 кандидатам у присяжні, без посилання на будь-яку причину, а по найбільш серйозним категоріям злочинів – до 20 [20, с. 162]. У Новій Зеландії при відборі кандидатів у присяжні сторони мають право заявити їм по 4 невмотивовані відводи. За наявності 2 або більше обвинувачених, сторони мають право заявити до 8 невмотивованих відводів кандидатам у присяжні засідателі [21]. У законодавстві Канади закладений комплексний критерій, який одночасно включає тяжкість злочину і розмір колегії присяжних засідателів, допускаючи максимальне число невмотивованих відводів до 20 [22]. У Шотландії представники обвинувачення і захисту мають право відвести кожний до 3 кандидатів у присяжні, не вказуючи причин. У Північній Ірландії обвинувачений може відвести без зазначення причин до 12 кандидатів у присяжні [17, с. 45; 18, с. 153].

У законодавстві окремих держав, які належать до романо-германської правової сім'ї і запровадили класичну модель суду присяжних, враховано необхідність сприяння стороні захисту, що виражається у більшій кількості невмотивованих відводів для підсудного, його захисника. Зокрема, у Франції прокурор має право на 4 невмотивованих відводи, а підсудний і його захисник на 5 [18, с. 153]. За КПК Казахстану державний обвинувач здійснює невмотивований відвід 2 кандидатів у присяжні засідателі, а підсудний, його захисник – 3 кандидатів в присяжні за умови участі у справі 1 підсудного. Якщо в справі беруть участь декілька підсудних, то державний обвинувач також має право відвести 2 кандидатів у присяжні, а невмотивований відвід кандидатів у присяжні підсудними проводиться за їх згодою, у випадку її відсутності шляхом розподілу між ними кількості кандидатів, які відводять порівну, якщо це можливо (ст. 643) [23].

У інших державах континентальної правової сім'ї дотримуються принципу рівного розподілу права на невмотивований відвід кандидату у присяжні між обвинуваченням та захистом. Наприклад, за КПК РФ до його змін Законом №190-ФЗ від 23 червня 2016 р. сторони мали право заявити по 2 невмотивованих відводи кандидатам у присяжні, а після вказаної дати воно скоротилося до 1 невмотивованого відводу для сторони. Ця, на нашу думку, недемократична зміна законодавства все ж знайшла підтримку з боку Б. Т. Безлепкіна, який вважає, що право на заявлення невмотивованих відводів має бути обмежене, бо воно перешкоджає укомплектуванню колегії присяжних засідателів, затуляє провадження [24]. Висловлено було і протилежну думку про шкідливість зведення права на

невмотивований відвід до мінімального рівня. Зокрема, обмеження прав сторін при формуванні колегії присяжних навряд чи досягне поставленої законодавцем мети – зниження тиску сторін на присяжних, але істотно обмежить можливість з'ясування психологічних установок кандидатів. Результатом обмеження активності сторін на даному етапі може потім стати тенденційність суду присяжних, тобто нездатність винести об'єктивний вердикт [22]. Ми солідарні з даною думкою. Крім того, залишення права на невмотивований відвід лише щодо 1 кандидата у присяжні для сторін є сигналом недемократичного, формального підходу законодавця до регулювання інституту суду присяжних, нерозумінням його суті. Особливо небезпечним це становище є у випадку, коли у справі беруть участь 2 чи більше підсудних, адже право на 1 невмотивований відвід вони мають реалізувати спільно за домовленістю чи за жеребом (ч. 15 ст. 328 КПК РФ). Це послаблює право на захист.

Інше критичне зауваження щодо регулювання права на невмотивований відвід за російським законодавством висловлене І. Л. Петрухіним, який відзначив, що цього права позбавлені потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач і їх представники, що не узгоджується з принципом рівності сторін [25, с. 9]. Це абсолютна слушна думка, яка мала б бути втілена у чинному КПК РФ, адже прокурор має з'ясувати думку інших учасників сторони обвинувачення, але останнє слово залишається тільки за ним.

Процедура відбору колегії присяжних засідателів в Грузії є схожою з аналогічною процедурою за КПК РФ. Разом з тим при відборі присяжних по КПК Грузії сторони поставлені в більш привілейоване становище, ніж за КПК РФ, оскільки вони мають право на ознайомлення з анкетами кандидатів в присяжні до відбору і вправі заявити до 6 невмотивованих відводів [26, с. 165].

Висновки. За етимологічним та термінологічним навантаженням невмотивований відвід слід розглядати як такий виклад клопотання про усунення кандидата у присяжні, який не містить мотивів, аргументації. При цьому невмотивований відвід не повинен сприйматися як нераціональне, безпідставне клопотання. Відсутність обґрунтування наміру сторони усунути певного кандидата у присяжні від здійснення правосуддя є його особливістю та перевагою, оскільки не потребує доказування. З цієї причини невмотивований відвід є імперативним і це робить його дієвою гарантією процесуальних прав сторін на законний склад суду. З позиції сторони захисту метою процедури невмотивованого відводу є залишити тих кандидатів у присяжні, що найбільш співчувають підсудному.

Узагальнення наукових джерел дозволяє вказати, що причини заявлення невмотивованого відводу можуть бути дуже різноманітними, інколи достатньо дискусійними. Але їх об'єднує те, що заявник не може обґрунтувати власну позицію правовою нормою, формуючи суд присяжних відповідно до власного законного інтересу. Досвід США доводить, що найбільш ефективно використати право на безмотивний відвід сторона може з допомогою залученого нею психолога.

У світі спостерігається тенденція до відмови чи обмеження невмотивованих відводів кандидатам у присяжні. На історичній батьківщині суду присяжних у Англії право на невмотивовані відводи з 1988 р. зовсім виключено. На нашу думку, це спричинено прецедентним правом ЕСПЛ, яке закріпило презумпцію неупередженості судді, вимагає наведення доказів чи аргументів неупередженості судді, у т.ч. присяжних.

У судовій практиці США сфера дії права на невмотивований відвід звужується і воно трансформується у «квазіневмотивовану» форму, тобто, все ж передбачає пояснення заявника, якщо виникає побоювання прихованої дискримінації щодо кандидата у присяжні.

У державах англо-американської правової системи кількість невмотивованих відводів прямо залежить від ступеня тяжкості злочину, міри покарання, що загрожує підсудному.

У законодавстві деяких досліджених держав романо-германської правової сім'ї враховано необхідність сприяння стороні захисту, що виражається у більшій кількості невмотивованих відводів для підсудного, його захисника. У інших вивчених державах ця кількість однакова для сторін обвинувачення і захисту.

Зроблено висновок, що надання права на мінімальну кількість невмотивованих відводів, зокрема, у РФ, істотно зменшує вплив сторін на формування суду присяжних, не забезпечує право на захист, справедливий судовий розгляд, якщо у провадженні беруть участь декілька підсудних.

В українському законодавстві невмотивована форма відводу виключена, адже у ч. 5 ст. 80 чинного КПК закріплено положення про те, що відвід повинен бути вмотивованим. У контексті проведеного дослідження можемо сформулювати висновок, що запровадження права на невмотивований відвід кандидату у присяжні у наше чинне законодавство як окремий крок для його вдосконалення не видається доцільним. Для правової системи України принципове значення має відзначений вище підхід ЕСПЛ, що не сумісний із ідеєю невмотивованого відводу, та значення

практики цього суду для українського законодавства та правозастосування. Не варто ігнорувати досвід інших держав, які відмовились чи обмежили право на невмотивований відвід.

Джерела та література

1. Солодков А. А. Правовий статус присяжних за законодавством України / А. А. Солодков // Вісник АМСУ. – Серія: Право. – 2013. – № 2 (11). – С. 19-27.
2. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/B/BEKKARIA_Chezare/_Bekkaria_Ch..html
3. Коломенская С. А. Формирование коллегии присяжных заседателей в уголовном процессе России и США: монография / С. А. Коломенская. – М.: Юрлитинформ, 2011. – 184 с.
4. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / В. Бернхем. – К.: Україна, 1999. – 542 с.
5. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. В 2-х томах. – Т.1 / И. Я. Фойницкий. – Санкт-Петербург: Альфа, 1996. – 607 с.
6. Словник української мови: в 11 томах. – Том 5 / І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін. – К.: Наук. думка, 1974. – 840 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
8. Солодков А. А. Особливості реалізації інституту відводу в суді присяжних / А. А. Солодков // Право і суспільство. – 2014. – № 6-2. – Ч. 2. – С. 231-237.
9. Русанова І. О. Проблеми організації суду присяжних в Україні: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.09 / І. О. Русанова. – Харків: Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого, 2003. – 195 с.
10. Моррисон К. Переговоры о немотивированных отводах присяжных / К. Моррисон. – Перевод с англ. И. И. Нагорной // Реферативный журнал «Государство и право». – 2015. – №2. – С. 168-173.
11. Владыкина Т. А. Немотивированный отвод присяжного заседателя / Т. А. Владыкина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lexandbusiness.ru/view-article.php?id=1488>.
12. Перро Ж. Красный пуловер / Ж. Перро. – М.: Прогрес, 1985. – 336 с.
13. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб.: Питер, 1997. – 668 с.
14. Димитриус Э., Мазарелла М. Читать человека как книгу / Э. Димитриус, М. Мазарелла. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 447 с.
15. Насонов С. А. Формирование коллегии присяжных заседателей: проблемы законодательного регулирования и судебной практики / С. А. Насонов // Актуальные проблемы российского права. – 2014. – № 12 (49). – С. 2841-2846.
16. Бэрнем У. Суд присяжных заседателей / У. Бэрнем. – М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1995. – 127 с.
17. Шишкін В. І. Судові системи країн світу: навч. посібник (у 3-х книгах). Кн.1 / В. І. Шишкін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 320 с.
18. Тиссен О. Н. Теоретические и практические проблемы формирования коллегии присяжных заседателей: монография / О. Н. Тиссен. – М.: Юрлитинформ, 2010. – 450 с.
19. Посібник зі статті 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод «Право на справедливий суд» (кримінальний процесуальний аспект). І частина (пункти 1-299). Оновлене видання станом на 31 квітня 2019 р. Переклад з англ. мови та опрацювання О. Дроздова, О. Дроздової [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://protocol.ua/ua/posibnik_zi_statti_6_konventsii_pro_zahist_prav_lyudini_i_osnovopolognih_svobod/.
20. Джиффорд Д. Дж., Джиффорд К. Х. Правовая система Австралии / Д. Дж. Джиффорд, К. Х. Джиффорд. – М.: Юридическая литература, 1988. – 344 с.
21. Juries Act 1981, reprint as at 1 July 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legislation.govt.nz/act/public/1981/0023/latest/DLM44099.html>.
22. Тамаева К. Немотивированные отводы присяжным заседателям / К. Тамаева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.ru/2017/5/30/nemotivirovannye_otvody_prisyazhnyam_zasedatelyam_a_byl_li_kriterij.html.
23. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852#pos=3;-227.
24. Безлепкин Б. Т. Настольная книга судьи по уголовному процессу. 5-е издание / Б. Т. Безлепкин. – М.: Проспект. – 357 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?isbn=5392243819/>.

25. Петрухин И. Л. Суд присяжных: проблемы и перспективы / И. Л. Петрухин // Государство и право. – 2001. – № 3. – С. 5-15.
26. Насонов С. А. Европейские модели производства в суде присяжных: суд присяжных в Грузии (сравнительно-правовое исследование) / С. А. Насонов // Актуальные проблемы Российского права. –

Крикунов А., Денисова Г. Немотивированный отвод кандидату в присяжные в уголовном судопроизводстве (сравнительно-правовое исследование). В статье выявлены исторический и этимологический аспекты, процессуальная природа немотивированного отвода кандидату в присяжные, его значение для формирования беспристрастного состава суда присяжных в уголовном судопроизводстве. В контексте предмета исследования обобщены памятники права, доступное законодательство и судебная практика ряда государств мира, принадлежащих к англо-американской и романо-германской правовым семьям. Установлены ситуации, при которых целесообразно заявление немотивированного отвода кандидату в присяжные. Рассмотрены юридические и психологические рекомендации зарубежных специалистов, которые применяют в своей практике право на немотивированный отвод кандидату в присяжные. В мире наблюдается тенденция к отказу или ограничению немотивированных отводов кандидатам в присяжные. Авторы пришли к выводу, что введение права на немотивированный отвод кандидату в присяжные в наше действующее законодательство как отдельный шаг для его совершенствования не представляется целесообразным. Для правовой системы Украины принципиальное значение имеет подход ЕСПЧ, не совместимый с идеей немотивированного отвода, и значение практики этого суда для украинского законодательства и правоприменения. Не стоит игнорировать опыт других государств, которые отказались или ограничили право на немотивированный отвод.

Ключевые слова: кандидат в присяжные, суд присяжных, отвод, немотивированный отвод, уголовный процесс.

Krykunov A., Denisova G. Peremptory Challenge of the Candidate to Jury in Criminal Proceedings (Comparative Legal Study). The article clarifies the historical and etymological aspects and the procedural nature of the peremptory challenge of the jury candidate, its significance for the formation of an impartial the court in criminal proceedings. In the context of the subject of the study, the authors generalize historical legal documents, available legislature and judicial practice of a number of states, belonging to the Anglo-American and Romano-Germanic legal systems. The study focuses on the situations in which it is expedient to declare an peremptory challenge to a jury candidate. The legal and psychological recommendations of foreign experts, who apply in their own practice the right to peremptory challenge of a candidate in jury, are considered. In the world there is a tendency to refuse or limit peremptory challenge to jury candidates. The introduction of the right to peremptory challenge of a candidate in a jury into our current legislation as a separate step for its improvement does not seem appropriate. The ECtHR's approach, which is incompatible with the idea of peremptory challenge, is of fundamental importance to the legal system of Ukraine. The experience of other states, that have waived or restricted the right to peremptory challenge, should not be ignored.

Key words: jury candidate, jury trial, discharge, unmotivated discharge, criminal process.

Кримінально-правові питання приведення вироку суду іноземної держави у відповідність із законодавством України (визначення статей КК України)

У статті досліджено особливості виконання вироків судів іноземних держав, а саме приведення вироку суду іноземної держави у відповідність із законодавством України. Запропоновано критерії встановлення відповідності суспільно-небезпечних діянь, вказаних у вироків судів іноземних держав, із КК України. При визначенні статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, якими передбачена відповідальність за злочин, вчинений громадянином України, засудженим судом іноземної держави, слід виділити встановлені фактичні обставини справи. Після чого потрібно вивести формулу кваліфікації відповідно до КК України, на підставі того, що в літературі іноді називають «фактичним складом злочину», з врахуванням впливу інститутів Загальної частини КК.

Ключові слова: міжнародна співпраця, вирок суду іноземної держави, законодавство іноземної держави, Кримінальний кодекс України, приведення у відповідність із законодавством України.

Постановка наукової проблеми та її значення. Україна для світу, а світ для України стає все відкритішим. Це стосується не тільки сфери економіки, політики, туризму та іншої міжнародної співпраці, а також, на жаль, і злочинної діяльності. За даними МЗС України, більше 10 тисяч українців відбувають покарання за кордоном, з них більше 6,5 тисяч засуджено до позбавлення волі [1]. Такі особи, за певних умов, мають право відбувати покарання в Україні. Кількість запитів щодо передачі засуджених осіб на територію України, що розглядається Міністерством юстиції України, зростає із року в рік. Так, зараз Міністерством юстиції України розглядається найбільша кількість запитів про передачу засуджених до/з Російської Федерації, Республіки Молдова, Чеської Республіки, Республіки Польща та Угорської Республіки [2].

Процедура передачі громадян України, засуджених за вчинення злочинів судами іноземних держав регулюється великою кількістю міжнародних договорів та двосторонніх угод між Україною та іноземними державами, а також Кримінальним процесуальним кодексом України, Кримінальним кодексом України та іншими нормативно-правовими актами. Така процедура передбачає приведення у відповідність вироку суду іноземної держави до законодавства України (встановлення, якими нормами КК України передбачене діяння, описане у вирокі суду іноземної держави, і яке покарання особа має відбути на території України). При цьому єдиною згадкою у КК України про виконання вироків судів іноземних держав і передачу засуджених є ч. 4 ст. 10 КК, де вказується, що виконання в Україні вироку іноземного суду чи міжнародної судової установи можливе, якщо діяння, внаслідок вчинення якого було ухвалено вирок, згідно з цим Кодексом визнається злочином або було б злочином у разі його вчинення на території України [6]. Таким чином, передумовою виконання в Україні вироку суду іноземної держави є кримінально-правова кваліфікація скоєного як злочину за законодавством як держави місця вчинення злочину, так і України. Проте як проводити таку кваліфікацію, яким чином встановлювати відповідність положень законодавства України та зарубіжної держави, ніяк не регламентовано. Така ситуація породжує низку неузгодженостей та непорозумінь.

Аналіз досліджень проблеми. Проблемі виконання вироків судів іноземних держав і передачі засуджених присвячені, в основному, праці дослідників у сфері кримінального процесуального права. Серед них, зокрема: Н. Г. Габлей, В. М. Кузьменко, А. В. Підгородинська, А. Ю. Піменова, Я. І. Тростянська та ін., які аналізували питання, що стосуються процедури та компетенції відповідних органів, забезпечення реалізації права відбування покарання на батьківщині.

Питання ж кримінально-правового характеру щодо виконання вироків судів іноземних держав і передачі засуджених у кримінально-правовій доктрині малодосліджені. Деякі питання висвітлювалися у наукових статтях П. С. Берзіна та К. В. Юртаєвої, праці яких, присвячені загальним кримінально-правовим питанням виконання вироку суду іноземної держави та дії кримінального

закону, а також В. О. Навроцького, Ю. А. Пономаренка, М. І. Хавронюка, праці яких присвячені, головним чином, реалізації принципу подвійної кримінальності та недопустимості застосування «подвійного» покарання і за місцем вчинення злочину, і в Україні. Кримінально-правові аспекти приведення вироку суду іноземної держави у відповідність із законодавством України (визначення статей КК, згідно санкції яких має призначатися покарання, яке має відбуватися в Україні) майже не розглядалися.

Формулювання мети та завдань статті. Відповідно до ч.3 ст.610 КПК України, під час розгляду відповідного клопотання Міністерства юстиції України суд визначає статті (частини статей) закону України про кримінальну відповідальність, якими передбачена відповідальність за кримінальне правопорушення, вчинене засудженим громадянином України, і строк позбавлення волі, визначений на підставі вироку суду іноземної держави. У зв'язку з цим постає два блоки питань, що потребують уточнення. Перший блок питань пов'язаний із визначенням статті (частини статей) закону України про кримінальну відповідальність, якими передбачена відповідальність за кримінальне правопорушення, вчинене засудженим громадянином України. Другий блок питань виникає у зв'язку із визначенням виду та розміру покарання.

Метою цієї статті є аналіз саме першого блоку питань та формулювання правил визначення статті (частини статей) закону України про кримінальну відповідальність, якими передбачена відповідальність за кримінальне правопорушення, вчинене засудженим громадянином України. Оскільки, при визначенні відповідності кримінально-правової норми за КК України діяння, інкримінованого судом іноземної держави, мова не йде про визнання злочинності та караності діяння, а лише встановлення факту, що таке діяння є злочином і в Україні, потрібно, зокрема, з'ясувати таке: - чи повинен склад злочину в КК України «на 100%» відповідати складу злочину іноземної держави (склад злочину повинен бути розміщеним у одній статті, чи можлива кваліфікація за сукупністю); - вплив інститутів Загальної частини КК (як потрібно враховувати чинність кримінального закону в часі, характеристики суб'єкта злочину, зокрема, досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність; стадії вчинення злочину, множинність).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Питання визнання та виконання вироків іноземних судів вирішуються на підставі положень, викладених у міжнародних договорах, підписаних і ратифікованих Україною, зокрема, двосторонніх міжнародних договорів з Республікою Азербайджан (від 24.03.1997 р.), Республікою Білорусь (від 12.06.2009 р.), Республікою Грузія (від 14.02.1997 р.), Республікою Вірменія (від 01.03.2001 р.), Республікою Казахстан (від 17.09.1999 р.), Китайською Народною Республікою (від 21.07.2001 р.), Республікою Узбекистан (від 19.02.1998), Туркменістаном (від 23.03.2005 р.), Корейською Народно-демократичною Республікою (від 12.11.2004 р.), Республікою Молдова (від 13.12.1993 р.) та інших. Також ці питання регламентує Європейська конвенція про міжнародну дійсність кримінальних вироків 1970 р. (чинна для України з 12 червня 2003 р.). Найбільш детальною в аспекті вирішення питань, які аналізуються, є Європейська конвенція про передачу засуджених осіб 1983 р. (є чинною для України з 1 січня 1996 р.). У вказаних міжнародних договорах викладені подібні процедури передачі громадян, які вчинили злочини за межами України для відбування покарання в Україні. Узагальнений порядок виконання цих положень міститься у ст. ст. 602-614 КПК України. Кримінально-правові норми в цьому сенсі виконують допоміжну роль, а тому варто з'ясувати в яких випадках при приведенні вироку суду іноземної держави у відповідність із законодавством України, пріоритет мають норми КК України, а в яких, на підставі міжнародних договорів, повинні переважати положення, викладені у вироках судів іноземної держави. У зв'язку, як вже відзначалося, вкрай важливо з'ясувати, чи повинен склад злочину, передбачений КК України, бути ідентичним злочину, описаному у статті (частині статті, пункті, параграфі, артикулі) (далі – статті) іноземної держави? Варіанти в цій ситуації можуть, принаймні, бути такі:

1) у законі про кримінальну відповідальність держави, яка запитує про виконання вироку в Україні, інкриміноване суспільно-небезпечне діяння описане в одній статті, а в КК України: - також в одній статті Особливої частини КК; - в декількох статтях Особливої частини КК; - у одній статті Особливої частини КК з посиланням на статтю Загальної частини КК, де описуються ознаки незакінченого злочину; - в одній статті Особливої частини КК з посиланням на статтю Загальної частини КК, де описуються ознаки співучасті у злочині; - у декількох статтях Особливої частини КК з посиланням на статтю Загальної частини КК, де описуються ознаки незакінченого злочину; - у декількох статтях Особливої частини КК з посиланням на статтю Загальної частини КК, де описуються ознаки співучасті у злочині.

2) у КК України вчинене суспільно-небезпечне діяння описане в одній статті, а в законі про

кримінальну відповідальність держави, яка запитує про виконання вироку в Україні: - у одній статті Особливої частини КК; - у декількох статтях Особливої частини КК; - в одній статті Особливої частини КК з посиланням на статтю Загальної частини КК, де описуються ознаки незакінченого злочину; - у одній статті Особливої частини КК з посиланням на статтю Загальної частини КК, де описуються ознаки співучасті у злочині; - у декількох статтях Особливої частини КК з посиланням на статтю Загальної частини КК, де описуються ознаки незакінченого злочину; - у декількох статтях Особливої частини КК з посиланням на статтю Загальної частини КК, де описуються ознаки співучасті у злочині.

Крім того можливі ситуації в яких, наведені вище варіанти можуть змішуватися у будь-якій послідовності. Враховуючи, що кримінальне законодавство різних держав значно різниться між собою, співвіднести статті кримінальних законів між собою, а тим більше врахувати кваліфікуючі (привілеюючі) ознаки, стадії вчинення злочину чи співучасть, не реально. Вимога повної тотожності не міститься і в нормативно-правових актах, що регулюють це питання [3; 4; 5]. Тому видається правильним при визначенні статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, якими передбачена відповідальність за кримінальне правопорушення, вчинене засудженим громадянином України, виділити встановлені судом іноземної держави фактичні обставини справи. І на підставі встановлення того, що в літературі інколи називають «фактичним складом злочину» вивести формулу кваліфікації, відповідно до КК України. При цьому потрібно врахувати: 1) поширення положень міжнародних договорів, що регулюють досліджуване питання на злочини, вчинені до набрання ними чинності для договірних держав; 2) чинність КК України щодо діянь, наведених у вироку суду іноземної держави в часі; 3) характеристики суб'єкта злочину зокрема, досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність в Україні; 4) положення, які стосуються стадій вчинення злочину, інституту множинності, співучасті.

Перейдемо до детальнішого розгляду означених питань:

1) поширення положень міжнародних договорів, що регулюють досліджуване питання на злочини, вчинені до набрання ними чинності для договірних держав, вирішується по-різному. Про те, на які вироки поширюється дія того чи іншого договору, вказується в самому договорі або в законі про його ратифікацію. До прикладу у ст. 21 Конвенції про передачу засуджених осіб вказується, що цей акт застосовується для виконання вироків, які були винесені або до, або після набрання нею чинності [3]. Відповідно передача засуджених осіб для відбування покарання в державі, громадянами якої вони є, між державами - учасниками вказаної конвенції, можлива і щодо осіб, які вчинили злочини до набрання нею чинності для обох держав.

По-іншому вирішено питання поширення дії договору у Європейській конвенції про міжнародну дійсність кримінальних вироків. В ст. 68 вказаного міжнародного акта зазначається, що ця Конвенція та заяви і повідомлення, дозволені нею, застосовуються лише до виконання рішень, винесених після набуття чинності цією Конвенцією між Договірними Державами, яких це стосується [4]. Відповідно, для з'ясування поширення дії положень цієї Конвенції при виконанні вироків іноземних держав потрібно врахувати: - дату набрання чинності для України (12 червня 2003 р.); - дату набрання чинності для держави, яка запитує про виконання вироку; - дату набрання законної сили вироком. І тільки в тому випадку, коли вирок набрав законної сили після набрання чинності конвенції для обох держав, її положення повинні застосовуватися.

В Узагальненні судової практики застосування судами міжнародних договорів України щодо визнання і виконання вироків іноземних судів вказується, що не тільки суди, але й компетентні органи держав, допускають помилки щодо визначення поширення положень міжнародних договорів щодо процедури визнання та виконання вироків іноземних судів [7].

2) чинність КК України щодо діянь, наведених у вироку суду іноземної держави у часі. Слід з'ясувати на підставі якого закону суд визначає статті (частини статей) закону України про кримінальну відповідальність, якими передбачена відповідальність за кримінальне правопорушення, вчинене засудженим громадянином України. Чи в цьому випадку потрібно брати до уваги закон, який діє на момент проведення визначення, а чи слід врахувати положення ст.ст. 4, 5 КК України. Відповідно до яких злочинність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння, визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння (ч. 2 ст. 4 КК України) [6], а зворотню дію в часі має закон про кримінальну відповідальність, що скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи (ч. 1 ст. 5 КК України) [6].

Для вирішення цього питання варто виходити з гуманістичного підходу на яких базуються принципи, закладені у міжнародних договорах, що регулюють досліджувані відносини, а також

тлумачення ч. 5 ст. 10 КК України:

- застосовувати для співставлення закон про кримінальну відповідальність який діяв на момент вчинення злочину у разі посилення кримінальної відповідальності;

- застосовувати для співставлення закон про кримінальну відповідальність який набрав чинності після вчинення злочину у разі скасування злочинності діяння, пом'якшення кримінальної відповідальності або іншим чином поліпшення становища особи.

3) врахування характеристик суб'єкта злочину. В Україні суб'єктом злочину визнається фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ч.1. ст. 18 КК України) [6]. Разом із тим у законодавстві деяких держав передбачено кримінальну відповідальність юридичних осіб та різний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, та поняття осудності, що, знову ж таки, породжує питання про те, чи повинні враховуватися всі ознаки суб'єкта злочину, чи достатньо врахування факту, що за законом держави, яка запитує про виконання вироку, особу визнано суб'єктом злочину. Видається в цій ситуації потрібно встановлювати відповідність всіх ознак суб'єкта злочину, що описаний у КК України. Відсутність хоча б однієї з ознак суб'єкта складу злочину свідчитиме про відсутність складу злочину загалом, а відповідно до ч.5 ст.10 КК України такі вироки не підлягають виконанню [6].

4) врахування стадій вчинення злочину, інституту множинності, співучасті. Оскільки вирок суду іноземної держави приводиться у відповідність до вимог законодавства України, то слід в першу чергу враховувати положення КК України щодо названих інститутів та порядок їх застосування. Однак оскільки в даній ситуації не йде мова про встановлення злочинності і караності діяння вчиненого на території України, то потрібно застосовувати, висловлену в попередній праці, засаду «максимальної «поваги» до вироку, винесеного судом іноземної держави» [8, с.125], а також принципу гуманізму, що закладений у міжнародно-правових договорах. Наприклад, якщо у вироку суду держави, що запитує про виконання вироку, не враховується така ознака, як повторність, то і в ухвалі компетентного суду України, така ознака враховуватися не повинна, хоча з матеріалів справи вбачається, що злочин вчинений повторно. Тобто не просто застосувати вказані інститути відповідно до обставин справи та КК України, а врахувати чи були ці обставини оцінені у вироку суду іноземної держави.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Враховуючи наведене, можна вивести такі критерії встановлення відповідності суспільно-небезпечних діянь, вказаних у вироках судів іноземних держав із КК України:

- поширення положень міжнародних договорів, що регулюють досліджуване питання на злочини, вчинені до набрання ними чинності для договірних держав, визнається для кожної держави окремо;

- щодо діянь, наведених у вироку суду іноземної держави. застосовувати для співставлення закон про кримінальну відповідальність, який діяв на момент вчинення злочину, у разі посилення кримінальної відповідальності і застосовувати для співставлення закон про кримінальну відповідальність який набрав чинності після вчинення злочину у разі скасування злочинності діяння, пом'якшення кримінальної відповідальності або іншим чином поліпшення становища особи;

- встановлення відповідності всіх ознак суб'єкта складу злочину, що описаний у КК України. Відсутність хоча б однієї з ознак суб'єкта складу злочину свідчитиме про відсутність складу злочину загалом;

- врахування стадій вчинення злочину, інституту множинності, співучасті повинно відбуватися відповідно до КК України з врахуванням вироку суду іноземної держави.

Проведене дослідження є підґрунтям для подальшого дослідження проблем приведення вироку суду іноземної держави у відповідність із законодавством України, зокрема визначення покарань на підставі вироку суду іноземної держави.

Джерела та література

1. Заєць А. Консули працюють аби допомогти кожному засудженому за кордоном громадянину України / А. Заєць [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/66557>.
2. 15-річний досвід виконання Україною Конвенції про передачу засуджених: роз'яснення Міністерства юстиції України від 03.01.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nr001323-12>.

3. Конвенція Ради Європи «Про передачу засуджених осіб» від 21.03.1983 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_025.
4. Європейська конвенція про міжнародну дійсність кримінальних вироків від 28.05.1970 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_341.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 12.04.2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04. 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
7. Практика застосування судами міжнародних договорів України щодо визнання і виконання вироків іноземних судів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/view/VS080276>.
8. Лашук Н. Р. Додаткові покарання, призначені вироком суду іноземної держави, при його виконанні в Україні / Н. Р. Лашук // Актуальні питання реформування правової системи: зб. матеріалів XV Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 1-2 червня 2018 р.), уклад. Л. М. Джурак. – Луцьк: Вежа-Друк, 2018. – С. 124-126.

Лашук Н. Уголовно-правовые вопросы приведения приговора суда иностранного государства в соответствие с законодательством Украины (определение статей УК Украины).

Процедура передачи граждан Украины, осужденных за совершение преступлений судами иностранных государств, регулируется многосторонними международными договорами и двусторонними соглашениями между Украиной и другими государствами, а также Уголовным процессуальным кодексом Украины, Уголовным кодексом Украины и другими нормативно-правовыми актами. Среди существующих международно-правовых актов, прежде всего, следует указать многосторонние соглашения, к которым относятся Европейская конвенция о передаче осужденных лиц 1983 г. (действующая в Украине с 1 января 1996 г.) и Европейская конвенция о международной действительности уголовных приговоров 1970 г. (действующая в Украина с 12 июня 2003 г.). Такая процедура предусматривает приведение приговора суда иностранного государства в соответствие с законодательством Украины (определение, какими нормами УК Украины предусмотрено деяния, описанное в приговоре суда иностранного государства). При определении статьи (части статьи) закона Украины об уголовной ответственности, которыми предусмотрена ответственность за уголовное преступление, совершенное осужденным гражданином Украины, следует выделить установленные судом иностранного государства фактические обстоятельства дела. И на основании того, что в литературе иногда называют «фактическим составом преступления», вывести формулу квалификации в соответствии с УК Украины. При этом нужно учесть: 1) распространение положений международных договоров, регулирующих исследуемый вопрос, на преступления, совершенные до вступления в силу обязательств договорных государств; 2) действие УК Украины в отношении деяний, указанных в приговоре суда иностранного государства., во времени; 3) характеристики субъекта преступления, в частности, достижение возраста, с которого наступает уголовная ответственность в Украине; 4) положения, касающиеся стадий совершения преступления, институтов множественности, соучастия.

Ключевые слова: международное сотрудничество, приговор суда иностранного государства, законодательство иностранного государства, Уголовный кодекс Украины, приведения в соответствие с законодательством Украины.

Lashchuk N. Procedure of Bringing the Verdict of a Foreign State in Conformance with the Laws of Ukraine: Criminal Legal Issues (the Definition of Articles in the Criminal Code of Ukraine).

The procedure for the transfer of the Ukrainian citizens sentenced by foreign courts for committing crimes is regulated by multilateral international treaties and bilateral agreements between Ukraine and other states, the Criminal Procedure Code of Ukraine, the Criminal Code of Ukraine and other normative-legal acts. First of all, among the existing international legal acts the multilateral agreements the European Convention on the Transfer of Sentenced Persons 1983 (in force in Ukraine since January 1, 1996) and the European Convention on the International Validity of Criminal Sentences, 1970 (valid in Ukraine since 12 June 2003) are particularly important for this study. Such a procedure involves bringing the sentence of the foreign state court into conformity with the legislation of Ukraine (determination of the norms of the Criminal Code of Ukraine provides for an act described in the verdict of a court of a foreign state). It is necessary to take into account the facts of the case provided by the court of a foreign state in determining the article (paragraph of the article) of the Ukrainian law on criminal liability, which envisages penalties for a criminal offense

committed by a convicted citizen of Ukraine. Then we need to derive a crime qualification formula in accordance with the Criminal Code of Ukraine, on the grounds of what is sometimes referred to as «actual crime» in the literature. In this case, it is necessary to take into account: 1) the dissemination of the international treaties provisions regulating the issues of crime committed before entry into force of the contractual obligations of the states; 2) the validity of the Criminal Code of Ukraine in time regarding the acts specified in the verdict of the court of a foreign state; 3) the characteristics of the perpetrator, including the age, with criminal responsibility in Ukraine; 4) provisions relating to the stages of the commission of a crime, the institution of plurality, complicity.

Key words: international cooperation, the verdict of a foreign state court, the legislation of a foreign state, the Criminal Code of Ukraine, bringing the verdict in conformance with the legislation of Ukraine.

УДК 343.213.3

О. Саско, О. Крикунов

Історичний розвиток інституту видачі особи (екстрадиції) в Україні

У статті простежено процес становлення та розвитку інституту видачі осіб, які вчинили злочини. Авторами розглянуто основні етапи і закономірності розвитку екстрадиційних відносин і їх правові основи. Зроблено висновки про те, що історія розвитку інституту видачі осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, охоплює практично всі історичні етапи розвитку суспільства. Проте лише в наш час екстрадиція набула всесвітнього значення відносно злочинів міжнародного характеру і злочинів проти миру і безпеки людства. Інститут екстрадиції як сукупність норм матеріального і процесуального характеру, а також в основі якого лежать договірні норми (у чому і його особливість), становить собою упорядковану на основі права форму міждержавної співпраці, орієнтовану на підтримку міжнародної законності й правопорядку.

Ключові слова: екстрадиція, видача правопорушників, розвиток екстрадиції, міжнародне співробітництво, екстрадиційні відносини.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним із важливих аспектів взаємодії і правової допомоги держав одна одній належить інституту видачі осіб, які вчинили злочини. Саме цей правовий інститут виступає дієвим правовим інструментом, який забезпечує в кожному конкретному випадку невідворотності відповідальності та покаранню винних осіб. Для правильного розуміння сутності будь-якого явища правової дійсності важливе значення має розгляд історичного шляху його формування та розвитку. Адже, будь-яку правову проблему неможливо розв'язати, не дослідивши належним чином її генезис [21, с. 45]. Немає сумніву в тому, що інститут видачі осіб, які вчинили злочин пройшов довгий шлях становлення і розвитку. Виникнення інституту видачі осіб, які вчинили злочини (екстрадиції) дослідники пов'язують із міжнародного права як регулятора міждержавних зв'язків. Дослідження еволюції інституту екстрадиції у кримінальному і кримінально-процесуальному праві на підставі аналізу історичного досвіду, дозволить врахувати його позитивні сторони, уникнути негативних аспектів і визначити перспективні напрями використання його в сучасній кримінально-правовій доктрині.

Аналіз досліджень наукової проблеми. Дослідження історії інституту видачі (екстрадиції) особи здійснювали такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як І. В. Басиста, В. С. Березняк, А. Г. Волеводз, В. М. Волженкіна, В. І. Галаган, Г. М. Грищук, А. І. Джигирь, К. П. Задоя, О. М. Калачова, Н. Н. Мазаева, Л. В. Максимів, Ф. Ф. Мартенс, І. Д. Мартисевич, П. П. Михайленко, К. С. Родіонов, М. П. Свистуленко, М. І. Хавронюк, О. І. Чистяков та інші правознавці. Їх наукові праці узагальнено та проаналізовано у нашому дослідженні.

Метою даної статті є дослідження на основі доктринальних джерел, практики становлення та розвитку інституту екстрадиції, а також визначення перспектив розвитку даного інституту.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Якщо звертатися до витоків виникнення інституту екстрадиції, то слід відзначити його давню передісторію. Давні пам'ятки давньоруського права містять згадки про видачу осіб, які вчинили злочин. До своєї правової системи Київська Русь вводила окремі правові норми інших країн, з якими вона співпрацювала. Таким чином, елементи міжнародного права перепліталися з національним законодавством уже на ранніх етапах розвитку давньоруської держави [11, с. 42]. У Київській Русі укладалися договори з іншими державами, які встановлювали правила видачі осіб, що вчинили злочин.

В історичних документах є згадка про три міжнародні договори, що були укладені з Візантією князями Ігорем та Олегом у 911 році, 945 році та 971 році. Згідно з даними договорами, особи, які вчинили злочини у Візантії, повинні бути видані для покарання на батьківщину, а греки – надсилалися до Візантії. Був закріплений обов'язок видачі осіб, які вчинили злочин зацікавленій стороні [18, с. 31]. Безпосередньо, у ст.14 Договору «Про мир і дружбу» 911 року, укладеного князем Олегом закріплювалася норма про видачу злочинців. Тому, договір 911 р. може свідчити про перші спроби врегулювання екстрадиційних відносин.

Однак варто зазначити, що серед дослідників існує і інша точка зору на дослідження даного питання. Зокрема, російський науковець К.С. Родионов стверджує, що в договорі 911 року мова йде не про видачу злочинців, а про повернення боржника кредиторам, тобто про виконання цивільно-правових зобов'язань [17, с. 81]. Він вважає, що при перекладі, неправильно тлумачилися терміни, які закріплені в цих договорах. Як зазначає А.І. Джигирей, жоден російсько-візантійський договір «не можна однозначно визнати джерелом екстрадиційних норм на Русі», а Договір 911 року визнається таким лише частково, оскільки лежить в основі правового регулювання видачі вцілому [5, с. 36].

Проте більш слушною видається позиція висловлена Ф.Ф.Мартенсом у 1905 році [12, с. 232], яка знайшла під тримку в роботах багатьох науковців, зокрема, у дослідженнях С.С.Беляєва, М.В.Волженкіної, Р.В.Валеєва, А.М.Тисленко та інших. Всі вони вважають, що історичний початок розвитку екстрадиції злочинців закладено у договорі «Про мир і дружбу» 911 року, укладений князем Олегом з Візантією. Прихильники даної позиції обґрунтовують, що ст.14 даного правового акту має екстрадиційний характер, пов'язаний із видачею осіб, які вчинили злочин.

У вказаному договорі передбачалося, якщо злочинець не повернеться в Русь – нехай скаржаться руси християнському цесареві і нехай схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке саме [7, с. 60]. На нашу думку, договір, укладений князем Олегом із Візантією 911 р., фактично є першою спробою договірного врегулювання відносин, які сьогодні прийнято називати екстрадиційними.

До цього історичного періоду також можна віднести договори Київського князя Ігоря с Візантією 945 року, князя Святослава 971 року, в яких також частково згадувалося про видачу осіб. Зокрема, у договорі 945 року закріплювалося, що якщо скоять злочин які-небудь греки, суці під владою цесарства нашого, то не майте ви, руси, права карати їх, але за велінням цесарства нашого хай дістане злочинець, як ото вчинить [6, с. 17]. Однак, у даному документі закріплено видачу особи не лише у випадку вчинення нею злочину, а й на підставі цивільно-правових зобов'язань, іноді сторони зобов'язувалися видавати поряд із зазначеними і таку категорію осіб, як втікачі.

Кодифікований збірник «Руська Правда», який дійшов до наших днів у вигляді Короткої Правди (1136 р.) і Просторової Правди (1209 р.), закріплювали норми законодавства. Однак серед науковців, які досліджували питання розвитку такого інституту як екстрадиція немає єдиної узгодженої думки про ті норми, що закріплені в Руській Правді. Одні науковці вважають, що норми Руської Правди визначали лише небезпечні посягання проти особи і майна [9, с. 33], інші ж вказують, що рівень правової думки і юридичної техніки того часу ще не дозволяв групувати злочини залежно від їх об'єктів [22, с. 89]. Варто відмітити, що визначну роль у становленні основ міжнародного співробітництва щодо екстрадиції відіграла саме Руська Правда, а зокрема, норма Просторової Правди «Про людину», яка встановлювала відповідальність за шахрайство і наступну втечу в іншу країну та регулювала правила повернення таких осіб на батьківщину [11, с. 45]. А норми Короткої Правди регламентували відповідальність за приховування іноземцями особи, що втекла від господаря, встановлювала кримінально-процесуальні та цивільно-процесуальні правила судового розгляду та провадження, а також регламентувала заходи з приводу відшкодування завданої шкоди.

Потім досить довгий період часу вітчизняне кримінальне законодавство не зазнавало кардинальних змін.

В період часу з XIV по XVI століття, коли Україна знаходилась в складі Речі Посполитої особливе місце серед тогочасних нормативно-правових актів посів Литовський Статут 1588 р., який

також містить згадку про врегулювання питань, пов'язаних з екстрадицією. В статті 4 розділу 11 вказувалось: «Тежь если бы таковой квалтовникъ, забивъши кого в дому, в господе и на улицы, на дорозе и где ж кольвекъ, а будь заразомъ по том учынкъ не будучи позванъ або и после позваня, такъ заочного, яко и очевистого, не становечисе на рокъ, за позвы припалый ку росправе, прочь с того панъства нашего, великого князства, утекъ або хотя бы с панъства нашего не утекъ, але би се без причмнь слущьныхъ правныхъ ку праву за позвът не становиль, тогды таковой самъ от вряду нашего маеть быти отосланъ на выволанье до нас, господаря» [20]. Даний документ закріплював, що особи, які вчинили злочини і переховувались з метою ухилення від відповідальності, у разі встановлення їх місця знаходження підлягали видачі потерпілій стороні за місцем вчинення злочинів. При цьому, у даному акті закріплено, що таке рішення приймалося судом.

Період козацької доби характеризується розвитком дипломатичних та торгівельних відносин козаків з іншими державами. Свідченням цього є договір між турецьким цісарем і Військом Запорізьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі. У статті 13 вказувалось: «якщо християнський в'язень у державі цісаря його милість утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати, але за те не зазнає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його, ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невольник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам» [16, с. 142]

Поступово питання міжнародного співробітництва почали переходити на міжнародно-правовий рівень. Свідченням цього є переговори з Англією, про що говорять листи королеви Єлизавети Англійської до царя Івана Грозного 1568 р. і 1570 р. [2, с. 46]. Першим міжнародним актом, що регулював виключно питання видачі осіб, які вчинили злочини, став Договірний запис зі Швецією 1649 р. «Про видачу перебіжчиків». Згідно з цим документом, видачі підлягав кожен втікач незалежно від суспільної небезпечності вчиненого діяння [11, с. 58].

Соборне Уложення 1649 р. створило правову основу для міжнародного співробітництва з питань видачі осіб, включаючи питання про порядок викупу полонених. Розділ VIII «Про спокуту полонених» регулював питання обміну полоненими. Зокрема, полонений, який добровільно здався ворогові, вважався злочинцем, а вчинене ним діяння розглядалося як державний злочин, за що передбачалася смертна кара. Дана категорія полонених підлягала викупу, після чого і вирішувалося питання про їх притягнення до відповідальності. В цей історичний період загальному розвитку кримінального законодавства сприяли множинні правові акти про повернення господарям втікачів і холопів в Російській імперії. У такій історичній пам'ятці, як «Накази сищикам втікачів і холопів» від 02.03.1683 р., досить чітко викладена система державного розшуку біглих селян і холопів [2, с. 51]. Даний документ став підґрунтям для правових інститутів, які регулювали міжнародне співробітництво, а саме: міжнародний розшук, видачу осіб, основи співпраці у кримінальних справах з іноземними державами.

Російська імперія приділяла значну увагу формуванню правових основ міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю за кількома напрямками. Кримінально-правове регулювання з питань притягнення до відповідальності іноземців та власних підданих, які вчинили злочини за кордоном, здійснювалося на основі Уложення про покарання кримінальні та виправні (1845 р.). Уложення 1845 р. вперше у вітчизняній законодавчій практиці містило норми про дію закону щодо названих осіб, про порядок притягнення до відповідальності російських підданих, які вчинили злочини за кордоном проти держави або підданих країни перебування, а також про особливості залучення до відповідальності військовослужбовців Росії та іноземних армій на території Росії [2, с. 62]. Так, ст. 179 Уложення 1845 р. відзначалося, що в тому випадку, якщо буде встановлено факт вчинення злочину російськими особами проти держави або її громадян до від'їзду особи за кордон, а також вчинення злочину за кордоном, вони могли бути запитані до видачі для притягнення їх до кримінальної відповідальності [3, с. 32].

В Уголовному Уложенні 1903 р. закріплювалося, що Російська імперія видає іноземців, які вчинили злочин за її межами, для суду та покарання в іноземній державі. Зі сторони російської держави видача осіб мала проводитися відповідно до договору або начал взаємності, що утвердилися у відносинах із запитуючою державою. Проте, дане Уложення не містило детальної регламентації питань екстрадиції. Тому дане Уложення у 1911 р. було доповнено главою XII «Про видачу злочинців на вимогу іноземних держав». Після запровадження цих змін починається розвиток інституту видачі осіб. Оскільки, з розвитком міжнародних відносин розширювалася компетенція держав і збільшувалося коло питань, що стосувалися екстрадиції. Зокрема, крім видачі іноземних осіб, учасники договорів зобов'язувалися переслідувати за своїми законами власних громадян, які вчинили

злочини проти законів іншої держави. Така передача була можливою, якщо держава пред'являла вимогу екстрадиції.

Після Жовтневої Революції 1917 р. і утворення СРСР міжнародні відносини в сфері екстрадиції підтримувалися країною переважно на дипломатичному рівні. Тривале невизнання нашої держави на міжнародній арені, а потім – зведена в державну політику ізолюваність громадян СРСР від контактів з іноземцями та закритість кордонів сприяли згортанню в ці роки повномасштабного співробітництва з іноземними державами, що знаходило вияв у заідеологізованому підході до вирішення екстрадиційних питань. У радянському революційному праві були визначені тільки основні принципові засади інституту видачі осіб, деталі ж не регламентувалися. У нормах Декрету «Про видачу іноземців», прийнятого 01.03.1919 р., було зазначено, що не підлягають видачі особи, які переслідуються за релігійні злочини і за злочини, спрямовані проти урядів, що захищають інтереси панівних класів [13, с. 141]. Хоча допускалася видача осіб, які переслідувалися за злочини, спрямовані проти урядів, що відстоюють інтереси трудящих класів. Видача осіб за вчинення інших злочинів пов'язувалася із існуванням міжнародного договору (конвенції), укладеного із іноземними державами, які зверталися із запитом про видачу. Але особа (громадянин іноземної держави) могла бути виданою і в силу особливої постанови робітничо-селянського уряду, прийнятої в кожному окремому випадку. У згаданому Декреті проводилось розмежування видачі осіб на два види, а саме: 1) видачу осіб, які перебувають під слідством чи судом; 2) видачу засуджених осіб [18, с. 45]. Документальним закріпленням розуміння радянською владою утвердженого на Заході правового явища «екстрадиція» стала затверджена Раднаркомом СРСР 23.10.1923 р. Типова конвенція про видачу злочинців. Видача осіб розумілася як засноване на договорі взаємне зобов'язання держав, тому СРСР зобов'язувався видавати осіб лише за ті злочини, які передбачені КК обох держав. Визначення номенклатури екстрадиційних злочинів проводилося на основі санкції кримінально-правової норми, яка за вчинення злочину певного виду передбачала покарання у виді позбавлення волі [18, с. 45].

Наступним історичним етапом у розвитку інституту екстрадиції є післявоєнний період. Після Другої світової війни притягнення до відповідальності за злочини, вчинені нацистами, є однією з основних цілей екстрадиції. Зокрема, 13.01.1942 р. була прийнята Міжсоюзницька заява (так звана Сент-джеймська декларація) про покарання за військові злочини. Уряди дев'яти країн заявили, що вони повні рішучості в дусі міжнародної солідарності простежити за тим, щоб винні й відповідальні, яка б ні була їхня національність, були розшукані, передані в руки правосуддя і засуджені та щоб винесені вироки були виконані. Це призвело до створення Нюрнберзького і Токійського міжнародних військових трибуналів для суду над військовими злочинцями, злочини яких не пов'язані з певним географічним місцем, а також до процесів над військовими злочинцями, організованих в тих країнах, де вони скоїли злочини [4, с. 48]. Тому у повоєнний період екстрадиція набуває важливого значення в питаннях переслідування за злочини, які вчинені проти миру і безпеки людства.

Проте, варто відмітити, що у цей період СРСР виступає стороною цілої низки договорів із країнами соціалістичного табору про правову допомогу з цивільних, сімейних та кримінальних справ, до яких включалися окремі положення про видачу осіб та був учасником багатосторонніх конвенцій по боротьбі із окремими видами злочинів, однак спеціальних двосторонніх договорів та конвенцій саме про видачу злочинців СРСР не укладав. Лише з розпадом СРСР створюються умови для переходу екстрадиції на якісно новий рівень розвитку та функціонування в правовій системі України як окремого комплексного міжгалузевого правового інституту [18, с. 11].

Після розпаду СРСР та проголошення незалежності Україна, наша держава стала повноправним суб'єктом міжнародних відносин. В результаті чого було укладено цілу низку міжнародних договорів, предметом регулювання яких виступають екстрадиційні відносини, зокрема це були договори про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах, укладені з різними країнами з якими Україна підтримувала міжнародні зв'язки.

За роки незалежності України важливу роль у кодифікуванні інституту видачі особи за кримінальні правопорушення відіграли різні міжнародні нормативно-правові документи. Зокрема, Законом України від 16.01.1998 р. № 43/98-ВР ратифіковані Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 року, Додатковий протокол 1975 р. та Другий додатковий протокол 1978 р. до цієї Конвенції, Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.1993 р., Типовий договір про видачу, прийнятий резолюцією 45/116 Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1990 р., а також укладено близько 30 договорів з іншими державами про правову допомогу Україні. Аналогічні питання, що стосуються видачі злочинців, є у конвенціях по боротьбі з окремими видами злочинів: Конвенції ООН про боротьбу проти незаконного

обігу наркотичних засобів та психотропних речовин 1988 р., Конвенції про охорону персоналу ООН та зв'язаного з нею персоналу від 1994 р. тощо [14, с. 71].

Питання екстрадиції регламентують низка багатосторонніх міжнародних договорів з питань екстрадиції, а саме: спеціальні договори про екстрадицію (Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 р.), договори про правову допомогу у кримінальних справах, які включають окремі норми екстрадиції та договори про боротьбу зі злочинами міжнародного характеру. У випадках, коли між Україною й іноземною державою немає договору про правову допомогу або про видачу, питання співробітництва вирішуються на основі принципів міжнародного права в порядку міжнародної ввічливості та взаємності [14, с. 71].

Відносини екстрадиції отримали конституційне регулювання, адже в ч. 2 ст. 25 Конституції України закріплено, що громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. У ч. 1 ст. 10 КК України 2001 року законодавцем конкретизовано положення Конституції України. Таким же обсягом гарантій користувалися і особи без громадянства, що постійно проживають на території України. Кримінальний закон заборони щодо здійснення такої видачі не містив, конституційне ж положення стосується тільки громадян України, забороняючи їх видачу [19, с.38]. При цьому видача, в залежності від мети надання правової допомоги, передбачала такі форми: видача для притягнення особи до кримінальної відповідальності (ч. 1 і 3 ст. 10 КК України); передача іноземних осіб для відбування покарання за вчинений злочин тій державі, громадянами якої вони є (ч. 2 ст. 10 КК України).

Для реалізації даної норми матеріального права було прийнято Закон України №2286-VI від 21.05.2010 р. «Про внесення змін до КПК України щодо видачі особи (екстрадиції)», яким було доповнено КПК України 1960 року розділом 9 «Видача особи (екстрадиція)», передбачалося, що екстрадиція включає офіційний запит про видачу особи, її встановлення на території однієї держави, перевірку обставин, що можуть перешкоджати видачі, а також прийняття рішення за запитом та фактичну передачу такої особи іншій державі, компетентні органи якої звернулися із запитом про видачу [15]. Доповнення, внесені до кримінально-процесуального законодавства у 2010 році, можна було розглядати лише як невеликий крок законодавця у напрямі до повноцінного «впорядкування» відповідного правового інституту [8, с. 57].

У зв'язку з ратифікацією Другого додаткового протоколу до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах 16.06. 2011 р., назву 9 розділу КПК 1960 року було змінено на «Міжнародне співробітництво у кримінальних справах» і доповнено двома новими главами: 38 – «Міжнародна правова допомога у кримінальних справах» та 39 – «Переїзти кримінального переслідування». Проте, і після цих змін не можна було вважати, що міжнародна співпраця у кримінальних справах між Україною та іншими державами регулювалась на законодавчому рівні належним чином. Оскільки, суттєвою проблемою при екстрадиції осіб, які обвинувачуються у вчиненні злочину, була достатньо обтяжлива та складна процедура їх екстрадиції.

З прийняттям КПК України у 2012 році інститут міжнародного співробітництва під час кримінального провадження нарешті одержав більш повну та системну нормативну регламентацію.

У даному кодексі, крім визначення екстрадиції та органів, які можуть її здійснювати, передбачено саму процедуру здійснення видачі особи (екстрадицію), яка включає такі стадії: 1) офіційне звернення про встановлення місця перебування на території запитуваної держави особи, яку необхідно видати, та видачу такої особи; 2) перевірку обставин, що можуть перешкоджати видачі; 3) прийняття рішення за запитом; 4) фактичну передачу такої особи під юрисдикцію запитуючої держави [10]. Законодавцем закріплено, що до процедури екстрадиції входять такі процесуальні дії, як: затримання особи, яка вчинила злочини за межами України (ст. 582); тимчасовий арешт (ст. 583); екстрадиційний арешт (ст. 584); екстрадиційна перевірка (ст. 587).

Після прийняття та набрання чинності КПК України 2012 року, Законом України від 16.05.2013 р. № 245-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства у відповідність з КПК України» ст. 10 КК України була викладена в новій редакції. Відповідно до ч. 1 цієї статті (як і в редакції 2001 р.) наша держава встановлює заборону на видачу виключно громадян України, які вчинили злочин поза її межами. В ч. 2 ст. 10 закріплено, що іноземці та особи без громадянства, які вчинили злочин поза межами України і перебувають на території України, можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності і відання до суду. Змінилась і процедура видачі особи, що вчинила злочин. Відповідно до ч. 2 ст. 10 КК України передбачено, що іноземці, які вчинили злочини на території України і засуджені за них на підставі цього Кодексу, можуть бути передані для відбування покарання за вчинений злочин тій державі, громадянином якої вони є, якщо така передача передбачена міжнародними договорами

України. Аналогічна умова такої видачі (йдеться про наявність міжнародного договору, учасником якого має бути Україна) для притягнення до кримінальної відповідальності і відання до суду або передачі для відбування покарання, визначалась у ч. 3 ст. 10 КК України для іноземців та осіб без громадянства, що постійно не проживають на території України. Згідно норм чинного КПК України наявність міжнародного договору вже не є обов'язковою умовою для видачі особи, яка вчинила злочин. Зокрема, відповідно до ч. 1 та ч.3 ст. 544 КПК за його відсутності міжнародна правова допомога чи інше співробітництво може бути надано на підставі запиту іншої держави чи запитано на засадах взаємності.

В порядку надання міжнародної правової допомоги з метою виконання запиту можуть бути проведені будь-які процесуальні дії, передбачені чинним законодавством України або ратифікованим міжнародним договором. Тому процес здійснення екстрадиції має своєрідний алгоритм провадження, а саме: офіційне звернення про встановлення місця перебування на території запитуваної держави особи, яку необхідно видати, та видачу такої особи; перевірка обставин, що можуть перешкоджати видачі; прийняття рішення за запитом; фактична передача такої особи під юрисдикцію запитуючої держави. А це, на думку В.С. Березняка, достатньо обтяжлива та складна процедура екстрадиції [1]. Саме відсутність спрощеного порядку в КПК України значно затягував вирішення питання та бюрократизував процедуру екстрадиції.

Законом України № 2090-VIII від 07.06.2017 р. ратифіковано Третій та Четвертий додаткові протоколи до Європейської конвенції про видачу правопорушників. Положення даних документів імплементовано в законодавство України. Зокрема, прийнято Закон України «Про внесення змін до КПК України у зв'язку з ратифікацією Третього додаткового протоколу та Четвертого додаткового протоколу до Європейської конвенції про видачу правопорушників» від 02.10.2018 р. закріпив спрощену процедуру екстрадиції осіб, затриманих у зв'язку з перебуванням у міжнародному розшуку.

Законом внесено зміни до ст. 208, глави 44 КПК України «Видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція)», зокрема, до статей 575, 576, 581, 583-585, 589, 591, 593, а також викладено в новій редакції ст. 588 «Спрощений порядок видачі осіб з України».

До позитивних змін можна віднести те, що законом надано право особі просити про застосування щодо неї спрощеного порядку видачі одразу ж після затримання у зв'язку з перебуванням у міжнародному розшуку, не очікуючи надходження формального запиту про екстрадицію. А також скорочено строки перебування такої особи під вартою на території України з метою її екстрадиції іншій державі та введено практику застосування екстрадиції на сучасний європейський рівень.

Водночас, спостерігаються прогалини, які можуть в майбутньому ускладнити реалізацію новел кримінального процесуального закону. Зокрема, п.п. 2, 3 ч.9 ст.588 КПК України закріплює, що уповноважений (центральний) орган України відмовляє у видачі особи (екстрадиції) у спрощеному порядку якщо є обґрунтовані підстави вважати, що особа, стосовно якої розглядається питання про видачу (екстрадицію), є громадянином України та якщо є обґрунтовані підстави вважати, що видача (екстрадиція) зазначеної особи може суперечити інтересам національної безпеки України. Однак законодавцем не визначені критерії обґрунтованості вказаних підстав, а це у майбутньому може призвести до безпідставних відмов уповноваженим центральним органом України у видачі правопорушників.

Висновки. Враховуючи вище зазначене, можна визначити, що інститут екстрадиції як сукупність норм матеріального і процесуального характеру, а також в основі якого лежать договірні норми, становить собою упорядковану на основі права форму міждержавної співпраці, орієнтовану на підтримку міжнародної законності й правопорядку. Позитивними варто визнати зміни, відповідно до яких видача особи, що вчинила злочин, може здійснюватись і за відсутності міжнародного договору на підставі запиту іншої держави та на засадах взаємності, оскільки це не дозволить в подальшому уникати покарання окремим особам, які вчинили злочин як на території України, так і за її межами.

При цьому історія розвитку інституту видачі осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, охоплює практично всі історичні етапи розвитку суспільства. Однак лише в наш час видача набула всесвітнього значення відносно злочинів міжнародного характеру і злочинів проти миру і безпеки людства.

Джерела та література

1. Березняк В. С. Екстрадиція як інститут кримінально-процесуального права України [Електронний ресурс]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. С. Березняк; Дніпропетр. держ. ун-т внутр.

- справ. – Д., 2009. – 20 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2009/09bvspu.zip>.
2. Волеводз А. Г. Правовые основы новых направлений международного сотрудничества в сфере уголовного процесса: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.09 / А. Г. Волеводз; Научн.-исслед. ин-т проблем укреплен. законн. и правопорядка при Ген. прокурат. Росс. Федерац. – Москва, 2002. – 462 с.
 3. Волженкина В. М. Нормы международного права в российском уголовном процессе: монография / В. М. Волженкина. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. – 359 с.
 4. Гришук Г. М. Історія становлення інституту видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення / Г. М. Гришук // Кримінально-правові та кримінологічні заходи протидії злочинності: матеріали Всеукр. наук.- практ. конф. (Одеса, 13 лист. 2015 р.). – Одеса: ОДУВС, 2015. – С. 47-48.
 5. Джигирь А. И. Институт выдачи лиц, совершивших преступление: проблемы уголовно-правовой регламентации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. И. Джиги. – Краснодар, 2008. – 209 с.
 6. Договір київського князя Ігоря з візантійським імператором 945 р. // Хрестоматія з історії держави і права України: збірник документів [Текст] / Упоряд.: А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 17.
 7. Договір київського князя Олега з візантійським імператором 911 р. (витяг) // Заруба В. М. Історія держави і права України: навчальний посібник [Текст] / В. М. Заруба. – К.: Істина, 2006. – С. 60.
 8. Задоя К. П. Проблеми гармонізації та застосування положень Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо міжнародного співробітництва під час кримінального провадження / К. П. Задоя // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. – № 3 (15). – С. 56-73.
 9. История государства и права СССР/ Под ред. О.И. Чистякова, И.Д. Мартисевича. – Москва: ЮЛ, 1985. – 368 с.
 10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651%D0%B0-17>.
 11. Мазева Н. Н. Международное сотрудничество в сфере уголовного судопроизводства Российской Федерации в стадии предварительного расследования: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Н. Н. Мазева; Росс. таможенная акад. – Москва, 2004. – 224 с.
 12. Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов: в двух томах. – Т. 2 / Ф. Ф. Мартенс. – СПб., 1905. – 205 с.
 13. Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР. В 2 т. – Т. 1: 1917-1925 гг. / П. П. Михайленко. – Киев: Высшая школа, 1966. – 832 с.
 14. Басиста І. В. Міжнародний розшук та видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення: навчальний посібник / І. В. Басиста, В. І. Галаган, О. М. Калачова, Л. В. Максимів. – Київ: НАВС, 2016. – 277 с.
 15. Про внесення змін до КПК України щодо видачі особи (екстрадиції): Закон України від 21.05.2010 р. №2286-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
 16. Проект договору Війська Запорозького з Оттоманською Портою про торгівлю // Хрестоматія з історії держави і права України: збірник документів [Текст] / Упоряд.: А. С. Чанковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 142.
 17. Родионов К. С. Закон Российской империи 1911 г. об экстрадиции / К. С. Родионов // Государство и право. – 2003. – №7. – С. 80-91.
 18. Свистуленко М. П. Экстрадиция в правовой системе Украины: основные криминально-правовые аспекты: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. П. Свистуленко; Київс. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – Київ, 2005. – 237 с.
 19. Свистуленко М. П. Інститут екстрадиції у світлі нового Кримінального кодексу / М. П. Свистуленко // Києво-Могилянська академія: наукові записки. – 2002. – Том 20. Спеціальний випуск. У двох частинах. – Частина 2. – С. 337-339.
 20. Статут Великого князства Литовського 1588 года / подг. О. Лицкевич // История Беларуси IX - XVIII веков. Первоисточники. – Мн., 2002-2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://starbel.by/statut/statut1588.htm>.
 21. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія / М. І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
 22. Чучаев А. И., Кизилев А. Ю. Уголовно-правовая охрана представителей власти в 11-17 вв. / А. И. Чучаев, А. Ю. Кизилев // Государство и право. – 2001. – № 6. – С. 86-90.

Саско Е., Крикунов А. Историческое развитие института выдачи лица (экстрадиции) в Украине. В статье прослежен процесс становления и развития института выдачи лиц, совершивших преступления. Рассмотрены основные этапы и закономерности развития экстрадиционных отношений и их правовые основы. Институт экстрадиции как совокупность норм материального и процессуального характера, а также международно-правовые договорные нормы (в чем его особенность), представляет собой упорядоченную на основе права форму межгосударственного сотрудничества, ориентированную на поддержание международной законности и правопорядка. Сделаны выводы о том, что история развития института выдачи лиц, совершивших уголовные преступления, охватывает практически все исторические этапы развития общества. Но только в наше время выдача получила глобальное значение относительно преступлений международного характера и преступлений против мира и безопасности человечества. Констатированы законодательные пробелы, которые могут в будущем осложнить реализацию п.п. 2, 3 ч.9 ст. 588 УПК, поскольку законодателем четко не определены основания для отказа в экстрадиции в упрощенном порядке, что может привести к безосновательным отказам в выдаче правонарушителей уполномоченным центральным органом Украины.

Ключевые слова: экстрадиция, выдача правонарушителей, развитие экстрадиции, международное сотрудничество, экстрадиционные отношения.

Sasko O., Krykunov A. Institution of Extradition in Ukraine: History of Development. The article elucidates the process of formation and development of the institution for the extradition of persons who committed crimes. It examines the main stages and patterns of development of extradition relations and their legal foundations. The institute of Extradition, as a set of norms of material and procedural nature and the basis of which are contractual norms (it is its peculiarity), is an orderly form of international cooperation focused on the support of international legality and law. The history of the institution of the extradition of persons who committed criminal offenses development covers almost all historical stages of society's development. However, only in our time, the extradition concerning the crimes of the international character and crimes against the peace and security of mankind has gained universal importance. The study has revealed legislative gaps that may complicate the implementation of paragraphs 2, 3, part 9 of article 588 of the Criminal Procedural Code, since the legislator has not clearly identified the grounds for refusing extradition in a simplified manner. This may lead to unsubstantiated refusals in the extradition of offenders issued by the authorized central body of Ukraine.

Key words: extradition, extradition of criminals, extradition development, international cooperation, extradition relations.

РОЗДІЛ V

Міжнародне наукове співробітництво

УДК 343.43

E. Korotich

Personal Freedom Protection under Criminal Law: Current State and Enhancement Prospects

Speaking about the personal freedom's penal protection, it is necessary to note the rationality of the accepted legislative approach. The Criminal code of the Republic of Belarus has essentially expanded a list of the crimes against personal freedom that can be evidence of aspiration of the Belarusian legislator to protect of the given object maximum. The norms about crimes against personal freedom have received the descriptive dispositions that has an important practical value. In the Criminal code there were norms about liability for such crimes as trafficking in people and slave labour using, criminalization of which is a result of the international norms implementation. In spite of progressive character of the Belarusian Criminal Code in the area of the personal freedom's protection, it is necessary to recognize some defects of such protection. The most topical directions of the Criminal code development in the area of personal freedom's protection are presented in the article.

Key words: personal freedom, crimes against personal freedom, human trafficking, kidnapping, slavery, illegal deprivation of liberty, threat.

Formulation of the scientific problem and its significance. Personal freedom is one of the most significant social values which are recognized as an indispensable condition of the worthy and safe human existence, as a basis of a human legal status, necessary condition of the legal personality and the prerequisite of other constitutional rights and freedoms realization and, as consequence, progressive development of a society and the state. At present, only a deep understanding of the substance and meaning of personal freedom, understanding of the obligations (including of international) in the protection of personal freedom (liberty) would allow to protect not only personal liberty but will let to effectively exercise of other fundamental rights. The given circumstances allow to agree with opinion of those authors who assign the right to liberty (personal freedom) one of leading places in the system of the fundamental human rights and freedoms, estimating it as the most general, universal right comparable with right to life and right to health.

The presented estimation of the right to liberty (accordingly, of personal freedom) has legalization not only in the national legislation of the states, but also in the most significant international documents: according to article 3 of the Universal Declaration of Human Rights (1948) everyone has the right to life, to freedom and to security of person; article 4 of the named document separately prohibit slavery, servitude and slave trade which are traditionally considered as the heaviest infringements on personal freedom. The hierarchy of human rights is analogously built in Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950): article 2 fixes the right to life, article 4 provides an interdiction of slavery and forced labour, and article 5 guarantees the right to liberty and security of person.

In spite of long-standing history of the outstanding thinkers (such as Plato, Aristotle, Rousseau, Montesquieu, Locke, Hegel, etc.) reference to personal freedom, only after 2nd World war the mechanism of protection of the universal human values, including personal freedom, has started to be formed at universal and regional international level. Besides institutional mechanisms (United Nations, European Union, Council of Europe, etc.), at present a whole number of international treaties serve the purpose of personal freedom

protection, first of all, documents prohibiting the different forms of criminal infringements of the given freedom (for example, Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Person Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime, 2000; International Convention for the Protection of all Persons from Enforced Disappearance, 2006, etc.).

In spite of the fact that international community as well as all civilized countries carry out policy directed to the personal freedom protection, number of its violations does not decrease. In present-day judicial practice the unlawful deprivation and restriction of personal freedom cases also occur; a number of people becomes as before victims of human trafficking, kidnapping, slavery, etc., that can testify about insufficiency of the political and legal measures which the countries use for ensuring of the personal freedom's safety.

Moreover, a number of crimes against personal freedom characterize activity of transnational criminal groups (first of all, the trafficking in human, kidnapping), topicality of struggle with which is constantly underlined at the international level (for example, White paper on transnational organised crime, Council of Europe, November, 2014; Report concerning the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by Hungary, Council of Europe, GRETA (2015)11; Programme of Council Activities Prepared by the Italian, Latvian and Luxembourg Presidencies (1 July 2014 – 31 December 2015) 10948/1/14/REV 1, etc.). These circumstances require not only the coordination of activities of the different states (especially neighboring) in order to combat the criminal infringements of personal freedom (especially in a context of the struggle against organized crime), but also presuppose necessity of the theoretical researches of the named problem.

Analysis of studies of this problem. The scientific interest to the problem of the personal freedom's protection by means of criminal law began to emerge on boundary of XIX-XX centuries within the works of such criminalists, as S. Poznyshev, I. Fojnitsky, N. Nekljudov and others. In their works the named scholars tried to show the essence and forms of the personal freedom as an object of the penal protection, the development of the crimes against personal freedom as well as their possible forms.

Unfortunately, the pre-revolutionary theoretical and legal experience in sphere of the penal protection of the personal freedom hasn't been adopted by the Soviet scientists and legislative bodies. Moreover, at this time in doctrine of criminal law the interest to the given problem considerably decreased that was negatively reflected on the literary support of it. The authors addressed to the crimes against personal freedom only in context of the research of all infringements on the person.

The activation of the scientific interest to the problem of the penal protection of the personal freedom has occurred only at the turn of XX century (80-90th years). But the researches, conducted in this period, as a rule, had fragmentary character and have been devoted to the studying only of the separate crimes against the personal freedom (for example, Ph.D. thesis of N. Bojko on the problem of illegal imprisonment). The comprehensive researches of the system of crimes against personal freedom weren't carried out at this time.

At present the special attention to the penal protection of the personal freedom is given mainly by the Russian authors, the research results of which are receiving reflexion not only in the textbooks and legal publications (in articles), but also in numerous monographs and dissertations (for example, V. Pankratov, M. Snahova, E. Marahtanova, etc.).

The problem of the penal struggle with some crimes against personal freedom became the object of the research interest in the Ukrainian doctrine of criminal law too. Among the most important works in this field are the dissertations of such authors, as J. Lizogub, V. Kozak and O. Volodina.

The questions of criminalization and qualification of the separate crimes against personal freedom became a subject of the analysis within the scientific works of some Belarusian authors (for example, V. Marchuk [1; 2], A. Barkov [3], N. Retneva [4]). The special attention in the Belarusian criminal law doctrine has been given, first of all, for such crimes against the personal freedom as human trafficking, recruitment of people for exploitation, slave labour using.

Statement of the purpose and objectives of the article. Purpose of the article – scientific substantiation of limits of criminal law protection of personal freedom and development on this basis the recommendations about perfection of the content, system and place of criminal law norms, providing responsibility for crimes against personal freedom.

The presentation of the main material and the justification of the results of the study. To consider the issues of personal freedom protection under criminal law, we should start by explaining the essence of such phenomena as personal freedom, crimes against personal freedom and the system of crimes against personal freedom, which, when defined, set the limits and the main directions of the protective power of criminal law in the given area.

1. A system analysis of constitutional provisions applied in the Republic of Belarus, international documents and doctrinal research results makes it possible to define personal freedom as the independent status of a person that allows taking and implementing decisions on his / her behaviour independently or with the help of other people acting in his / her behalf, based on the respective person's needs and concerns, with regard to the existing legal and moral restrictions. Interpreted in such a way, personal freedom describes, on the one hand, a person's ability to exercise his / her physiological movement function unhampered, on the other – the state of independence from somebody else's will, the absence of illegal isolation or other use of force that suppresses a person's own will as to the purpose and form of their behaviour.

2. Crimes against personal freedom shall be regarded as antisocial deeds (actions or omissions), directed against a person's freedom, committed wilfully and knowingly, characterized with the use of methods that restrict or suppress the victim's will and prohibited by the Criminal Code as entailing criminal prosecution. The constituent elements of the above offences are as follows: public danger (the said deeds are relatively homogeneous and are characterized with a high degree of public danger), culpability (the crimes in question are committed wilfully and knowingly), illegality and liability to punishment. An essential feature of crimes against personal freedom is their being committed against or beyond the victim's will, which, practically speaking, entails the use of force against a person in some way or other except for the cases when the deeds in question are committed against minors or people with the so called «defect of volition», who do not require any special methods to be deprived of freedom (or have their freedom restricted).

3. Analysing the above crimes from the perspective of their systemic (integrative) properties defines the system of crimes against personal freedom as an integral, socially induced, organized and structurally isolated within criminal law array of homogeneous wilfully and knowingly committed crimes against personal freedom, which includes the following groups of deeds: 1) deeds against physical freedom; 2) deeds that hamper a person's freedom to make decisions concerning their behaviour; 3) deeds that restrict personal freedom as a whole (with all its manifestations taken together).

The current Criminal Code of the Republic of Belarus covers crimes against personal freedom under Chapter 22 entitled «Crimes against Personal Freedom, Honour and Dignity». This chapter regulates liability for the following offences against personal freedom: human trafficking, slave labour, kidnapping, arbitrary detention, unlawful psychiatric hospitalization, duress, murder threat, grievous bodily harm threat or property destruction threat as well as illegal foreign employment assistance. We admit that the existing legal approach to criminalization and arrangement of this offence category is quite reasonable, but at the same time believe that there are a number of drawbacks that predetermine the need to further reform the said area of criminal legislation. In view of this, we regard the following Criminal Code modifications as most urgent.

To begin with, it is the systemic and structural enhancement of criminal legislation. This modification is based on changing the legislation that regulates personal freedom protection in view of the systemic approach to crime listing. Practically speaking, the above approach involves, first and foremost, revising the range of deeds that form the crime system in question; secondly, it requires singling out crimes against personal freedom as a separate chapter entitled «Crimes against Personal Freedom» as well as streamlining their inner structure by considering the peculiarities of the main personal freedom manifestations. Note, however, that the implementation of the above Criminal Code modification trends has certain circumstances: whereas the former may be based on and stay within the current criminal legislation (i.e. in the short term), the latter modification is a long-term one that requires creating a new model for the Criminal Code chapter «Crimes against Personal Freedom». Regardless of this fact, we find it reasonable to pay attention to the latter modification.

Conclusions. Thus, prospective modification of the legal approach to personal freedom protection provided by the criminal law requires elimination of the fragmentary consideration tendency characteristic of the current Criminal Code with regard to the unity of crimes against personal freedom, which is illustrated by their combination with infringement upon a person's honour and dignity within the same chapter of the Criminal Code (Chapter 22). Even if we do not analyse in detail the existing definitions of such notions as personal freedom, honour and dignity, we may state that they denote different phenomena, which makes it impossible to declare the generic object unity in respect of the crimes classified in Chapter 22.

We believe that to secure structural and functional uniformity of the criminal law in the area of personal freedom protection the offences in question should be assigned to a separate chapter entitled «Crimes against Personal Freedom», with the title and contents of Chapter 22 of the Criminal Code being modified in accordance with the above. Moreover, taking into consideration the appreciation of personal freedom by the Constitution and the international legal community, we find it practical to change its place in the system of objects protected by the criminal legislation by locating the said chapter after the system of provisions that regulate crimes against human life and health.

The need to constantly regard the essence and nature of personal freedom as an object protected by the criminal legislation also forms the basis for modifying the list of crimes viewed by the current Criminal Code as infringement upon personal freedom. This draws our attention to the following prospective changes in the criminal legislation:

1) removing such deeds as murder threat, grievous bodily harm threat or property destruction threat as well as illegal foreign employment assistance from the system in question and including the provisions that impose liability for their violation in other chapters of the Criminal Code;

2) adding the provision that regulates liability for kidnapping to the Criminal Code Chapter that contains crimes against personal freedom, which better reflects the constituent elements of the offence and is more practical from the legal methodology perspective.

Another direction of the criminal law development in the area in question is enhancing regulatory descriptions of constituent elements of offences regarded by the current Belarusian Criminal Code as infringement upon personal freedom as well as criminalization of the deeds not covered by the existing system of penal prohibition. This modification involves, among others, the following amendments to the criminal law of Belarus:

1) using alternative deeds balanced by the nature and degree of public danger to describe the constituent elements of certain offences within the system in question. First and foremost, this refers to the main constituent elements of human trafficking (Criminal Code Article 181 Part 1). To prevent the classification problems that might arise in the future, we consider it reasonable to return to the traditional for Belarusian criminal legislation wording of the respective crime, namely: «sale, purchase or undertaking other types of activities regarding a person», as well as assign the illegality of recruiting people for exploitation to a separate article;

2) defining the crime provided for by Article 181-1 of the Criminal Code as follows: «the use of forced labour or another form of slavery or servitude exploitation, as well as enslavement or turning a person into servitude with no constituent elements of human trafficking or kidnapping»;

3) removal and (or) clarification of evaluative properties in dispositions of the corresponding criminal law provisions (e.g. the negative property of arbitrary detention (Criminal Code Article 183 Part 1); the «mentally sane person» notion in the system of constituent elements that criminalize unlawful psychiatric hospitalization (Criminal Code Article 184 Part 1), that can be clarified by the following wording: «a person whose health, as the culprit knows, does not require any psychiatric hospitalisation or in-patient treatment» etc.).

Lastly, the third direction of the Criminal Code modification concerns elimination of technical legal drawbacks that not only compromise the overall quality of the criminal law provisions, but in many cases also impede the understanding and practical application of the prohibitions they contain. With regard to the system of crimes in question the main remarks of this type cover the following issues:

1) using the crime name to describe the corresponding deed. The Criminal Code employs this approach in the disposition of Article 185. To eliminate this drawback, we suggest defining the deed elements within duress by using the term «order»;

2) disregarding certain constituent elements of crimes against personal freedom, specified directly by their names, when describing a deed in the disposition of the corresponding Criminal Code provision. In particular, while the name of the crime stipulated by Article 183 of the Criminal Code stresses the illegality of the deed, the code provision disregards this element;

3) discrepancy between the name of the crime and the penal prohibition coverage. Thus, prohibiting slave labour as one of the possible ways of human exploitation, the legislator criminalizes all manifestations of the latter in the disposition of the Criminal Code Article 181-1 Part 1. To remove the said logical inconsistency, we consider it reasonable to mention other human exploitation forms in the name of the crime provided for by the Criminal Code Article 181-1.

Sources and literature

1. Марчук В. В. О квалификации использования рабского труда / В. В. Марчук // Весн. Гродзен. дзярж. ун-та. – Сер. 4. Правазнаўства. – 2009. – № 3. – С. 66-70.
2. Марчук В. Отличие торговли людьми от некоторых преступлений (проблемы квалификации) / В. Марчук, Е. Коротич // Юстыцыя Беларусі. – 2005. – № 5. – С. 37-38.
3. Барков А. В. Преступления против личной свободы // Преступления против личности в уголовном праве Беларуси, России и Украины / П. А. Андрушко, А. А. Арямнов, Н. А. Бабий [и др.]; отв. ред.

А. И. Чучаев. – Москва: Проспект, 2014. – 680 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/111968/1/barkov_2.pdf.

4. Ретнева Н. И. Уголовная ответственность за торговлю людьми / Н. И. Ретнева; под общ. ред. Э. А. Саркисовой. – Минск: Акад. МВД Респ. Беларусь, 2009. – 151 с.

Коротич Е. Кримінально-правова охорона особистої свободи: сучасний стан і перспективи розвитку. У статті представлена характеристика кримінально-правової охорони особистої свободи людини в Республіці Білорусь. Аналіз норм кримінального закону Білорусі в даній сфері дозволив зробити висновок про раціональність прийнятого законодавчого підходу: по-перше, Кримінальний кодекс Республіки Білорусь розширив коло посягань на особисту свободу, що свідчить про прагнення законодавця забезпечити її всебічну охорону; по-друге, в Кримінальному кодексі отримали закріплення описові диспозиції норм про злочини проти особистої свободи, що має важливе практичне значення; по-третє, в Кримінальному кодексі з'явилися норми про відповідальність за такі діяння, як торгівля людьми, використання рабської праці, криміналізація яких, крім іншого, є наслідком реалізації відповідних міжнародних зобов'язань на національному рівні. Відзначаючи прогресивний характер названих та інших законодавчих заходів у зазначеній галузі, слід, проте, визнати наявність і ряду недоліків, які зумовлюють необхідність подальшого вдосконалення КК. У зв'язку з цим в статті представлені найбільш актуальні напрями реформування кримінального закону Білорусі в галузі охорони особистої свободи.

Ключові слова: особиста свобода, злочини проти особистої свободи, торгівля людьми, викрадення, рабство, незаконне позбавлення волі, погроза.

Коротич Е. Уголовно-правовая охрана личной свободы: современное состояние и перспективы развития. В статье представлены характеристики уголовно-правовой охраны личной свободы человека в Республике Беларусь. Анализ норм уголовного закона Беларуси в данной области позволил сделать вывод о рациональности принятого законодательного подхода: во-первых, Уголовный кодекс Республики Беларусь расширил круг посягательств на личную свободу, что свидетельствует о стремлении законодателя обеспечить ее всестороннюю охрану; во-вторых, в УК получили закрепление описательные диспозиции норм о преступлениях против личной свободы, что имеет важное практическое значение; в-третьих, в УК появились нормы об ответственности за такие деяния, как торговля людьми, использование рабского труда, криминализация которых, помимо прочего, является следствием реализации соответствующих международных обязательств на национальном уровне. Отмечая прогрессивный характер названных и иных законодательных мер в указанной области, следует, тем не менее, признать наличие и ряда недостатков, предопределяющих необходимость дальнейшего совершенствования УК. В этой связи в статье представлены наиболее актуальные направления реформирования уголовного закона Беларуси в области охраны личной свободы.

Ключевые слова: личная свобода, преступления против личной свободы, торговля людьми, похищение, рабство, незаконное лишение свободы, угроза.

РОЗДІЛ VI

Трибуна молодих учених

УДК 340.155.2

І. Ковальчук

Соціально-політичні передумови реформування судової влади в Австрійській імперії та її поширення у Галичині (друга половина XVIII – середина XIX ст.)

У статті увага автора зосереджена на організації судоустрою в Австрійській імперії у середині XIX ст. Внаслідок прийняття низки законів упродовж 1850–1855 рр. відбулося формування нового судоустрою Австрійської держави, зокрема і на території Галичини. Характерною особливістю цих змін стала відмова від домінального судочинства та від делегування судових функцій місцевим органам влади. Судоустрій набув триступеневої структури. Закладена всередині XIX ст. система судочинства з невеликими змінами проіснувала у Галичині до завершення Першої світової війни.

Ключові слова: судова влада, реформування, судоустрій, крайові суди, Галичина.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасне реформування судової влади в Україні потребує врахування як міжнародного, так і національного державно-правового досвіду. З огляду на це, особливий інтерес викликає питання аналізу історичного досвіду реформування судової влади в Австрійській імперії та її поширення у Галичині (друга половина XVIII – середина XIX ст.). В історичному досвіді організації та функціонуванні судової влади (судових установ) є багато повчального. Враховуючи історичні уроки, сучасним реформаторам судової влади варто удосконалити форми та засоби контролю над судовою владою з боку інших гілок влади та суспільства; необхідна матеріальна незалежність судової влади, яка включає належне фінансування судової системи та забезпечення виконання її процесуальних завдань, так і матеріальне забезпечення суддів та ін. [1, с. 500–501].

Аналіз досліджень цієї проблеми. Окремі аспекти проблеми висвітлено у працях таких вітчизняних істориків права, як В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук, О. А. Гавриленко, Н. П. Гриб, О. В. Кондратюк, В. С. Кульчицький, І. Лисяк-Рудницький, Л. Окіншевич, В. Старосольський, Б. Й. Тищик, І. Б. Ксенко. Також у роботі використано дослідження закордонних вчених А. Huber, S. Grodziski, M. Fasching, K. Karolczak, P. Stebelski, R. Tomczyk, W. Wica.

Метою статті є аналіз соціально-політичних передумов реформування судової влади в Австрійській імперії та її вплив на українські терени у Галичині у другій половині XVIII ст. до середини XIX ст.

Як відомо, удосконалення державно-правового механізму Австрійської монархії пов'язане з реформами, початок яких сягає другої половини XVIII ст. – періоду правління Марії Терезії (1740–1780 рр.) та Йосифа II (1780–1790 рр.). Саме тоді був закладений новий вектор розвитку судової системи держави, покликаний модернізувати існуючу систему [2, с. 208]. Однак через політичну кон'юнктуру і нестачу коштів на реорганізацію судівництва у першій половині XIX ст. офіційний Відень вимушено відмовився від започаткованих реформ у добу «освіченого абсолютизму». Черговий етап змін припадає на середину XIX ст., що стало наслідком революції 1848–1849 рр. і спонукало правлячу династію Габсбургів вдатися до політико-правових перетворень усередині країни [3, с. 50]. Перебудова державно-правового механізму імперії у другій половині XIX ст. відбувалася в умовах складної зовнішньополітичної ситуації та різної готовності до сприйняття змін у окремих частинах Австрійської, а з 1867 р. – Австро-Угорської монархії.

У середині XIX ст. відбулися значні зміни у системі державного апарату Австрійської монархії, що були викликані потребами капіталістичного розвитку і революцією 1848–1849 рр. та стосувалися і судоустрою та судочинства [4, с. 157]. Антиабсолютистські виступи у Відні у березні 1848 р. та посилення національно-демократичного руху в австрійських провінціях переросли у революцію та спричинили падіння режиму канцлера Клеменсо Меттерніха. Протестуючі вимагали запровадити конституцію, замінити абсолютну монархію конституційною, призначити міністрів відповідальних перед парламентом, а не перед короною. Занепокоєне поширенням революційних настроїв у краях імперії, Міністерство внутрішніх справ рекомендувало тримати ситуацію під пильним контролем, свідченням чого є листування з губернатором Галичини, графом Францом Стадіоном (1806–1853 рр.) [5, с. 3–5]. Програмні вимоги, висунуті Головною руською радою – репрезентантом українського населення Галичини, стосувалися культурно-національних реформ, покращення матеріального і правового становища на основі затверджених конституційних свобод [6, с. 23].

Під впливом революційних подій австрійський імператор Фердинанд I (1835–1848 рр.) був змушений пообіцяти широкі демократичні перетворення і проголосив основні демократичні свободи, зокрема свободу совісті, друку, зборів тощо. Особисті свободи були закріплені 25 квітня 1848 р. у конституції (конституційній грамоті), підготовленій комісією на чолі з міністром внутрішніх справ Францом фон Піллерсдорфом (1786–1862 рр.) [7]. Згідно з конституцією, Австрія проголошувалася конституційною монархією на чолі з імператором (Kaiser), створювався двопалатний парламент – Рейхстаг (Reichstag), котрий складався з Палати Земель (згодом назва змінена на Сенат) у складі 115-ти депутатів, обраних ландтагами терміном на шість років із ротацією що три роки, та Народною Палатою (Volkskammer, пізніша назва Kammer der Abgeordneten) у складі 360-ти депутатів, обраних населенням терміном на три роки. Закони набирали чинності після затвердження більшістю у обох палатах рейхсрату та імператором. Виконавчим органом мало стати Імперське міністерство (Reichsminister) на чолі з імперським міністром, а представницькими органами земель ставали ландтаги (Landtage), виконавчими органами – крайові губернатори (Landeshauptmann), вищим судовим органом – Імперським судом (Reichsgericht). Подібно, як і в інших демократичних конституціях того часу, передбачалося, що суд може бути заснований тільки легітимним шляхом. Ця норма була спрямована проти можливого зловживання з боку виконавчої влади, яка могла засновувати суди заради своїх конкретних цілей [8, с. 137].

Конституція Франца фон Піллерсдорфа викликала критику, як радикально налаштованих кіл, так і консервативного дворянства, через спротив якого вже 16 травня 1848 р. конституція втратила свою чинність. Імператор оголосив вибори до однопалатного парламенту, однак на початку червня 1848 р. був ухвалений новий виборчий закон, а скликаний на основі цього закону рейхстаг, що також складався із верхньої палати – Oberhause та нижньої палати – Unterhause, проголосив скасування панщини – повинності селян, та провів низку інших перетворень. У грудні 1848 р. імператор Фердинанд I зрікся престолу, а його наступник Франц Йосиф I (1848–1916 рр.) 4 березня 1849 р. «дарував» державі нову конституцію («октройовану» – Oktroyierte Märzverfassung або Оломоуцьку – за місцем підписання). Уже 7 березня 1849 р. було розпущено установчий рейхсрат, який так і не спромігся розглянути необхідні закони для модернізації країни.

Березнева конституція складалася з 16-ти розділів, а саме: 1) Про державу; 2) Про імператора; 3) Про державне громадянство; 4) Про гімн; 5) Про справи країв; 6) Про державні справи; 7) Про законодавчу владу; 8) Про рейхстаг; 9) Про національні конституції і національні сейми; 10) Про виконавчу владу; 11) Про Державну Раду; 12) Про судову владу; 13) Про Державний суд; 14) Про державне господарство; 15) Про збройні сили; 16) Загальні положення [9, с. 301].

За конституцією 1849 р. уся повнота влади знову зосереджувалася у руках імператора (він виступав джерелом права і йому належала виконавча влада, яку він здійснював через міністрів і підпорядкованих їм працівників, § 84), відбувалася часткова децентралізація імперії (§ 77) – кожен із 14-ти країв імперії отримував право на свою конституцію та представницькі органи [9, с. 301]. Зокрема, крайову конституцію для Галичини було надано окремим імператорським патентом 29 вересня 1850 р. [10, с. 1–2]. Згідно з цією конституцією Галичина поділялася на три округи – Львівський, Станіславівський і Краківський. Кожен округ мав власну сеймову курію із визначеним числом депутатів на чолі з президентом, підпорядкованим наміснику: Львівська – 50, Станіславівська – 42, Краківська – 58. Спільним виконавчим органом трьох курій виступав крайовий комітет, що складався з 15-ти членів [11, с. 338–339].

Березнева конституція 1849 р. дещо обмежила обсяг прав громадян, порівняно з конституцією 1848 р., зокрема у ній не було окремого розділу, присвяченого правам громадян і детально не

закріплювалися права іноземців [12, с. 83]. З демократичних прав і свобод залишався принцип рівності перед законом (§ 27), а усі австрійські громадяни могли претендувати на державні та громадські служби (§ 28). У дусі тогочасних принципів ринкової економіки кожен громадянин отримав право набувати нерухомість і заробляти гроші легальним шляхом (§ 30). Однак, з огляду на порушене питання у зазначеній статті, зупинимось детальніше на змінах, які зачепили судову гілку влади. Отже, передбачалося, що судовий процес відбувається усно і публічно (відкрито) [13, с. 720]. Чинити судочинство могли лише державні суди, а § 100 скасовував патримоніальні суди. Суддю дозволялося звільнити з посади лише на підставі відповідного судового рішення. Переведення на іншу посаду чи відхід на пенсію дозволявся тільки за згодою цього судді, що, правда, § 101 передбачав можливість усунення судді з посади унаслідок неспроможності його виконувати службові обов'язки, а також у результаті імплементації змін у судоустрої. Значним поступом можна вважати запровадження судів присяжних (§ 103), покликаних розглядати кримінальні справи про вчинення тяжких злочинів [9, с. 301]. Український правник, професор кримінального права Львівського університету, дійсний член Наукового товариства ім. Тараса Шевченка, Петро Стебельський (1857–1912 рр.) відзначав, що запровадження в Австрійській монархії судів присяжних відбувалося під французьким впливом і слугувало даниною часу [14, с. 7]. Проте суди присяжних у Австрійській імперії проіснували не довго, і то на папері, і відповідно до міністерського розпорядження від 11 січня 1852 р. були скасовані. Поруч із тим, кроком назад стало скасування гласності суду і свободи преси.

Конституція 1849 р. передбачала утворення найвищого державного суду (§ 106), на який поширювалася компетенція розглядати справи у спірних питаннях між державою й окремими коронними краями [9]. Крім цього, найвищий державний суд, як слідча і найвища судова інстанція, розглядав справи за звинуваченнями міністрів, політичні справи, пов'язані із замахами на монарха та державними зрадами. Однак порядок формування найвищого суду, процедура призначення суддів до нього, їх кількісний склад не були прописані конституційно і для цього мав бути виданий окремий закон.

І, хоч в умовах невдач під час австро-італійської війни та відцентрових рухів в Угорщині відбулася реставрація старого абсолютистського порядку, саме із змінами «весни народів» пов'язуємо формування нового порядку судочинства в Австрії. Під судочинством ми розуміємо встановлений законом порядок і форму вчинення судових дій у межах завдань судів у здійсненні правосуддя. Зокрема, 14 червня 1849 р. був опублікований імператорський патент про засади судочинства, що передбачав однакову підсудність для усіх громадян імперії, відкритий та усний судовий розгляд. Ці перетворення безпосередньо зачепили з наступного року і судоустрій у Галичині [15, с. 7]. Під судоустроєм ми розуміємо сукупність юридичних норм, які встановлюють судову систему, її організацію, завдання, компетенцію окремих судів та процедуру їх діяльності.

Організація судової влади перебувала у компетенції адміністративних органів влади, зокрема Міністерства юстиції Австрії. Технічне та матеріальне забезпечення судів (від приміщень та утримання персоналу до канцелярських товарів) цілковито лягало на плечі місцевих адміністрацій [8, с. 243]. Імператорський патент 14 червня 1849 р. закладав основи нового судоустрою, в якій мали перебувати повітові, крайові, вищі крайові суди і найвищий трибунал у Відні. Організація судівництва передбачала існування юридично закріплених судових інстанцій – нижчих і вищих судів, що давало право апелювати на рішення нижчого суду до вищої судової інстанції. У цивільних справах, як правило, існувало три, а у кримінальних – дві інстанції. У найнижчих інстанціях рішення ухвалював один суддя, а у вищих – колегія суддів («сенат»).

Перехід до модерного судоустрою в Австрії не мав характеру революційного зламу, а відбувався у вигляді суспільної реформи [16, с. 186]. Неоабсолютистське десятиліття (1849–1859 рр.) характеризувалося прагненням австрійського уряду зміцнити державу зсередини завдяки низці ініціатив, у т.ч. через реформування судочинства. Незважаючи на аристократичний ухил австрійської конституції та зловживання контролюваної поляками адміністрації Галичини, галицькі українці усе ж отримали можливість користуватися усіма перевагами конституційної правової держави. Вони могли вільніше, ніж на Наддніпрянщині друкувати газети і книжки, створювати власні товариства, брати участь у виборах (нехай не дуже демократичних), висловлювати скарги з парламентської трибуни [17, с. 423].

У період станової середньовічної держави вирішальним чинником того, який суд розглядатиме справу, вважалася станова приналежність людини. Після відходу від становості судівництва у Галичині постала нова організація судів. Судова реформа була викликана тим, що до 1848 р. поміщики виконували на місцях функції державних урядників, у т.ч. судили селян. За

визначенням дослідника історії держави і права Станіслава Гродзиського, вони виступали своєрідним «виміром справедливості у найнижчій інстанції» [18, с. 273]. Конституційна держава відкинула становий принцип, оскільки поділ на соціальні стани не вважався правовою основою. Скасування старої доміняльної системи судів та відмова від станового підходу у розгляді тієї чи іншої справи закономірно спонукали до творення нової мережі судів із чітким розподілом юридичних повноважень серед його працівників. Сьомого серпня 1850 р. імператорським патентом передбачено створення найвищого судового і касаційного трибуналу.

Виданий у грудні 1851 р. імператорський патент (т.зв. «грудневий патент» або *Silvesterpatent*) упроваджував триступеневу організацію судівництва [19, с. 9]. У першій інстанції, як у цивільних, так і у кримінальних справах, судочинство мали вершити одноособові повітові (*Bezirksgerichte*) та колегіальні повітові (*Bezirkskollegialgerichte*) суди. Останні створювалися у кожному старостві та називалися колегіальними тому, що більш важливі кримінальні справи, не підсудні звичайному колегіальному судові, слухалися за участі не менше трьох повітових суддів. Третьою групою нижчих судів виступали крайові суди (*Landesgerichte*), повноваження яких поширювалися на декілька повітів [20, с. 114]. На території Галичини і Буковини було створено дев'ять таких крайових судів. У другій інстанції створено колегіальні Вищі крайові суди, зокрема один у Львові, компетенція якого поширювалася на всю Східну Галичину та Буковину; у третій інстанції – Найвищий судовий і касаційний трибунал у Відні. У Галичині утворено два апеляційні округи з центрами у Львові та Кракові, де створено Вищі крайові суди [21, с. 75].

Попри задекларований у австрійській конституції 1849 р. принцип розмежування виконавчої та судової влади, функції повітових судів покладалися на повітові адміністрації, що можна пояснити нестачею фінансових ресурсів на розбудову розгалуженої мережі судів першої інстанції [22, с. 246–247]. Повітові суди знову були об'єднані з місцевими адміністративними органами влади – створеними у той час повітовими управліннями (*Bizirsamat*). У такому повітовому управлінні, як правило, був спеціальний чиновник, котрий займався судовими справами. Він видав цивільними справами, які не належали до компетенції спеціального судового органу першої інстанції. З кримінальних справ до його компетенції належали т.зв. проступки. Замість колишнього поділу на злочини і тяжкі поліцейські проступки, кримінальний кодекс 1852 р. запровадив поділ на злочини (*Verbrechen*) і проступки (*Vergehen*). Якщо за злочини передбачалися тюремні ув'язнення і навіть смертна кара, то за проступки – грошові покарання, арешт до шести місяців, тілесні покарання (тілесні покарання були скасовані 1867 р., однак у Галичині траплялися випадки їх застосування ще на початку ХХ ст.) [23, с. 60].

У 1852–1853 рр. на територіях, де існували крайові суди, були впроваджені т.зв. повітові міські делегатські суди (*Städtischdelegierte Bezirksgerichte*). Їм доручався розгляд менш важливих цивільних справ [21, с. 75–76]. Звернімо увагу, що реформування судочинства відбувалося одночасно із адміністративними нововведеннями, а територія судових округів зазвичай співпадала із межами політико-адміністративних утворень. Зокрема, колишні губернії перетворено на намісництва, хоч компетенція останніх мало чим різнилися від тих прав і обов'язків, які покладалися на попередню адміністрацію. Для ефективнішого керівництва Галичину у 1850 р. поділили на три урядові округи: західний (Краків), центральний (Львів) і південно-східний (Станіславів) [24, с. 13]. Розпорядженнями міністрів внутрішніх справ і фінансів від 19 січня 1853 р. було регламентовано функціонування судів першої та другої інстанцій. Унаслідок цих змін колегіальними судами першої інстанції стали крайові суди, які називали окружними (*Kreisgerichte*). Власне назва «крайовий» збереглася за судами у Львові та Кракові [21, с. 75]. У 1855 р. впроваджено новий судовий, що також опирався на трьохступеневу систему судівництва. Тож, хоч імператорські патенти 1849 р. передбачали утворення системи судів, незалежних від адміністрації, через політичні та фінансові причини з'явилися патенти, які передбачали подальше поєднання судової й адміністративної влади на місцях. Причиною цього був відхід від ліберально-демократичних принципів судочинства. Це відбилося і на прийнятих процесуальних кодексах. Наприклад, 17 січня 1850 р. імператорським розпорядженням упроваджено зміни до кримінального процесу: процес став поєднанням письмового та усного розгляду, у початковій фазі отримав інквізиційний характер, а далі опирався на засади скарговості, усності і вільної оцінки доказів. Одним із знакових нововведень стало впровадження посади судових прокурорів [25, с. 72]. Утім, 29 липня 1853 р. впроваджено новий кримінально-процесуальний кодекс, побудований на засадах інквізиційності (автор професор Віденського університету, міністерський радник Антон Гай-Глунок) [26, с. 126]. Впроваджений кримінальний процес сприяв поширенню бюрократичного формалізму, а судді були змушені багато часу присвячувати вступному слідству

заради збору доказів (зміни відбулися з ухваленням кримінально-процесуального кодексу 1873 р.) [25, с. 73].

Висновки. Отже, важливим етапом державно-правової модернізації Австрійської імперії стала революція 1848–1849 рр. Ухвалені у той час конституційні зміни закріпили розподіл влади на виконавчу, законодавчу і судову, гарантували окремі громадянські права, встановили порядок ухвалення законодавчих актів та визначили характер судочинства. Внаслідок прийняття низки законів упродовж 1850–1855 рр. відбулося формування нового судоустрою Австрійської держави, зокрема і на території Галичини. Характерною особливістю цих змін стала відмова від домінального судочинства і поступова, а з 1867 р. – цілковита відмова від делегування судових функцій місцевим органам влади. Судоустрій набув триступеневого вигляду: повітові суди – крайові / окружні суди – вищі крайові суди. Закладена всередині XIX ст. система судочинства з невеликими змінами проіснувала у Галичині до завершення Першої світової війни.

Джерела та література

1. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук, О. А. Гавриленко та ін.; за ред. І. Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2014. – С. 500-501.
2. Huber A. Österreichische Reichsgeschichte: Geschichte der Staatsbildung und des öffentlichen Rechts / A. Huber. – Prag; Wien: F. Tempsky; Leipzig: G. Freytag, 1895. – S. 208.
3. Karolczak K. Arystokraci galicyjscy wobec wypadków 1848 r. / K. Karolczak // Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji. Zbiór studiów pod redakcją W. Wica. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe AP, 1999. – S. 50.
4. Бойко І. Й. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.): навч. посібник / І. Й. Бойко. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. – С. 157.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові), ф. 146 (Галицьке намісництво), оп. 7, спр. 2740 (Листування, 1848 р.), арк. 3–5.
6. Головна Руська Рада (1848–1851 рр.): протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О. Турія; Упорядн. У. Кришталович та І. Сварник. – Львів: Інститут Історії Церкви УКУ, 2002. – С. 23.
7. Pillersdorfsche Verfassung Allerhöchstes Patent vom 25. April 1848 Verfassungs-Urkunde des österreichischen Kaiserstaates. – [Electronic resource]. – Mode of acces: https://www.jku.at/fileadmin/gruppen/142/pillersdorfsche_Verfassung.pdf.
8. Старосольський В. Держава і політичне право. Частина друга / В. Старосольський. – Подєбради: Видання «Видавничого т-ва при Українській Господарській Академії», 1924. – С. 137–243.
9. Kaiserliches Patent vom 4. März 1849, über die, durch die constitutionelle Staatsform gewährleisteten politischen Rechte [Electronic resource]. – Mode of acces: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1849&page=301>.
10. ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 2988 (Лист Міністерства внутрішніх справ із додатком конституції для Галичини, 1850 р.). – С. 1-2.
11. Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави і права України: акад. курс: підручник / Б. Й. Тищик, І. Й. Бойко. – Київ: Ін Юре, 2015. – С. 338-339.
12. Гриб Н. П. Австрійська конституція 1849 р.: особливості її прийняття, структура та основні положення / Н. П. Гриб // Часопис Київського університету права. – 2011. – Вип. 4. – С. 83.
13. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – Львів: Видавничий Центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. – С. 720.
14. Stebelski P. Sądy przysięgłych i sądy ławnicze / P. Stebelski. – Lwów, 1910. – S. 7.
15. ЦДІА України у м. Львові, ф. 309 (Наукове товариство ім. Тараса Шевченка), оп. 1, спр. 2510 (Закон про цивільне право, підписаний цісарем Францом Йосифом I, 1849 р.), арк. 7 зв.
16. Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу /Л. Окіншевич. – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1987. – С. 186.
17. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – Київ: Основи, 1994. – С. 423.
18. Grodziski S. Porównawcza historia ustrojów państwowych / S. Grodziski. – Kraków: Universitas, 1998. – S. 273.
19. Кондратюк О.В. Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01: Теорія та історія

- держави і права, історія політичних та правових учень. – Львівський державний університет внутрішніх справ / Кондратюк Олександр Володимирович. – Львів, 2006. – С. 9.
20. Allerhöchstes Cabinetsschreiben Seiner Majestät des Kaisers vom 31. Dezember 1851. – [Electronic resource]. – Mode of acces: <http://alex.onb.ac.at/cgicontent/alex?aid=rgb&datum=1852&page=114&size=45>.
21. Учреждения Западной Украины до воссоединения её в едином Украинском Советском Социалистическом Государстве: справочник. – Львов: Изд-во ЛьвГУ, 1955. – С. 75–76.
22. Gondek M. Austriacka procedura karna z 1853 i 1873 roku w praktyce orzeczniczej sądów krakowskich / M. Gondek // Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1995. – Т. 16. – С. 246–247.
23. Кульчицький В. С. Державний лад і право в Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. / В. С. Кульчицький. – Львів, 1966. – С. 60.
24. Pamiętniki urzędników galcyjskich / Przygot. I. Homola, B. Łopuszański. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1978. – S. 13.
25. Tomczyk R. Proces karny w monarchii Habsburskiej od drugiej połowy XVIII wieku do 1918 roku / R. Tomczyk // Edukacja humanistyczna. – 2013. – Nr. 1 (28). – S. 72-73.
26. Fasching M. Die historische und aktuelle Bedeutung des Geständnisses im Zivil und Strafprozess: Dissertation angestrebter akademischer Grad Doktorin der Rechtswissenschaften (Dr. iur.) / M. Fasching. – Wien, 2013. – S. 126.

Ковальчук І. Соціально-політичні передумови реформування судової влади в Австрійській імперії та її поширення в Галичині (друга половина XVIII - середина XIX в.). В статті проаналізовані соціально-політичні передумови реформування судової влади в Австрійській імперії та її вплив на українські землі в Галичині во второй половині XVIII століття до середини XIX в. Совершенствование державно-правового механізму Австрійської монархії пов'язано з реформами, початок яких досягає другої половини XVIII в. - періода правління Марії Терези (1740-1780 гг.) та Йосифа II (1780-1790 гг.). Іменно тоді був закладений новий вектор розвитку судової системи держави, призначений модернізувати існуючу систему. Однак через політичну кон'юнктуру та нестаток засобів на реорганізацію судопроїводства в першій половині XIX в. австрійські влади вимушено відмовилися від початих реформ в епоху «просвітненого абсолютизму». Очередной етап змін приходиться на середину XIX в., що стало наслідком революції 1848-1849 гг. та побудило правлячу династію Габсбургів прибегнути до політико-правових преобразований всередині країни. Перестройка державно-правового механізму імперії во второй половині XIX в. происходила в умовах складної внешнеполітичної ситуації та різної готовності до сприйняття змін в окремих частинах Австрійської, а з 1867 г. - Австро-Венгерської монархії. Значительное внимание уделяється організації судоустроїства в Австрійській імперії в середині XIX в.

Ключевые слова: судової влади, реформування, судоустроїство, крайові суди, Галичина.

Kovalchuk I. Socio-Political Preconditions for Reforming the Judiciary in the Austrian Empire and its Dissemination in Halicia (second half of the 18th - mid-19th centuries). The article highlights socio-political preconditions for reforming the judicial branch of power in the Austrian Empire and its spreading to Halicia in the second half of the 18th -mid-19th centuries. The improvement of the state-legal mechanism of the Austrian monarchy is connected with reforms, the beginning of which dates back to the second half of the XVIII century - the reign of Maria Theresa (1740-1780) and Joseph II (1780-1790). It was at that time that a new vector was created for the development of the state judicial system, designed to modernize the existing system. However, due to the political situation and the lack of funds for the reorganization of legal proceedings in the first half of the XIX century, the official Vienna was forced to abandon the initiated reforms in the era of «enlightened absolutism». The next stage of change took place in the middle of the XIX century as a consequence of the revolution of 1848-1849 and encouraged the ruling Habsburg dynasty to resort to political and legal reforms within the country. The reorganization of the state-legal mechanism of the empire in the second half of the 19th century took place in a difficult foreign policy situation and with different states of readiness for the perception of changes in certain parts of Austria, and since 1867 -in the Austro-Hungarian monarchy. In the article, considerable attention is paid to the organization of the judiciary in the Austrian Empire in the middle of the XIX century.

Key words: judicial power, reforms, judicial system, regional courts, Halicia.

Генезис кримінально-правової протидії державній зраді в Україні

У статті досліджено особливості розвитку кримінально-правових норм, що регламентували відповідальність за державну зраду в Україні на всіх етапах її становлення. Шляхом аналізу основних джерел кримінального законодавства, що діяли на території України, визначено фактори, що зумовили появу даних норм та впливали на їх зміст. Дослідження генезису законодавства про кримінальну відповідальність за державну зраду підтвердило той факт, що загрозливі для держави процеси і явища на всіх етапах історичного розвитку української держави, обумовлювали появу відповідних кримінально-правових норм, а зміст такої норми в кримінальному законі визначався, насамперед, потребами захисту державного суверенітету.

Ключові слова: державна зрада, генезис, кримінально-правова протидія, перехід на бік ворога, шпигунство.

Постановка наукової проблеми та її значення. Реалії сьогодення для України є такими, що одним із найбільш пріоритетних завдань її зовнішньополітичного і внутрішньополітичного розвитку протягом останнього десятиліття став захист основ її національної безпеки, насамперед засобами кримінальної юстиції. Так, за статистичною інформацією про стан злочинності та результати прокурорсько-слідчої діяльності за 2017-2018 рр., опублікованої Генеральною прокуратурою України, за січень-грудень 2017 р. до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) внесені відомості про злочини, передбачені ст. 111 КК України (державна зрада), по 89 кримінальних провадженнях, а вже у січні-грудні 2018 року дана цифра становила – 127 кримінальних проваджень. Варто зазначити, що у 2013 р. за ст. 111 КК України до ЄРДР внесені відомості по 1 кримінальному провадженню, кінцеве рішення по якому в звітному періоді так і не було прийнято [1].

Криміналізація даного злочину зумовлена низкою факторів, основоположне місце серед яких посідає історичний, адже будь-яку правову проблему неможливо розв'язати, не дослідивши належним чином її генезис [2, 45]. Вивчення генези кримінально-правової протидії державній зраді в Україні на всіх етапах її розвитку, забезпечить можливість відстежити історичну появу такого негативного явища, як «державна зрада» та перших кримінально-правових норм, що регламентували відповідальність за її вчинення. Разом із тим, дослідження даного питання допоможе зрозуміти причини виникнення та існування державної зради, проаналізувати неузгодженості, що мали місце в минулому та отримати позитивний правовий досвід.

Аналіз дослідження проблеми. Так, питання генезису кримінально-правової протидії державній зраді в Україні стало об'єктом дослідження таких науковців, як Г. В. Андрусів, В. Ф. Антипенко, О. Ф. Бантишев, С. В. Дьяков, О. Ю. Звонарьов, М. П. Карпушин, О. М. Костенко, Б. Д. Леонов, В. А. Ліпкан, П. П. Михайленко, А. В. Наумов, Д. О. Олейніков, Є. Д. Скулиш, В. Я. Тацій, К. Г. Фетисенко, М. І. Хавронюк, В. П. Хряпінський, О. А. Чуваков, В. М. Шлапаченко, О. В. Шамара, Н. М. Ярмиш, С. С. Яценко та ін. Проте, одні автори вивчали історію розвитку кримінального законодавства за державну зраду в цілому через призму злочинів проти основ національної безпеки [3, с. 143], інші – в історичному аспекті визначали кримінально-правову протидію державній зраді та шпигунству [4].

Разом із тим, не дивлячись на тенденції зростання інтересу науковців до вивчення проблем, що стосуються кримінальної відповідальності за державну зраду в Україні, питання, що відносяться до історичного розвитку кримінально-правової протидії державній зраді на теренах України, сьогодні залишаються вивченими лише частково, що й обумовлює необхідність подальших наукових досліджень в даному напрямку.

Метою статті є визначення особливостей генезису кримінально-правової протидії державній зраді в Україні.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Зважаючи на історію становлення української державності, дослідження генезису кримінально-

правової протидії державній зраді, варто розпочати з часів становлення та розвитку Давньоруської держави. Найвизначнішою пам'яткою давньоруського права є Руська правда – один із перших збірників, в якому найповніше визначені правові норми того часу, що були сформовані на основі звичаєвого права. Об'єктами злочину за Руською правдою визнавалися життя, здоров'я, честь та власність [5, с. 27-29]. При цьому, основи державності об'єктом злочину не виступали, оскільки не існувало таких понять, як «злочин проти держави» або ж «державна зрада». Як влучно відзначив В. А. Рогов, «правова регламентація антидержавної злочинності відбувається вже в епоху розвинутої державності» [6].

Наприкінці XIV століття після занепаду Галицько-Волинського князівства, українські землі перебували у складі різних держав. Період державно-правового розвитку українських земель того періоду тісно пов'язується з Великим князівством Литовським, до якого увійшли землі Києва, Чернігова й Волині, та Польщею, котра керувала в Галичині й Поділлі. Так, на українських землях, що входили до складу Литовської держави, спочатку зберігався свій юридичний устрій. Основними чинними джерелами права деякий час залишались звичаєве давньоруське право та Руська правда, однак, вже у 1468 р. був ухвалений Судебник Великого князя Казимира IV, який став першим збірником, в якому було уніфіковане чинне законодавство. Варто зазначити, що частина правових положень даного Судебника була запозичена з Руської правди, але при цьому містила більш суворі покарання. Саме у вказаному законодавчому акті формується поняття злочину, подібного за своїм змістом до державної зради в сучасному її розумінні, однак, охоплюється нормою про злочини проти монарха та його влади. Ст. 61 Судебника передбачає покарання у вигляді смертної кари особі, яка вчинила замах на князя. Таке діяння було віднесене до злочинів проти державності з мотивів загрози суверенітету та національній цілісності держави. Об'єктом охорони норми виступає, в першу чергу, життя людини, а як наслідок державна безпека. Другою частиною статті передбачався абсолютно самостійний склад злочину у вигляді здачі ворогу міста, що також каралось смертною карою [7, с. 76].

Наступною спробою удосконалення правової системи Литовсько-Руської держави став виданий 1529 р. Литовський Статут, у ст. 2 якого зазначалось, що якщо будь-хто втече з рідної землі на територію ворогуючої землі, то ця особа позбавлялася честі, а все її майно переходило у власність великого князя. В свою чергу, ст. 4 Статуту містила норму про те, що якщо батько перейшов на ворожу сторону, а його неповнолітні діти залишились на території рідної держави, то вони позбавляються будь-яких прав на власність батька, а також умови звільнення особи, від такої відповідальності [8, с. 447].

У подальших редакціях Статуту ознаки такого злочину, як державна зрада були уточнені та розширені, а покарання винного та його близьких родичів посилювалося залежно від суб'єктивного ставлення осіб, дії яких підпадали під дію норми. Варто зазначити, що у Розділі I Статуту Великого Князівства литовського 1566 р. встановлювалась відповідальність зрадника за завдання шкоди «господарю и Речи Посполитое» [6, с. 449]. Окрім цього, в арт. 6 Розділу I Статуту 1566 р. встановлювалась відповідальність за втечу до ворожої землі. За вчинення зазначених дій, винному призначалось покарання у вигляді смертної кари. У той час вважалося, що головною метою такого покарання було залякування народу задля «утримання свавільних людей від злочинної поведінки й збереження в доброму стані всієї держави» [9, с. 166]. Зауважу, що у Статуті Великого Князівства литовського 1588 р. також є згадка про державну зраду. Зокрема, в арт. 3, де описувалися злочини проти престолу («маєстату»), передбачалася смертна кара за листування з ворогом, а також повідомлення йому відомостей, що могли б завдати шкоди державі [6, с. 449].

Що ж стосується пам'яток російського права, що діяли на окремих територіях сучасної України, то насамперед варто згадати про «Судебники» 1497 та 1550 років, котрі фактично стали першими російськими загальнодержавними збірниками законів, однією з цілей прийняття яких була протидія «проявам сепаратизму феодальної знаті», що ототожнюється з посяганням на державний суверенітет. Судебник царя Івана IV 1550 року був доповнений такими діяннями як здача міста ворогу та шпигунство або розголошення таємних відомостей [10].

До числа наступних пам'яток права України, що передбачає відповідальність за державну зраду, варто віднести Соборне Уложення Московської держави 1649 року, що стало першим правовим актом про політичні злочини, який значно посилив кримінально-правову охорону відносин щодо захисту державної влади. Глава II Уложення передбачала ряд положень про державну зраду. Зокрема, ст. 3 вказаної глави містила норму про відповідальність за здачу міста ворогу, а ст. 4 – за умисний підпал міста з метою здачі його ворогу. При цьому, досить детально в Соборному Уложенні 1649 року був описаний склад державної зради (ст. 2, 3 та 4). Так, у ст. 2 передбачалось два засоби

так званого «заволодіння» державою: збройний заколот і дружба з ворогами царя, причому ними могли бути не лише зовнішні противники, але і внутрішні претенденти на престол. Новим у Соборному уложенні є також введення у норму особливого суб'єкта злочину, визначеного як представник панівного класу. Окрім того законодавець передбачив особливий період у змісті статті, виключно у якій діяння суб'єкта кваліфікувались як державна зрада. Таким періодом вважався воєнний стан, тобто перебування країни у стані війни або збройного конфлікту. Доповнювалась норма ст. 19, яка зобов'язувала інших осіб, яким стало відомо про вчинення державної зради, повідомити про такі дії відповідальних осіб. Особливістю є те, що вбивство особи, яка вчинила державну зраду, не каралось законом, а лише заохочувалось державою. Одночасно змістом ст. 20 Уложення передбачався другий спеціальний суб'єкт злочину у вигляді службової особи, а також об'єкт злочину – відомості військового характеру. Санкція даної статті передбачала міру покарання у вигляді смертної кари шляхом повішання на очах ворожого війська [11, с. 70].

У розвиток норм Соборного Уложення 25 квітня 1715 року був підписаний Артикул воїнський. Глава 16 збірки передбачала відповідальність за обмін інформацією з ворогом. Варто також зазначити, що нововведенням цього нормативно-правового акту стала конкретизація змісту норм, що дозволяло краще розуміти законодавця та більш правильно тлумачити відповідні норми. Так, відповідно до арт. 124, державною зрадою, вважалась дія, спрямована на передачу будь-якої інформації, у тому числі ведення не лише листування з ворогом, а і будь-які таємні розмови з ворожою стороною. Покаранням за такий злочин виступало четвертування. Аналогічне покарання застосовувалось також до особи, яка знала про таке листування, але не вчинила ніяких дій щодо його припинення. Особливістю Глави 16 виступало також те, що органи влади мали право застосовувати дану норму також і до цивільних осіб. [12, с. 85]

Наймасштабніший вплив на становлення кримінального законодавства в системі українського права мав нормативний акт «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, який не був офіційно затверджений, однак закріплені в ньому норми набули широко поширення, так як ними керувались тогочасні судові органи. Різноманітні форми державної зради описувались в Артикулі «О преступлениях против маестата государева». Зокрема, кримінально-карним вважалася передача ворогові відомостей шляхом листування або посильним з метою сприяння неприятеливі та завдання шкоди Государеві або інтересам держави. За вчинення цього злочину зраднику призначали покарання у виді смертної кари через четвертування. Покаранню за вчинення відповідного злочину підлягали не лише виконавці, але й родичі зрадника, які не повідомили про вчинення злочину та каралися на смерть. Також винагородою заохочувалося вбивство чи донесення про діяння зрадника, який тікав. Також варто зазначити, що у даному нормативно-правовому акті законодавець вперше запровадив спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності (п. 2 арт. 4). Зокрема, звільнити могли лише того злочинця, який: 1) «сам в числе изменников был»; 2) «прежде исполнения своего злого намерения» розкався; 3) «о злом умышлении в надлежащем месте верне донес» [13, с. 47].

На тлі запровадження Царським режимом на території України загальноімперської державно-політичної системи та дії законодавства Росії, в 1845 р. Державною думою Російської імперії прийнято новий законодавчий акт, що отримав назву «Уложення про покарання кримінальні та виправні». Виключно державній зраді присвячено ст. 275 вказаного Уложення та вперше використано сам термін «державна зрада», що до цього був взагалі відсутній. Так, ст. 275 є описовою, а у її п'яти частинах визначаються конкретні дії, що є зрадницькими. При цьому, законодавець уточнив об'єктивні та суб'єктивні ознаки злочину. Так, частина перша вказаної статті, визнає злочинним виникнення умислу на зраду державі або її частини іншому Правителеві або уряду та таким чином, момент закінчення злочину перенесений на стадію готування до державної зради. Новим у вказаному законі є віднесення до спеціального суб'єкта вчинення державної зради дипломатів або інших чиновників у випадку використання з умислом і на шкоду державі повноважень при укладанні трактатів з іноземною державою (ч.4 ст. 275). В свою чергу, ч. 5 ст. 275 визнає державною зрадою викрадення з метою пошкодження або знищення документів, що є доказами зобов'язань між Росією та іншою державою. Відповідно до ст. 276 особи, визнані винними у вчиненні державної зради в будь-якій формі, підлягали безальтернативному покаранню у вигляді позбавленні зрадника всіх прав та смертній карі. Таку санкцію застосовували як до виконавців, так і до інших співучасників. Кримінально-карним визнавались також дії, які полягали у викритті державної таємниці іноземній державі, яка не знаходилась у ворожих відносинах з Росією (ст. 278). Заборонялось також здійснення таємного листування з іноземним урядом, навіть якщо це не спричинило шкоду Росії. Разом із тим, характерною особливістю даного правового документу

являлась відсутність спеціальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду, на відміну від попередніх нормативно-правових актів.

З подальшим розвитком правової системи Російської імперії, у 1903 р. прийнято збірник кримінальних законів «Кримінальне уложення», яким власне й закінчується період фундаментальних актів кримінального права Російської імперії в утворенні правової системи України. Розробники «Кримінального Уложення», залишивши основні положення попереднього закону щодо кримінальної відповідальності за вчинення державної зради, виділили окремі частини статті 275 Уложення 1845 р. в самостійні 12 статей 4 Глави. Таким чином, частиною 1 ст. 108 Уложення передбачалось покарання у вигляді каторги за сприяння ворогу у вчиненні бойових або інших дій на шкоду державності, при цьому чітко був визначений суб'єкт злочину – підданий Російської імперії. Новизною тут стало визначення у змісті особливих кваліфікуючих ознак злочину: надання допомоги ворогу; вчинення вбивства соратника. Окрім того, у змісті норми також було визначено форми державної зради: перехід на бік ворога; шпигунство; надання іноземній державі допомоги у вигляді проведення підривної діяльності. Ще однією особливістю Кримінального уложення стало введення до законодавства переліку дій, які кваліфікувались як державна зрада. Разом із тим, законодавцем Кримінального Уложення проведено диференціацію державної зради на дві категорії: тяжку, до якої відносили передачу війська до рук ворогуючої сторони та звичайну – всі інші діяння, передбачені законодавцем як державна зрада. В порівнянні з попередніми нормативно-правовими актами, відповідальність за вчинення державної зради стає менш суворою.

Досить коротким, але від того не менш важливим у історії розвитку національного кримінального законодавства у частині кримінальної відповідальності за державну зраду є період Центральної ради. У період УНР, окрім Кримінального уложення 1903 р., також діяла постанова Тимчасового уряду «Про вжиття заходів проти осіб, що загрожують обороні держави, її внутрішній безпеці та завоюванням революції 1917 року» від 2 серпня 1917 р. Відповідно до постанови, військовий міністр за погодженням з міністром внутрішніх справ у позасудовому порядку міг відправити до в'язниці осіб, діяльність яких, на його думку, підпадала під дію вищезгаданого документа, а в особливих випадках навіть депортувати за межі УНР [14, с. 289].

Складним був процес розвитку радянського кримінального законодавства, що зумовлено, насамперед, різкою зміною суспільно-політичного та економічного ладу країни. Деякий час після революції тимчасові закони відображали перші спроби нової влади придушити політичного противника, тому контрреволюційним вважалось будь-яке злочинне діяння. Таке відношення влади отримало відображення у постанові РНК «Про червоний терор» від 5 вересня 1918 р.

Однак, вже у 1922 р. було прийнято КК УРСР, що дало можливість упорядкувати кримінальне законодавство. Так, відповідальність за злочини проти державного ладу знайшли своє відображення у Главі 1 Особливої частини КК УРСР. Злочини проти держави поділились на контрреволюційні злочини та злочини проти порядку управління. Сучасного поняття «державна зрада» КК УРСР 1922 р. не містив, але стаття 59 КК УРСР передбачала кримінальну відповідальність за вчинення шпигунських дій, а також співпрацю з представниками інших держав з метою схилення таких держав до збройного втручання у політику СРСР [15, с. 145].

Прийнятий у 1927 р. КК УРСР, що практично не відрізнявся від свого попередника, містив доповнення у вигляді ст. 54-1 «а», відповідно до якого встановлювалась відповідальність за зраду батьківщини. Зокрема, за вчинення відповідних злочинних дій передбачалось покарання у виді розстрілу або позбавлення волі на строк не менше 10 років із конфіскацією всього майна. Кримінально-карним також вважалось недонесення про зраду, що готується (ст. 54-1 «г») [14, с. 293].

Важливим для кримінально-правової протидії державній зраді стало прийняття у 1960 р. КК УРСР, стаття 56 якого мала назву «Зрада Батьківщини» та визначала відповідальність за вчинення таких дій: перехід на бік ворога, шпигунство, видача державної або військової таємниці іноземній державі, втеча за кордон або відмова повернутися з-за кордону в СРСР, надання іноземній державі допомоги в проведенні ворожої діяльності проти СРСР, а так само змова з метою захоплення влади. Варто зауважити, що у зазначеному кодексі також було передбачено спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду, умовами якого є – не вчинення ніяких дій на виконання злочинного завдання іноземної розвідки та добровільна заява органам влади про свій зв'язок з ними.

У прийнятому 5 квітня 2001 р. Кримінальному Кодексі України, законодавцем відповідальність за державну зраду віднесено до статті 111 Розділу 1 Особливої частини, що підтверджує пріоритетність кримінально-правової охорони національної безпеки України.

Висновки. Провівши аналіз генезису кримінально-правової протидії державній зраді, приходжу до висновку, що майже на всіх етапах розвитку української держави відбувалась еволюція кримінально-правових норм в частині протидії державній зраді. При цьому, впровадження нових правових норм, що встановлювали порядок протидії даному злочину, прямо залежало від військово-політичної ситуації в країні та її зовнішньо-політичних відносин. Адже чим уразливішою була безпека держави внаслідок військових дій ззовні чи революційних процесів усередині, її низького авторитету на політичній арені світу, а також слабкого рівня соціально-економічного положення населення, тим суворішим встановлювалось покарання за вчинення державної зради. Протягом усього періоду становлення української держави були уточнені об'єктивні ознаки державної зради, видозмінювалися форми такого злочину. Щоправда, не всі законодавчі органи держав, до складу яких в той чи інший історичний період входила Україна, змінюючи систему правових норм щодо протидії державній зраді, формували найбільш вичерпний перелік суспільно небезпечних діянь, що розкривали зраду державі.

Так, серед пам'яток права «доросійського періоду» варто виділити Литовський Статут 1566 р., оскільки саме в даному правовому акті визначення державної зради, хоча й без прямого використання цього терміну, застосовувалося на території України протягом кількох століть. Крім того, в історії становлення кримінального закону України в частині протидії державній зраді, саме Литовський статут мав значний вплив на розробку наступного ключового акту – «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., у якому вперше було передбачено норму про звільнення особи від кримінальної відповідальності за вчинення державної зради.

Однак, не всі законодавчі органи в історії становлення української державності забезпечували належну кримінально-правову протидію державній зраді та еволюцію кримінально-правових норм, що регламентували відповідальність за її вчинення. Насамперед, це стосується 1845-1960 рр. – періоду нестабільної військово-політичної ситуації спочатку в Російській Імперії, а пізніше – і в СРСР та жорстких державно-правових методів управління державою. Так, у 1845 р. з «Уложення про покарання кримінальні та виправні» зникають спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду, які фактично являлись актом гуманності держави до особи, яка вчинила злочин та були своєрідною заохочувальною нормою, що мала на меті стимулювати патріотичний дух громадян. Зі встановленням радянської влади, з кримінального закону того часу зник і сам термін «державна зрада», який вперше був закріплений у Кримінальному Уложенні 1845 р., а пізніше застосовувався у Кримінальному Уложенні 1903 р., натомість з'явилося загальне поняття «контрреволюційний злочин». Так, радянський законодавець, на відміну від законодавчого органу Російської імперії, не ставив за мету надати найбільш повний перелік суспільно небезпечних діянь, що розкривали державну зраду, а норми КК УРСР 1927 р. були сформульовані нечітко для можливості надто розширити тлумачення, відтак застосовувати широке коло репресій до осіб винних у їх вчиненні. Разом із тим, в кримінальному законі радянського періоду з'явився принцип колективної відповідальності, відповідно до якого покарання за зраду державі несли й родичі винного, які не були співучасниками вчинення злочину, що порушувало один із основоположних принципів кримінального права – принцип індивідуальної відповідальності. Таким чином, законодавець УРСР, повернувшись у XVII ст., запозичив каральний підхід, що застосовувався ще в Литовських Статутах. Законодавчі ж норми, що передбачали кримінальну відповідальність за державну зраду, у сформованому вигляді з'явилися вже у КК УРСР 1960 р.

Таким чином, дослідження генезису законодавства про кримінальну відповідальність за державну зраду підтвердило той факт, що загрозливі для держави процеси і явища на всіх етапах історичного розвитку української держави, обумовлювали появу відповідних кримінально-правових норм, а зміст такої норми в кримінальному законі визначався, насамперед, потребами захисту державного суверенітету.

Джерела та література

1. Статистична інформація про стан злочинності та результати роботи прокурорсько-слідчої діяльності. Генеральна Прокуратура України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=104402.
2. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія / М. І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.

3. Матвійчук В. К. Історія розвитку кримінального законодавства стосовно злочинів проти основ національної безпеки / В. К. Матвійчук // Юридична наука. – 2011. – № 3. – С. 139-151.
4. Рябчук В. Н. Государственная измена и шпионаж: уголовно-правовое и криминологическое исследование / В. Н. Рябчук. – СПб: Юридический центр Пресс, 2007. – 1115 с.
5. Максимейко Н. А. Опыт критического исследования Русской Правды: Выпуск 1. Краткая редакция / Н. А. Максимейко. – Харьков: Типография и Лито- графия М. Зильбербергъ и С-вья. Донець-Захаржевская ул., д. № 6, 1914. – 217 с. // Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини - [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe.
6. Рогов В. А. История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве XV – XVII вв. / В. А. Рогов. – М., 1995. – С. 90.
7. Михайленко П. П. Борьба с преступность в Украинской ССР : в 2 т. / П. П. Михайленко. – К.: Высшая школа, 1966. – Т. 1: 1917-1925 гг. – 832 с.
8. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. – Кн.1 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса: Юридична література, 2004. – 672 с.
9. Історія держави і права України. Част. 1: підручн. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: у 2 ч. / [за ред. А. Й. Рогожина]. – К.: Ін Юре, 1996. – 368 с.
10. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. – М.: Юрид. лит., 1985. – Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – С. 71, 150.
11. Законодательство Петра I / В. М. Клеандрова, Б. В. Колобов, Г. А. Кутьина; отв. ред. А. А. Преображенский, Т. Е. Новицкая– М.: Юридическая литература, 1997. – 730 с.
12. Іванов В. М. Історія держави і права України: навчальний посібник / В. М. Іванов. – К.: Атіка, 2003. – 416 с.
13. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.: наукове видання / [під редакцією Ю. С. Шемшученка]. – К.: Книга, 1997. – С. 7.
14. Ільницька С. Історія становлення законодавства про кримінально-правову охорону конституційного ладу України / С. Ільницька // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 58. – С. 289-295.
15. Советское уголовное право. Особенная часть / [под ред. В. Д. Меньшагина, Н. Д. Дурманова, Г. А. Кригера]. – М.: Издательство Московского университета, 1971. – 464 с.

Левчук-Микитюк А. Генезис уголовно-правового противодействия государственной измене в Украине. В статье исследованы особенности развития уголовно-правовых норм, регламентирующих ответственность за государственную измену в Украине на всех этапах ее становления. Статья содержит сравнение норм уголовного закона о государственной измене, начиная с периода Киевской Руси и заканчивая нормами действующего УК Украины, в частности определены их общие и отличительные черты. На основе проведенного анализа сделаны выводы об основных тенденциях развития уголовно-правового противодействия государственной измене в Украине, а также по уровню обеспечения эволюции уголовно-правовых норм в части противодействия государственной измене законодательными органами государств, в состав которых входила Украина. Определены факторы, обусловившие появление данных норм в украинской историографии, и обстоятельства, которые влияли на изменение их содержания в разные исторические периоды. Исследование генезиса законодательства об уголовной ответственности за государственную измену подтвердило тот факт, что угрожающие государству процессы и явления на всех этапах исторического развития украинского государства обуславливали появление соответствующих уголовно-правовых норм, а содержание такой нормы в уголовном законе определялось, прежде всего, потребностями защиты государственного суверенитета .

Ключевые слова: государственная измена, генезис, уголовно-правовое противодействие, переход на сторону врага, шпионаж.

Levchuk-Mykytiuk A. Genesis of the Criminal Legal Counteraction to State Treason in Ukraine. The article investigates the peculiarities of the development of criminal-legal norms, which regulated the responsibility for state treason in Ukraine at all stages of its formation. The article contains a comparison of the norms of the criminal law on state treason since the period of Kievan Rus to the current Criminal Code of Ukraine with a focus on their similar and distinctive features. The key findings of the study concern the main tendencies of the development of the criminal legal counteraction to state treason in Ukraine, as well as the level of ensuring the evolution of criminal law in the part of counteracting state

betrayal by the legislative bodies of the states, which included Ukraine. The study has revealed the factors that determined the appearance of these norms in Ukrainian historiography and the circumstances influencing changes in their content in different historical periods. The study of the genesis of legislation on criminal liability for the state treason has confirmed the fact that the processes and phenomena threatening the state at all stages of its historical development caused the adoption of the appropriate criminal law. The content of such a norm in the criminal law was specified, first of all, by the need to protect the state's sovereignty.

Key words: state treason, genesis, criminal-legal counteraction, transition to the side of the enemy, espionage.

УДК 347.4

А. Мандрик

Договори про уникнення розголошення та неконкуренцію: аналіз зарубіжної практики та дійсність за чинним законодавством України

У статті здійснено аналіз зарубіжної практики застосування угод про нерозголошення і уникнення конкуренції. Визначено основні умови для дійсності таких договорів і можливості їх примусового виконання. Розглянуто основні акти чинного цивільного законодавства України в контексті можливості застосування даного виду договорів в рамках національного права. Автор приходить до висновку, що незважаючи на недійсність даних договорів згідно з нормами національного права, важливо дотримуватися загальноприйнятих умов їх дійсності у разі здійснення зовнішньоекономічної діяльності.

Ключові слова: договір про уникнення розголошення, договір про уникнення конкуренції, комерційна таємниця, обмеження підприємницької діяльності.

Постановка наукової проблеми та її значення. Для нормального функціонування компаній в різних сферах бізнесу, в тому числі і у сфері інформаційних технологій (ІТ), конкуренція обмежується винятковими правами суб'єктів на використання належних їй результатів інтелектуальної діяльності – таємниця виробництва («ноу-хау»), баз даних тощо. У зв'язку із цим найбільш актуальними для широкого кола підприємств є саме питання охорони комерційної таємниці.

В Україні інститут комерційної таємниці не є достатньо розвиненим у зв'язку із нестабільністю законодавства про комерційну таємницю, його неповнотою, непослідовністю і навіть протиріччями положень окремих нормативно-правових актів, присвячених регулюванню відносин, пов'язаних з комерційною таємницею.

Застосовуючи поширені у більшості прогресивних держав світу механізми захисту, а мова у даному дослідженні піде саме про укладання сторонами договорів про уникнення розголошення та неконкуренцію, вітчизняні суб'єкти правовідносин наражаються на небезпеку визнання таких договорів недійсними при спробі захисту своїх порушених прав та інтересів, а також відшкодування понесених збитків.

Особливо гостро постає питання про дійсність умов про уникнення розголошення та неконкуренцію в сфері розробки інформаційних технологій (ІТ), де результат діяльності, з точки зору його інноваційності, прямопропорційно співвідноситься із отриманими прибутками.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Як в вітчизняному, так і в зарубіжному законодавстві, умови про уникнення розголошення та неконкуренцію знаходяться у суміжних площинах цивільного та трудового права. Можливість застосування їх в рамках трудового права було предметом наукових досліджень О. М. Рим. В рамках цивільного та інформаційного права проблема дійсності умов про неконкуренцію була розглянута Т. В. Бачинським.

Мета дослідження полягає в аналізі існуючою зарубіжної практики та чинного вітчизняного законодавства та застосування і дійсності умов про уникнення розголошення і неконкурування в сфері інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Одними із гарантованих Конституцією України (надалі – КУ) прав є право володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41) та право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42). У багатьох випадках ці норми мають неабияке значення для вільного розвитку економіки та конкуренції між суб'єктами ринку, однак, із розвитком цього самого ринку потребують ширшого тлумачення.

Поняття комерційної таємниці міститься в ст. 505 Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України). «Комерційною таємницею є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію» [3].

Ні вітчизняне законодавство, ні наявна практика не виробили на сьогоднішній день ефективних превентивних заходів щодо попередження витіку інформації або способів захисту прав власників після того, як відомості, що є комерційною таємницею було розголошено. Труднощі виникають вже на етапі визначення кола відомостей, які підлягають охороні, та й довести факт незаконного поширення таких відомостей під час судового розгляду часом буває неможливо, так само як і чітко розрахувати і обґрунтувати розмір завданих збитків та, тим більше, упущеної вигоди.

Зрозумілим і очікуваним в зв'язку з цим є інтерес дослідників до закордонного досвіду вирішення такого роду проблем. Наприклад, в більшості юрисдикцій США комерційна таємниця охороняється законом. У 42 штатах та окрузі Колумбія суди застосовують ту чи іншу редакцію Уніфікованого закону про комерційну таємницю (Uniform Trade Secrets Act).

Даний акт визначає комерційну таємницю як інформацію, в тому числі формулу, зразок, компіляцію, програму, пристрій, метод, техніку або процес, яка має самостійну економічну цінність, дійсну або потенційну, в силу того, що не є загальновідомою або легкодоступною з використанням необхідних засобів для осіб, які можуть отримати економічну вигоду від її розкриття або використання, і є предметом заходів охорони, що є розумними при відповідних обставинах для збереження її секретності [7].

Крім чіткого визначення характеристик, якими наділена комерційна таємниця, з метою її захисту і регулювання цього інституту в зарубіжному праві широко застосовується інститут договорів про уникнення конкуренції (non-compete agreements), що укладаються з працівниками або підрядниками. Джерелом даного інституту є англійське право XVIII століття, а в даний час ці угоди часто застосовуються у відношенні топ-менеджерів і технічних працівників.

Практичне застосування такої домовленості сторін можливе через укладення окремого договору між сторонами, що регулюватиме дані відносини та передбачатиме умови нерозголошення та наслідки їх порушення, або ж включення умов про уникнення розголошення в основний договір (трудовий або цивільно-правовий).

Необхідно відзначити, що в разі виникнення судового спору, з порушення умов non-compete agreements, що були укладені як у трудовому, так і в цивільному праві, регулюються правом Англії однаково, таким чином, для суду не має значення, чи включено дані умови до трудового договору або у будь-який інший документ. З точки зору примусового виконання судових рішень за цими договорами, умови, що включені не в трудовий договір, а оформлені в іншому (наприклад, окремим договором) документі, виконати на практиці легше, оскільки вони будуть розглядатися судом як цивільно-правовий договір без елемента субординації, що характерний для трудових правовідносин.

На сьогодні в загальному праві («common law») виділяють і широко використовують чотири основних види договорів про уникнення конкуренції:

1) зобов'язання про відмову від залучення («non-solicitation»): забороняє колишньому працівнику або підряднику залучати до співпраці клієнтів та інших працівників (підрядників) свого колишнього роботодавця (замовника).

2) зобов'язання про обмеження взаємодії («non-dealing covenants»): заборона колишньому працівнику або підряднику взаємодіяти з клієнтами / контрагентами компанії попереднього роботодавця (замовника) з питань, пов'язаних з попередньою роботою.

3) зобов'язання про уникнення конкуренції («non-competition covenant»): забороняє колишньому працівнику або підряднику займатися діяльністю, що прямо конкурує із компанією

попереднього роботодавця (замовника), в тому числі, і створювати власну компанію прямого конкурента колишнього роботодавця (замовника).

4) відсторонення від роботи перед звільненням зі збереженням заробітної плати («garden leave»).

Аналіз судової практики Англії дозволяє виділити ряд важливих умов, які повинні бути окреслені в договорі для того, щоб він мав законну силу і обґрунтування для застосування примусового виконання. Мова, йде про розумний строк дії застереження або договору, під яким слід розуміти період часу, який буде потрібно наступнику працівника (підрядника) для встановлення свого впливу на ділові контакти. Наприклад, в рішеннях Високого суду (The High Court) у справі International Consulting Services (UK) Limited v. Hart [2000] IRLR 227 і Апеляційного суду по справі Wincanton Limited v. Cranny [2000] IRLR 716 суд визнав законним застереження, що забороняє пропозицію тих видів послуг, які працівник надавав протягом останніх 12 місяців, особам, з якими він взаємодіяв протягом останніх 24 місяців [6].

Крім цього, обґрунтованість такого обмеження має оговорюватись сторонами саме під час укладення ними договору, що містить такий обов'язок, а не відповідно до того, як події розвивалися в подальшому.

Важливим є також географічний аспект встановлених обмежень. Так, заборони, що діють в межах «усього світу», підлягають примусовому виконанню лише в деяких випадках. Більш тривалі по часу або обмеження, що стосуються більш широкого географічного простору, є великим обмеженням свободи професійної діяльності, що має прийматися судом до уваги.

В Україні на сьогоднішній день договори про уникнення конкуренції не матимуть жодної юридичної сили. Це обумовлено основними засадами правового регулювання трудових відносин і підприємницької діяльності, викладених у Конституції України, ЦК та Господарському кодексах (ГК) України, Кодексі законів про працю (КЗпП). Так, стаття 42 КУ встановлює право кожного на ведення підприємницької діяльності, яка не заборонена законом. Тому підприємці мають право без обмежень приймати рішення і самостійно здійснювати будь-яку діяльність, що не суперечить чинному законодавству. Стаття 43 КУ гарантує право кожній людині на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується [5].

Статтями 2, 51 КЗпП визнається свобода праці, включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, видів діяльності. Згідно зі статтею 9 КЗпП, умови договорів про працю, які погіршують становище працівників порівняно з законодавством України про працю, є недійсними [4].

Таким чином, з одного боку, Конституція прямо передбачає право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя діяльністю, яку людина вільно обирає і на яку (в тому числі, і з умовами якої) вона вільно погоджується, так застереження про уникнення конкуренції, що були погоджені обома сторонами, дійсно можуть бути визнані недійсними в Україні. З іншого боку, дотримуючись норм ст. 9 Кодексу законів про працю України, необхідно аналізувати кожне застереження про уникнення конкуренції індивідуально на предмет того, чи дійсно така умова погіршує становище працівника порівняно з законодавством України.

Незважаючи на те, що договори про уникнення розголошення та неконкурування можуть мати різні форми та застосовуватись у різних галузях, усі вони мають однакову суттєву ознаку: обмеження або затримка здатності однієї сторони договору бути учасником ринкових відносин та конкурувати з іншою стороною. У контексті співпраці з фізичними особами (а найчастіше на практиці договори про надання ІТ послуг укладаються між юридичною особою – замовником та фізичною особою (або фізичною особою-підприємцем) в ролі виконавця) це означає обмеження щодо того, яка майбутня робота може бути доступною.

Судова практика по застосуванню в Україні договорів про уникнення конкуренції досить мізерна, та поки ще не вироблено єдиного підходу до даного питання, проте, вже є випадки застосування таких угод в Україні. Так в одній з судових справ за позовом колишнього працівника, суд розглянув питання про правомірність виплати колишнім роботодавцем працівникові компенсації за те, що він протягом року після припинення трудових відносин, не конкурував з колишнім роботодавцем (відповідно до трудового договору, за виконання такого зобов'язання про уникнення конкуренції, колишній роботодавець зобов'язався виплатити працівникові грошову компенсацію) і зобов'язав роботодавця виплатити належну компенсацію.

Крім того, розглядаючи проблему дії договору про уникнення конкуренції з точки зору переманювання працівників або підрядників, можна спиратися на законність та обґрунтованість використання колишнім працівником (підрядником) відомостей бази персональних даних

роботодавця (замовника), в разі якщо він, не маючи на це повноважень і в порушення встановленого законодавством порядку, отримує і використовує персональні дані працівників (підрядників). У такому випадку, відповідно до закону «Про захист персональних даних» він в залежності від обставин може бути притягнутий до адміністративної, кримінальної, цивільної та/або дисциплінарної відповідальності [6].

Висновки. Аналізуючи вищевикладене, зазначимо, що застосування договорів про уникнення конкуренції та нерозголошення («non-compete & non-disclosure agreements») в сучасному українському законодавстві не є можливим, оскільки прямо суперечить положенням основних актів чинного законодавства, що означає, що на території України та в межах її територіальної юрисдикції, відсутні ефективні методи захисту від недобросовісної конкуренції в будь-якій формі, в тому числі і розголошення комерційної таємниці з боку колишнього працівника або підрядника за цивільно-правовим договором.

Згідно з зарубіжною практикою, що може застосовуватись вітчизняними суб'єктами господарювання в процесі здійснення зовнішньоекономічної діяльності, договори про неконкуренцію завжди повинні базуватися на взаємній повазі сторін та їх спільному бажанні виконувати свої обіцянки. Саме тому дотримання усіх необхідних умов при їх укладенні дозволяє не лише захистити інтереси замовника, але і зберегти лояльність контрагентів.

Джерела та література

1. Aalders Rob. The IT Outsourcing Guide / Rob Aalders. – John Wiley & Sons, 2001. – 284 p.
2. Uniform Trade Secrets Act [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://delcode.delaware.gov/title6/c020/>.
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
4. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
5. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
6. Легашова Е. С., Муксинов А. Р. Соглашения о неконкуренции с работниками: английский опыт и российская действительность / Е. С. Легашова, А. Р. Муксинов // Закон. – 2010. – № 4. – С. 51-60.
7. Про захист персональних даних: Закон України від 01 червня 2010 р. № 2297-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>.

Мандрик А. Договори об избежании разглашения и неконкуренции: анализ зарубежной практики и действительности согласно законодательству Украины. В статье проводится анализ зарубежной практики применения договоров об избежании разглашения и неконкуренции («non-compete & non-disclosure agreements»). Автор констатирует, что применение договоров об избежании конкуренции и неразглашении в современном украинском законодательстве не представляется возможным, поскольку прямо противоречит положениям основных актов действующего законодательства. Это означает, что на территории Украины и в пределах ее территориальной юрисдикции отсутствуют эффективные методы защиты от недобросовестной конкуренции в любой форме, в том числе и разглашения коммерческой тайны со стороны бывшего работника или подрядчика по гражданско-правовому договору. Согласно зарубежной судебной практике эти виды договоров могут применяться отечественными субъектами хозяйствования в процессе осуществления внешнеэкономической деятельности. Договоры о неконкуренции всегда должны базироваться на взаимном уважении сторон и их совместном желании выполнять свои обещания. Именно поэтому соблюдение всех необходимых условий при их заключении позволяет не только защитить интересы заказчика, но и сохранить лояльность контрагентов. Автор приходит к выводу, что несмотря на недействительность данных договоров в соответствии с нормами национального права, важно придерживаться общепринятых условий их действительности при осуществлении внешнеэкономической деятельности.

Ключевые слова: договор об избежании разглашения, договор о неконкуренции, коммерческая тайна, ограничения предпринимательской деятельности.

Mandryk A. Non-Disclosure and Non-Compete Agreements: Analysis of the Foreign Practice and Their Validity According to the Current Legislation of Ukraine. The article provides an analysis of the foreign practice on the application of the non-disclosure and non-competition agreements. The author argues that the implementation of the non-compete & non-disclosure agreements in modern Ukrainian legislation is not possible, as it directly contradicts the provisions of the main acts of the current Ukrainian legislation. It means that in Ukraine and within its territorial jurisdiction there are no effective methods of protection against unfair competition in any form, including the disclosure of commercial secrecy by a former employee or contractor under a civil law contract. In terms of the foreign practice non-competition agreements should always be based on the mutual respect of the parties and their mutual desire to fulfill their promises. It must be taken into account by the Ukrainian business entities in case of their foreign economic activity. Observance of all necessary conditions while concluding such agreements allows not only to protect the interests of the customer but also to maintain the loyalty of counterparties. The author argues that despite the invalidity of these agreements in terms of the national law norms, it is important to adhere to the generally accepted norms of their validity in foreign economic activity.

Key words: non-disclosure agreement, non-competition agreement, commercial secret, restriction of entrepreneurial activity.

УДК 341.71

Д. Фелонюк

Консульський захист прав та свобод громадян України за кордоном

Проаналізовано адміністративно-правові механізми та ефективність забезпечення захисту конституційних прав, свобод та інтересів громадян України за кордоном. Висока динаміка міграційних процесів актуалізує дану проблематику. Розглянуто нормативно-правову базу діяльності консульських служб. Запропоновано рекомендації щодо підвищення ефективності діяльності консульських служб щодо захисту конституційних прав та свобод громадян за кордоном. Йдеться про необхідність підвищення професійної компетенції державних службовців, побудову діяльності консульських служб на засадах транспарентності. Існує необхідність посилення співпраці консульських установ з міжнародними й громадськими організаціями та благодійними фондами з метою вирішення питань правового захисту наших співвітчизників.

Ключові слова: консульська установа, консул, громадянин, права та свободи.

Постановка наукової проблеми та її значення. Особливістю розвитку сучасного суспільства є його глобалізація, яка проявляється у вільному перетіканні трудових ресурсів, взаємозалежності національних економік, формуванні міжнародного ринку праці. Україна в цьому плані не є винятком. Лібералізація візового режиму з країнами ЄС дозволила спростити процедуру перетину кордону для українців, що позначилося на зростанні темпів міграції. Мобільність громадян України також спричинена виїздом за кордон на постійне та тимчасове місце проживання за запрошенням родичів, на навчання, лікування, туристичні поїздки, відпочинок. Основними країнами міграції є Польща, США, Німеччина, Білорусія, Ізраїль, Чехія, Угорщина, Канада, Іспанія, Італія, Австрія. Висока динаміка міграційних процесів актуалізує проблему захисту прав, свобод та інтересів українських мігрантів за кордоном, перш за все в країнах ЄС. Ефективність механізму захисту прав людини є основним критерієм правової держави, ступенем її демократичності, прихильності до загальноєвропейської системи цінностей.

Мета статті полягає у тому, що на основі чинного законодавства України та практики його реалізації здійснити аналіз ролі консульських установ у адміністративно-правовому механізмі забезпечення прав та свобод громадян України за кордоном.

Завданнями цієї статті є дослідити адміністративно-правовий механізм забезпечення прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних осіб громадян України за кордоном; розглянути нормативно-правову базу діяльності консульських служб як суб'єкта публічного адміністрування; окреслити напрямки підвищення ефективності діяльності консульських установ в механізмі захисту прав та свобод громадян України за кордоном.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Окремі аспекти проблеми висвітлено у працях В. Бабаєва, Г. Гончарової, Д. Єрмоленко. Практичні сторони проблеми захисту прав громадян України за кордоном досліджували Н. Павловська, Б. Стахура. Питанням правового захисту українських трудових мігрантів присвятили свої роботи українські вчені Д. Тимошенко, В. Капітан, Я. Волоско. Проблематику порушень прав українців в ЄС розглядали В. Власюк та З. Стецюк. Однак, в даних працях недостатньо повно висвітлено питання формування ефективних адміністративних інструментів забезпечення прав і свобод громадян України за кордоном у сфері публічного адміністрування, як реалізації конституційної формули щодо забезпечення прав і свобод людини.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У зв'язку з набуттям Україною статусу асоційованого члена ЄС одним з першочергових завдань є забезпечення реалізації та захисту прав, свобод та законних інтересів наших громадян за кордоном. Міграційна привабливість країн ЄС загострили міграційну кризу, що зумовило необхідність врегулювання міграційних потоків та вжиття заходів до встановлення обмежень в'їзду на територію ЄС. За цих умов зростає важливість застосування адміністративно-правових механізмів швидкого та водночас гнучкого реагування на прецеденти порушення прав та свобод українців за кордоном. Це дозволить повноцінно використовувати економічний та інтелектуальний потенціал громадян, здатних за умов належної державної підтримки та конструктивної співпраці забезпечувати реалізацію інтересів України за її межами, сприяти розвитку міжнародних торгово-економічних та культурних зв'язків.

Особливо потребують правового захисту трудові мігранти. Під трудовою міграцією розуміють «переміщення особи з метою тимчасового працевлаштування, що супроводжується перетинанням державного кордону (зовнішня трудова міграція) або меж адміністративно-територіальних одиниць держави (внутрішня трудова міграція)» [1, с. 535]. Загострення ситуації на Сході України та економічна криза призвели до зростання зовнішньої міграції, пошуку можливостей працевлаштування за кордоном та трансформації тимчасової міграції на постійну. Отримання безвізового режиму зробило міграційний тренд особливо високим. За різними підрахунками до 4 мільйонів українців є трудовими мігрантами. Одночасно за кордоном перебувають близько 2,5 мільйонів українців [2].

Правовими засади забезпечення права громадян України на захист їх законних інтересів за кордоном є Конституція України, Закон України «Про звернення громадян», Консульський статут України та ін. Так, перебування громадян за кордоном гарантується Конституцією України. Зокрема Ст. 33 встановлює що кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну [3].

Проте практична реалізація задекларованих прав та свобод ускладнюється тим, що такі особи попадають під дію іноземного законодавства. Це передбачає зміну їх правового статусу. Перебування в правовому полі інших держав означає, що такі громадяни користуються правами та свободами і мають обов'язки як і інші українські громадяни, котрі проживають на території України, за винятком випадків, передбачених укладеними міжнародними договорами, чинним законодавством України та країни перебування.

Потреба в захисті прав та свобод громадян, що перебувають за кордоном виникає, переважно, у випадку їх порушення, чи виникнення перешкод на шляху використання. Йдеться, насамперед про право на працю, соціальний захист, політичні права та свободи. Разом з тим, у випадках, визначених законодавством іноземної країни, таким громадянам передбачено певні гарантії того, що їх права та свободи не будуть порушені. Ці гарантії являють собою систему соціально-економічних, політичних, юридичних, організаційних передумов, засобів, способів, що створює рівні умови для особи для здійснення своїх прав, свобод та інтересів.

Як правило, українські громадяни за кордоном користуються рівними загальними правами та несуть однакові обов'язки, які і громадяни країни перебування. Разом з тим норми адміністративного права іноземної країни встановлюють статус різних категорій іноземців: біженців, дипломатів, трудових мігрантів та ін., що диференціює їх щодо отримання додаткових прав.

За обсягом та конкретним змістом адміністративна правосуб'єктність іноземних громадян може бути загальною, особливою та спеціальною. Загальна правосуб'єктність українських громадян за кордоном передбачає поширення на них загальних прав та свобод, визначених в Конституції України. Разом з тим вони не можуть перебувати на державній службі іншої країни, приймати участь у місцевих виборах, не допускаються до інформації, яка є державною таємницею. Також на них не поширюється військовий обов'язок громадян цієї країни.

Особлива адміністративна правосуб'єктність різних категорій іноземних громадян визначається ціллю та тривалістю проживання на території іноземної держави (постійне проживання, тимчасове проживання, транзит). Спеціальна адміністративна правосуб'єктність виражається в наявності специфічних прав та обов'язків в таких категорій громадян як дипломати, біженці, особи, що отримали політичний притулок та ін.

Усвідомлюючи потреби мігрантів в юридичному захисті, українська держава приділяє значну увагу питанню комплексного реформування національного законодавства у сфері міграції та розвитку міжнародного співробітництва з метою створення ефективних механізмів захисту прав та інтересів українських громадян за кордоном. Імплементация Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншого боку, прагнення України в перспективі набути членство в Європейському Союзі, передбачає поступове наближення політики та законодавства, у тому числі у сфері міграції, до стандартів Європейського Союзу.

Одним з важливих документів, який визначає пріоритетні напрямки захисту прав та свобод громадян України за кордоном є «Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 р.», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. [4]. Вона заснована на таких принципах як верховенство права, захист прав людини та основних свобод. Усвідомлюючи потреби правового захисту громадян, акцентується увага на забезпеченні надання консульськими установами України в державах, де постійно проживає або тимчасово перебуває значна кількість громадян України, якісних послуг трудовим мігрантам із захисту їх соціальних та економічних прав. В Стратегії державної міграційної політики України значна увага також приділена пошуку механізмів, які б сприяли підвищенню правової освіти громадян, що виїжджають за кордон. В цьому плані планується надавати мігрантам через дипломатичні представництва за кордоном, інформаційні центри та офіційні веб-сайти органів державної влади в Україні інформацію про їх права та обов'язки [2].

Не менш важливими в цьому плані є адміністративно-правові гарантії, які закріплені в законодавстві і стосуються діяльності тих органів виконавчої влади, посадових осіб, які залучені до реалізації захисту прав та інтересів українських громадян за кордоном. Одним з них є Департамент консульської служби як структурний підрозділ Міністерства закордонних справ України. Цей державний орган керує діяльністю консульських установ та відповідальних осіб за кордоном. До таких установ згідно Ст. 2 Консульського статуту України належать генеральні консульства, консульства, віце-консульства та консульські агентства. Вони очолюються відповідно генеральними консулами, консулами, віце-консулами або консульськими агентами [5]. Консульські функції також можуть виконувати дипломатичні представництва України. У цьому випадку в їх складі можуть утворюватися консульські відділи на чолі з генеральними консулами, консулами. Ці зміни набули чинності в редакції Указу Президента № 474/2002 р. від 21.05.2002 р.

Саме на ці органи та особи адміністративно-правові норми покладають юридичні зобов'язання по реалізації та захисті прав та свобод громадян, встановлених Конституцією України, міжнародними договорами, нормами міжнародного права, законами й правилами держав перебування чи проживання українських громадян та створенню необхідних для цього умов. Нормативно-правовою базою їх діяльності є Конституція України, консульські конвенції, Консульський статут України, Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» та ін.

З метою забезпечення належного консульського захисту громадян за межами країни станом на кінець 2018 р. функціонувало 116 закордонних дипломатичних установ. З них 80 консульських підрозділів посольств, 19 генеральних консульств, 14 консульств, 3 консульських відділення. Діяли 112 почесних консульств України. Спостерігалось розширення консульської присутності за кордоном. В той ж році відкрито генконсульство України в Едмонтоні (Канада) та консульство України в Анталії (Турецька Республіка). Консульську службу за кордоном в 2018 р. несли 267 консульських посадових осіб [6]. Також у більш ніж 70 країнах діють нештатні консульські установи,

які очолюються почесними консулами України. За їх допомогою надається практичне сприяння у вирішенні актуальних для наших співвітчизників питань [7].

Пріоритетним напрямом роботи консульських установ є виявлення та фіксація випадків порушення законних інтересів та прав фізичних і юридичних осіб України за кордоном. У випадку підтвердження подібних фактів, консул уповноважений вжити заходів для відновлення таких прав та інтересів шляхом застосування правових механізмів, передбачених законодавством іноземної держави, двосторонніми та багатосторонніми договорами, учасниками яких є Україна та іноземна країна, міжнародними юридичними прецедентами та звичаями; сприяти недопущенню будь-якої дискримінації юридичних та фізичних осіб України за кордоном у порівнянні з громадянами країни перебування. Зокрема, громадяни України мають право на консульський захист у випадку їх затримання або арешту. Задля цього консулом мають вживатися заходи, з метою забезпечення неупередженого розгляду їх справ компетентними та судовими органами країни перебування, надання необхідної консульської допомоги, моніторингу судових слухань, перевірки умов тримання громадян України у місцях позбавлення волі та наявності у них скарг на умови тримання, можливості користування належним кваліфікованим правовим захистом тощо. Згідно ст. 20 Консульського статуту у випадку, якщо після звернення консула до властей держави перебування не будуть відновлені порушені права юридичних осіб і громадян України, консул зобов'язаний повідомити про це Міністерство закордонних справ України та главу дипломатичного представництва України в державі перебування [8]. Також в межах компетенції консул вживає мас вжити необхідних заходів для встановлення місцезнаходження фізичних осіб України за кордоном.

Проте відмітимо, що консул не може бути законним представником фізичних або юридичних осіб України за кордоном через відповідні обмеження, передбачені законодавством іноземних країн та міжнародними договорами. Тому даним громадянам з метою більш ефективного захисту своїх прав, окрім звернення до консула, є необхідність подати заяву до правоохоронних органів відповідно до національного законодавства країни перебування. Особливо це стосується питань, пов'язаних з отриманням матеріальних збитків чи шкоди, завданої життю і здоров'ю наших громадян. До такого висновку прийшли експерти В. Власюк та З. Стецюк в результаті [аналізу випадків](#) нападу на релігійну ходу, організовану Українською греко-католицькою церквою в Перемишлі, та на будинок у Гданську, в якому проживали українські працівники [9]. Правом звернутися до національних судів володіє кожна людина і нікому не може бути безпідставно відмовлено у доступі до правосуддя.

Також до функції консула входить вжиття заходів для охорони майна, що залишилися після смерті громадянина; реєстрація актів громадянського стану громадян України. Він має право відвідувати громадян України, які перебувають під арештом, затримані чи позбавлені в іншій формі. Досить обширними є функції консула у питаннях оформлення набуття громадянства України особами, які постійно проживають за кордоном (ст. 43) [8]. Консульською службою України лише в 2018 р. оформлено 106154 закордонних паспортів, видано 24921 посвідчення особи на повернення в Україну, оформлено 101179 віз для в'їзду в Україну [6].

За даними консульської служби в 2018 р. орієнтовно 6 млн. 400 тис. громадян тимчасово перебувають або постійно проживають за кордоном. З них 438099 громадян перебувають на консульському обліку за кордоном. Найбільше наших співвітчизників перебуває на консульському обліку в Німеччині (102555), Молдові (77028), США (54999). В контексті здійснення діяльності по захисту прав громадян України за кордоном консульськими установами звільнено з-під варті 394 особи, звільнено та повернуто в Україну 64 моряків. Відвідано 1281 утримуваних під вартою осіб, в т.ч. 337 осіб в РФ. Повернуто недоотриману заробітну плату 71 співвітчизнику; встановлено місцезнаходження 549 осіб; повернуто на Батьківщину 13 осіб, які постраждали від торгівлі людьми. 4271 особі забезпечено лікування, реабілітацію та оздоровлення. За цей період 11 814 іноземцями усиновлено дітей-громадян України [6].

Компетенцією консула є не лише захист прав та свобод громадян за кордоном, але й контроль за виконанням їх конституційного обов'язку захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, що включає також і обов'язок відбувати військову службу відповідно до закону. Згідно статті 27 Консульського статуту консул відповідно до законодавства України веде військовий облік громадян України, які перебувають за кордоном. Він зобов'язаний забезпечити прибуття громадян України чоловічої статі, які досягли 18-річного віку, до військових комісаріатів за місцем постійного проживання для проходження призовної комісії.

До повноважень консульських установ також входить надання сприяння, методологічної та консульської допомоги фізичним та юридичним особам України за кордоном в отриманні інформації щодо особливостей законодавства іншої країни, а також у реалізації права наших

співвітчизників на звернення до компетентних органів країни перебування. Зокрема, консульства поширюють інформацію, спрямовану на підвищення рівня знань про трудове та міграційне законодавство конкретної іноземної держави і тим самим покращують правову компетентність громадян. Таким чином, в діяльності консульських установ простежуються організаційні та правові гарантії реалізації закріпленого у статті 57 Конституції України права громадян знати свої права і обов'язки. Конституційними гарантіями цього права є положення статті, відповідно до якої закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом.

Громадянам України, що перебувають за кордоном надається можливість брати участь у державному житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, політичних партій та інших об'єднань громадян політичного спрямування. Йдеться про реалізацію таких політичних прав як права на участь в управлінні державними справами, всеукраїнському та місцевих референдумах (Ст. 38 Конституції України). Так, у ст. 23 Консульського статуту регламентується, що консул сприяє проведенню відповідно до законодавства України референдумів, виборів Президента України, народних депутатів України. Таким чином, громадяни, що легально перебувають за кордоном долучаються до участі у парламентських та президентських виборах, всеукраїнських голосуваннях з питань внесення змін до Конституції України, вирішення інших важливих загальнодержавних чи місцевих проблем. Тим самим реалізуються конституційні гарантії щодо рівності прав і свобод та недопущення обмежень за ознаками місця проживання громадян (ст. 24). Проте такі права та свободи стосуються, як правило, громадян, які постійно проживають або тимчасово перебувають на обліку в консульському окрузі.

Важливим механізмом в забезпеченні та захисті прав громадян за кордоном є співпраця Міністерства закордонних справ України, Департаменту консульської служби та закордонних дипломатичних установ України з громадськими і міжнародними організаціями та благодійними фондами з метою вирішення питань повернення в Україну наших громадян, котрі потрапили в скрутне становище за кордоном. Зокрема, Нью-Йоркський центр із захисту прав моряків неодноразово надавав практичну допомогу для звільнення затриманих українських моряків. Відмітимо, що юридична підтримка морякам здійснюється і в Україні. У 2018 р. на базі Профспілки працівників морського транспорту України відкрито інформаційні офіси допомоги в таких містах, як Одеса, Херсон та Ізмаїл. В цьому ж році підписано Меморандум про співпрацю МЗС з Профспілкою в управлінні кризовими ситуаціями за участю громадян України – моряків за кордоном. Така тристороння співпраця дозволяє надавати юридичну допомогу нашим громадянам за кордоном та швидко реагувати на потенційні загрози при порушенні їх прав та свобод. Також є домовленості з Міжнародною організацією з міграції про взаємодію в допомозі жертвам сексуальної експлуатації та торгівлі людьми [10, с. 17]. З метою захисту прав та інтересів українських мігрантів Україна співпрацює з провідними міжнародними організаціями – Міжнародною організацією праці, Управлінням верховного комісара у справах біженців ООН у Білорусі, Молдові та Україні, Міжнародною організацією з міграції у питаннях управління міграційними процесами, забезпечення прав трудових мігрантів тощо. Налагоджено скоординовану діяльність між МЗС України, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, омбудсманом з іноземної країни.

Висновки. Отже, консульські установи є важливим інструментом реалізації завдань, які ставить держава по захисту та забезпеченню прав, свобод та інтересів громадян за кордоном. Ефективність їх діяльності ускладнюється специфікою правового поля іноземної країни, яка диференціює застосування адміністративно-правових норм а також прав та свобод щодо наших співвітчизників по відношенню до громадян інших країн.

Захист прав громадян, які виїжджають за кордон передбачає законодавче та (або) адміністративне регулювання. При цьому важливою є підтримка мігрантів впродовж всього міграційного циклу (перед від'їздом, під час перебування за кордоном та після повернення). Певні результати в цьому плані досягаються в рамках діяльності консульських установ щодо інформування громадян; налагодження постійного зворотнього зв'язку з ними, просування програм освітнього обміну; підвищення рівня обізнаності громадськості щодо можливостей захисту їхніх прав та свобод.

Перспективи зміцнення інституційних спроможностей захисту прав та інтересів українських громадян за кордоном лежить також в площині посилення взаємодії консульських установ та інших органів державної влади та юридичних осіб публічного права у передбачених законом випадках, які здійснюють повноваження у сфері міграції. Така взаємодія передбачає постійне підвищення професійного рівня працівників дипломатичних та консульських служб, транспарентності їх діяльності, більш чітке розмежування функцій, відповідальності та повноважень між різними

органами влади; вироблення ефективного, гнучкого та стійкого механізму міжвідомчого співробітництва.

Джерела та література

1. Капітан В. Трудова міграція як аспект проблеми зайнятості в Україні / В. Капітан // Ефективність державного управління. – 2012. – Вип. 32. – С. 474-481.
2. Тимошенко Д. Міграція в Україні: наскільки проблема масштабна? / Д. Тимошенко / Радіо «Свобода» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbas-realii-migracija/29826553.html>.
3. Конституція України: прийнята на 5-тій сесії ВР України 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%>.
4. Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 р., затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України № 482-р від 12 липня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80>.
5. Риженко О. Орієнтири та інструменти ефективної реалізації системи надання електронних сервісів органами влади в Україні / О. Риженко // Публічне управління: ціннісні орієнтири, стандарти якості та оцінка ефективності: матеріали щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 26 трав. 2017 р.), у 5 ч. / за заг. ред. В. Куйбіди, А. Савкова. – Київ: НАДУ, 2017. – Ч. 3. – С. 85-86.
6. Консульська служба. Досягнення. 2018. / МЗС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mfa.gov.ua/mediafiles/images/2019-02-25bg.jpg>.
7. Щодо захисту прав і свобод українських трудових мігрантів за кордоном (інформаційно-аналітична довідка) / МЗС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kompravlud.rada.gov.ua/uploads/documents/32378.pdf>.
8. Про Консульський статут України: затв. Указом Президента України № 127/94 від 02 квітня 1994 р. із змінами від 21 травня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mfa.gov.ua/ua/consularaffairs/directorate>.
9. Власюк В. Порушення прав українців в ЄС: куди звертатися / В. Власюк, З. Стецюк // Українська правда. – 2018. – 7 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2018/08/7/7085179/>.
10. Павловська Н. Захист прав та інтересів громадян України, що перебувають за кордоном / Н. Павловська // Віче. – 2013. – №16. – С. 15-18.

Фелонюк Д. Консульська заштита прав и свобод граждан Украины за рубежом.

Проанализированы административно-правовые механизмы и эффективность обеспечения защиты конституционных прав, свобод и интересов граждан Украины за рубежом. Высокая динамика миграционных процессов актуализирует данную проблематику. Рассмотрена нормативно-правовая база деятельности консульских служб. Предложены рекомендации по повышению эффективности деятельности консульских служб по защите конституционных прав и свобод граждан Украины за рубежом. Речь идет о необходимости повышения профессиональной компетенции государственных служащих, построение деятельности консульских служб на основе транспарентности. Существует необходимость усиления сотрудничества консульских учреждений с международными и общественными организациями и благотворительными фондами с целью решения вопросов правовой защиты граждан Украины за рубежом. Перспективы укрепления институциональных возможностей защиты прав и интересов украинских граждан за рубежом лежат также в плоскости усиления взаимодействия консульских учреждений и других органов государственной власти и юридических лиц публичного права, осуществляющих полномочия в сфере миграции, в предусмотренных законом случаях. Деятельность консульских учреждений должна быть направлена также на информирование граждан; налаживание постоянной обратной связи с ними, продвижение программ образовательного обмена; повышение уровня осведомленности общественности о возможностях защиты их прав и свобод за рубежом.

Ключевые слова: консульское учреждение, консул, гражданин, права и свободы.

Feloniuk D. Consular Protection of Human Rights and Freedoms of the Ukrainian Citizens Abroad. The article elucidates the administrative-legal mechanisms and effectiveness of ensuring the protection of the constitutional rights, freedoms and interests of the Ukrainian citizens abroad. The high dynamics of migration processes actualizes this issue in the context of the normative legal basis of the consular service activity. The article considers the recommendations on improving the efficiency of the activities of consular services in protecting the constitutional rights and freedoms of Ukrainian citizens abroad. The most significant among them is the need to increase the professional competence of civil servants and to improve the consular service activity on the basis of transparency. There is also a need to strengthen cooperation of the consular institutions with international and public organizations, including charitable foundations, in order to solve the issues of the legal protection of the Ukrainian citizens abroad. Perspective for strengthening the institutional capacity to protect the rights and interests of the Ukrainian citizens abroad involves strengthening the interaction between consular offices and other bodies of state power and legal entities of public law that exercise powers in the field of migration (in cases provided for by law). The activities of consular institutions should also be aimed at informing citizens; establishing constant feedback with them; promoting educational exchange programs; raising awareness of the public about the possibilities of protecting their rights and freedoms abroad.

Key words: consular office, consul, citizen, rights and freedoms.

Новини наукового життя

Унікальне видання з актуальної тематики

Вагомим чинником змін у суспільній свідомості частини Українського народу стали події Революції Гідності у листопаді 2013-лютому 2014 років, вбивства громадян України різних національностей під час її проведення, анексія території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя у лютому-березні 2014 року Російською Федерацією, порушення конституційних прав українців і євреїв на тимчасово окупованій території. Усвідомлення громадянами потенційних загроз національній безпеці створило політико-правові передумови для закономірного відновлення демократичного політичного режиму Української держави, цивілізаційного вектору державотворення, розпочатого Українською революцією 1917-1921 років.

Її головний підсумок – проголошення УНР, нового суб'єкта тогочасного міжнародного права, та збройна агресія проти УНР з боку більшовицької влади Радянської Росії. Політичний наслідок цього – втрата державного суверенітету УНР, вбивство одного з її очільників – С. Петлюри 25 травня 1926 року в м. Парижі. Виправдання та звеличення вбивці – єврея за національністю – започаткувало історичний міф про масовий український антисемітизм, який продовжено і в XXI столітті, за умов інформаційної війни, що стала складовою гібридної війни з боку Російської Федерації.

Українськими та іноземними вченими опубліковано чимало праць з цієї проблематики. Однак видання, яке рецензується, суттєво відрізняється від попередніх наукових здобутків, воно є за багатьма характеристиками унікальним. Упорядники систематизували документи та матеріали з метою неупереджено висвітлити не лише Паризький процес, а комплексно характеризувати українсько-єврейські правовідносини у загальному контексті реалізації ст. 11 Конституції України, законів України від 9 квітня 2015 року «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборони пропаганди їхньої символіки» і «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті».

Таке наукове бачення до підготовки видання, обґрунтоване на сторінках передмови, було б неможливе без належного методологічного інструментарію. Використавши хронологічний і порівняльний методи дослідження, тематично об'єднавши джерела різного періоду, у тому числі переклавши їх з французької, польської, англійської, єврейської мови, упорядники аргументовано вказали на складність подолання наслідків комуністичної ідеології у процесі відновлення національної пам'яті Українського народу.

Збірник документів і матеріалів презентує розлогу інформацію, що унеможливило їх детальний аналіз у рамках рецензії. Однак вагомість об'єкта дослідження – широкий спектр українсько-єврейських взаємин 1917-2017 років – диктує доцільність ознайомити читачів із загальним змістом книги.

Рецензія на кн.: Паризький процес: причини, наслідки, реалії, перспективи. Документи та матеріали (1917 – 2017 рр.); у 4 ч. / Упоряд.: Л. Рябошапка, О. Кучерук, В. Яремчук, О. Ярмиш; За ред. Л. Рябошапка, О. Ярмиша. – Львів: Простір-М, 2018. – 2 374 с.

Насамперед не викликає зауваг структурний поділ збірника на чотири частини, кожна з яких певною мірою може слугувати тематичним путівником. Так, публікаціями Т. Шевченка, М. Драгоманова, С. Єфремова, А. Марголіна, С. Дубнова, М. Грушевського, Ф. Сіліницького акцентовано увагу на історичному і теоретичному вимірах українсько-єврейських відносин до Першої світової війни (ч. 1, с. 31-40, 46-48).

Реалізація цих програмних політичних положень після проголошення УЦР, УНР і РРФСР представлена у збірнику принципово відмінним конституційним законодавством. Приміром, УЦР за участі єврейських політичних партій ухвалила 9 січня 1918 року Закон «Про національно-персональну автономію», котрий став складовою Конституції УНР – розділ «Про Національні Союзи» (ч. 1, с. 84-87, 116). Текст закону наведено у збірнику українською та єврейською мовами. Він не мав правового аналогу в Європі, був помітною віхою українського парламентаризму, значно випередив міжнародно-правові документи ООН і Ради Європи, ухвалені у цій сфері на початку 1990-х років.

Упорядниками достатньо відтворено й інше конституційне законодавство періоду діяльності УЦР, гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР, яке передбачало реалізацію прав єврейської національної меншості: про створення Єврейської Національної Ради при єврейському відділі Генерального Секретаріату, ухвалення законів (проектів) «Про Єврейські Громадські Ради», «Про Єврейські Національні Установчі Збори і Тимчасові Єврейські Національні Збори», «О Єврейським Громадським Самоуправлінню» тощо (ч. 1, с. 64, 76, 98, 194, 196).

Хід історичного розвитку Української революції зумовив проголошення 1 листопада 1918 року ЗУНР. Тому цілком логічно, що у збірнику подано документи та матеріали цього періоду української державності. Незважаючи на польсько-українську війну, ЗУНР докладала всіх можливих зусиль для забезпечення конституційних прав і свобод єврейської національної меншості. Їй були гарантовані права у мовній та освітній сферах, виборчій системі, діяльності Збройних Сил, судових і правоохоронних органів, друкованих засобів масової інформації та ін. (ч. 1, с. 150, 151, 155, 174). І. Вальдмана призначили Уповноваженим у справах єврейської національної меншості Східної Галичини. Він був серед тих небагатьох єврейських політичних і військових діячів – А. Марголіна, М. Зільберфарба, С. Гольдельмана, В. Лацького, А. Ревуцького, С. Ляйнберга, які не залишилися осторонь революційних подій і за своїми духовними, інтелектуальними, професійними здібностями сприяли реалізації ідей Української революції, а це відповідало спільним національним інтересам.

Продовжуючи характеристику збірника, треба зазначити, що упорядники не ідеалізують період 1917 – 1921 років. У збірнику, з одного боку, наведено факти про існування протиріч між проголошеними правами єврейської національної меншості та їх забезпеченням, з іншого, – з'ясовано причини такого стану справ у контексті політичної та управлінської неспроможності української влади і військових дій на українській території (ч. 1, с. 241-248).

Поразка Української революції 1917 – 1921 років призвела, по-перше, до репрезентації суверенності УНР у діяльності еміграційних структур – Державного центру УНР і його складових: Ради Республіки, Української Національної Ради (передпарламентів), Президента, Віце-президента, Уряду. По-друге – до тривалого та безпрецедентного політичного, економічного, соціального комуністичного експерименту. У результаті – нищівна критика, політичні репресії українського та єврейського «буржуазного націоналізму», зростання антисемітизму в різних сферах суспільних відносин, пропаганда «справедливої» національної політики.

Таким є напрям документів і матеріалів наступних історичних періодів. Вже 1920 року в УСРР опубліковано видання про С. Петлюру як «національного зрадника», адміністративне та кримінальне переслідування сіоністів і єврейського духовенства співіснувало з політичним контролем над діяльністю єврейських громадських організацій тощо (ч. 1, с. 283, 325, 328).

Натомість серед політичної еміграції домінувала ідея про швидке повернення на українську територію та участі єврейської демократії у відновленні діяльності законних органів державної влади і місцевого самоврядування УНР. Так, Рада Республіки підтвердила право національно-персональної автономії для євреїв, ухвалила законопроект про асигнування у розпорядження Міністра з єврейських справ 30 млн. крб. допомоги біженцям, хворим, дітям, а виступи єврейських депутатів Б. Айзенберга, Б. Ентеліса, тексти Бюлетенів Єврейського Пресового Бюро на Україні, підписання М. Славінським і В. Жаботинським Карлсбадського договору 1921 року свідчили про усвідомлення необхідності подолання антисемітського образу Українського народу (ч. 1, с. 291, 292, 296, 301-305).

Загальновідомо, що діяльність політичної еміграції, С. Петлюри, його здатність аналізувати внутрішню і зовнішню політику, налагоджувати дипломатичні відносини з Францією, Великобританією, Польщею, Румунією, планувати військову модернізацію з метою майбутнього відстоювання українських інтересів перебували під постійним спостереженням зовнішньої розвідки СРСР. Тож версія про її співучасть в організації вбивства С. Петлюри є достатньо вірогідною.

Відтак чільне місце у збірнику займає перебіг Паризького процесу: досудове розслідування кримінальної справи (загальна характеристика ґрунтовно викладена у статті О. Кучерука), створення та діяльність Міжорганізаційного Комітету для вшанування та оборони пам'яті С. Петлюри, участь польського адвоката єврейського походження Ч. Познанського, коментарі у пресі, судовий розгляд 18-26 жовтня 1927 року. Визначальним етапом Паризького процесу були судові дебати, під час яких прокурор П. Рейно, адвокати Ц. Кампінчі, А. Вільм, А. Торес переконували Суд Присяжних в обґрунтованості правової позиції обвинувачення та захисту (ч. 2, с. 11, 62, 309, 427-460). Підкреслимо, що зміст книги збагачено документом, який вперше опубліковано в Україні, – текстом Постанови Суду Присяжних Округу Сена м. Парижа про визнання підсудного невинним у вбивстві С. Петлюри та відшкодування матеріальної шкоди (ч. 2, с. 472).

Відмітимо, що згаданий тематичний підхід до систематизації збірника зумовив опублікування дотичних документів і матеріалів, які згодом тлумачили події Паризького процесу. Варто виокремити й лист Л. Рябошапка до Міністерства юстиції України від 14 лютого 2017 року про можливість перегляду результату Паризького процесу – вперше це питання порушено у практичній площині (ч. 2, с. 615, 617).

Негативно оцінюючи Паризький процес у правовому, політичному, міжнародному аспектах, упорядники звертають особливу увагу на політико-юридичне значення Нюрнберзького процесу. Він став визначальним орієнтиром у справі викорінення нацизму, переслідування та покарання нацистських військових злочинців. Статут Міжнародного Військового Трибуналу та принципи, покладені в основу вироку, є діючим міжнародним правом. Приміром, 26 листопада 1968 року ГА ООН ухвалила Конвенцію «Про незастосування терміну давності до військових злочинів і злочинів проти людства».

Під цим кутом зору збірник містить документи та матеріали, в яких відображено сучасну міжнародно-правову оцінку Голокосту – резолюції ГА ООН від 1 листопада 2005 року «Пам'ять про Голокост» та від 26 січня 2007 року «Заперечення Голокосту» (ч. 4, с. 271, 350), вказано на необхідність вивчення трагедій Голодомору та Голокосту на засадах рівноправності, спростовано радянську пропаганду про масову участь українців у вчиненні військових злочинів проти євреїв.

Зокрема, стаття С. Кота аналізує діяльність Комісії судді Ж. Дешена в Канаді у 1985-1987 роках, яка не підтвердила участі дивізії СС «Галичина» (1-ої Дивізії Української Національної Армії) у військових злочинах проти євреїв (ч. 3, с. 187). Інший приклад – матеріали ГДА СБУ, оприлюднені 2008 року. Вони розкривають механізм фальшування доказів, розроблений КДБ СРСР-УРСР у 1959-1960 роках (кримінальна справа Т. Оберлендера) з метою обвинувачення українських військових батальйону «Нахтігаль» у Голокості (ч. 4, с. 9, 140).

Прикметна особливість збірника - документи та матеріали про вагомий внесок УГКЦ у порятунок євреїв під час Голокосту (Андрея та Климентія Шептицьких, О. Ковча), священників інших конфесій (О. Глаголев), різних за соціальним статусом українців (нотаріусів, поліцейських, бургомістрів та ін.), які були репресовані нацистським окупаційним режимом з приводу їх участі у цих заходах (ч. 3, с. 173, 225).

Характеризуючи політичну позицію ОУН-Б щодо євреїв, упорядники використали спогади Я. Стецька, де він писав про жорстке ставлення лише до єврейських комуністів і енкаведистів, які «діяли в інтересі російського імперіялізму» (ч.3, с. 166). Помітне місце у збірнику відведено документам і матеріалам про ідеологічну переорієнтацію українського націоналізму з цього питання, а також участь євреїв у діяльності УПА.

Збірник ретельно розглядає українсько-єврейські взаємини після Другої світової війни. У першу чергу, йдеться про встановлення та розірвання дипломатичних відносин між СРСР і Державою Ізраїль (1948 і 1967 роки), участь представників УРСР у цьому політико-дипломатичному процесі (ч. 3, с. 270, 271, 338). Достатньо показово, що у збірнику є матеріали про прагнення відновити українсько-єврейський діалог за кордоном. Приміром, це статті, доповіді М. Добрянського, М. Яворівського, В. Голубничого, В. Вериги, М. Френкіна, С. Гольдельмана (ч. 3, с. 314, 316, 318, 321, 417), дискусійні публікації (ч. 3, с. 356, 415), рецензія на книгу С. Гольдельмана «Жидівська Національна Автономія на Україні. 1917-1920» (ч. 3, с. 331), інформація про діяльність Товариства єврейсько-українських зв'язків у Державі Ізраїль (ч. 3, с. 405, 426), Товариства українсько-єврейських зв'язків у США на чолі з Я. Сусленським і М. Стахівим (ч. 3, с. 405, 426, ч. 4, с. 134).

Пошук шляхів співпраці з єврейськими інституціями здійснювала й УНРада. Вона розробляла різні заходи: заснування спільної наукової комісії для дослідження українсько-єврейських взаємин, упорядкування контактів між політичними діячами і журналістами обох національностей, опублікування відповідних англійських книг, статей. У збірнику, зокрема, є тексти Декларацій УНРади 1954 і 1957 років, котрі висловлювали готовність Українського народу «допомогти єврейській людині виправити ті шкоди, яких вона зазнала під окупаційними режимами», відображали ставлення до радянського антисемітизму як такого, що компрометує «Український народ перед громадською думкою світу», вшановувалась пам'ять євреїв – жертв комуністичної і нацистської систем, «злочинів, що їх найпотворнішим символом став злочин у Бабиному Яру» (ч. 3, с. 293, ч. 4, с. 711).

Аналогічні дії мали місце між учасниками українського і єврейського дисидентського руху. Наприклад, витяг із праці І. Геля «Грані культури», опублікований у збірнику, це – ще один доказ усвідомлення необхідності українсько-єврейського політичного союзу у боротьбі проти радянської влади та наміру забезпечити конституційні права єврейської національної меншості після створення Української держави (ч. 4, с. 717).

Протилежно діяли органи державної влади УРСР. Так, у збірнику є інформація про політичні репресії учасників українського та єврейського дисидентського руху – кримінальні справи Ю. Вудки, М. Хейфеца, Н. Щаранського та ін. (ч. 3, с. 354, 369, 371, 381). Водночас КПУ, будучи ядром політичної системи радянського суспільства, зобов'язувала державний апарат оцінювати суспільні явища з позицій марксизму-ленінізму, формування єдиного радянського народу, проводити постійну критику петлюрівського та бандерівського терору як проявів політичного екстремізму (ч. 3, с. 445, 461).

Методи КПУ, спрямовані на дискредитацію українського та єврейського дисидентського руху, не зупинили процес демократизації міжнародних відносин наприкінці 1980-х років. Приміром, у збірнику розглянута діяльність Народного Руху України за перебудову, Ради Національностей, в якій брали участь українці та євреї (ч. 3, с. 451, 454, 465, 467). Не менш значуща подія – проведення Міжнародної наукової конференції «Про українсько-єврейські відносини» у м. Києві 7-9 червня 1991 року. У збірнику наведено виступи (тези) їх учасників – І. Дзюби, Я. Дашкевича, Л. Плюща, Л. Фінберга та ін. (ч. 3, с. 475-485). Матеріали конференції стали основою для подальшого

теоретичного та практичного опрацювання цієї тематики у новітніх політичних реаліях державного будівництва.

Вони були пов'язані з ухваленням Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року, проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 року, входженням України до Ради Європи, прийняттям Конституції України 28 червня 1996 року. Однак повернення Української держави до європейської моделі політичних, правових, етнонаціональних відносин, як показано у попередніх частинах збірника, відбувалося в пострадянському суспільстві, створеному на пропаганді теорії класової боротьби, диктатури пролетаріату та розвинутого соціалізму.

Комуністичне виховання декількох поколінь радянських громадян, ідеологічна діяльність КПУ з метою розповсюдження дезінформації про українсько-єврейські взаємини ускладнювали здатність українців і євреїв змінити радянський світогляд, здійснити декомунізацію суспільних відносин не лише на рівні риторики.

Отже, перехід до сучасної державної політики відновлення національної пам'яті Українського народу та етнонаціональної політики порушив перед Українською державою низку фундаментальних проблем – світоглядних, політичних, юридичних, міжнародних. Відповідь на них вимагала формування такої внутрішньої і зовнішньої політики, яка могла б виконати завдання переосмислити проблематику українсько-єврейських відносин – складової національної безпеки держави.

У збірнику окреслено політико-правовий процес становлення та розвитку етнонаціональної політики, українсько-єврейського рівноправного міждержавного співробітництва. Приміром, від вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру 29 вересня 1991 року (вперше на державному рівні) – до проведення парламентських слухань з аналогічного питання 27 вересня 2016 року, від перших державних візитів Л. Кравчука та Ш. Вайса 1993 року – до офіційного візиту В. Гройсмана 2017 року (ч. 4, с. 14-20, 73-79, 598, 659).

Водночас у збірнику простежено, що реалізація державної гуманітарної політики з метою спростувати недостовірну інформацію про колективну вину учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті в антисемітизмі та єврейської національної меншості в більшовизмі була непослідовною. Політичний вплив КПУ, проросійських об'єднань громадян і засобів масової інформації, антисемітські дії і заяви політизували дискусію між українською та єврейською спільнотами. Повернення до радянського тлумачення історії українського державотворення, у тому числі про обставини єврейських погромів 1919-1920 років, вбивства С. Петлюри, необ'єктивні оцінки із застосуванням псевдоюридичних аргументів інших знакових імен українського політикуму, більшість з яких стали жертвами радянської спецслужби – Є. Коновальця, Я. Стецька, Р. Шухевича, Л. Ребета, С. Бандери, теж не сприяли українсько-єврейському діалогу.

Зважаючи на це, додаткова систематизація тексту в підрозділі «Післямова: мовою документів і матеріалів. 1917-2017 роки» є чималим достоїнством збірника (ч. 4, с. 668). Він, узагальнюючи, виражає думку читача про причинно-наслідковий зв'язок, який призвів до конфліктних і суперечливих українсько-єврейських взаємин: військова окупація РРФСР території УНР у 1918-1921 роках, встановлення комуністичного та нацистського тоталітарних режимів на території УСРР-УРСР, політичні репресії, маніпулятивна пропаганда про дружбу народів і пролетарський інтернаціоналізм, антисемітська політична практика, фальсифікація історичного минулого.

Викладене вище дозволяє завершити рецензію наступним висновком. Змістовне наповнення книги переконує, що українсько-єврейські взаємини вибудовувалися у загальному руслі тенденцій ХХ століття, які визначалися прагненням кожної нації мати незалежну державу. Спрямованість документів і матеріалів на історичну перспективу висуває на передній план завдання системного підходу до поступового осмислення трагізму історичного шляху, пройденого українцями та євреями у ХХ столітті.

Вивчення соціально-політичних процесів не повинно бути ототожнено з національністю громадян, які брали у них участь, історичне невігластво та радикальна риторика мають поступитися активній освітянській та інформаційній політиці, спільним українсько-єврейським дослідженням, а прояви дискримінації за етнічною ознакою – притягненням до дієвої юридичної відповідальності.

Наголосимо й на тому, що актуальність та значення збірника посилено міжнародним чинником. Документи та матеріали слугуватимуть підґрунтям для зміцнення авторитету України у світі. Реалізуючи зовнішньополітичний курс на євроатлантичну інтеграцію – визначальний фактор забезпечення національної безпеки за умов збройної агресії Російської Федерації, Україна продовжує взаємовигідне співробітництво з Державою Ізраїль, утворює модель української політичної нації, в якій національна гідність українців і євреїв буде відповідати європейським стандартам демократії.

Зрозуміло, що при реалізації масштабного видавничого проекту різні аспекти українсько-єврейських взаємин залишилися поза увагою упорядників. Попри це, є всі підстави стверджувати, що науково-просвітницьке видання, підготовлене доктором юридичних наук, професором Л. Рябошапком, доктором юридичних наук, професором, членом-кореспондентом Національної академії правових наук України О. Ярмишем, кандидатом історичних наук, доцентом В. Яремчуком, кандидатом історичних наук О. Кучеруком, заслуговує позитивної оцінки.

Книга сприятиме реалізації державної політики відновлення національної пам'яті Українського народу, яку треба поєднувати з сучасними демократичними, економічними та культурними трансформаціями в Українській державі. Безперечно, книга, яка вже отримала позитивну оцінку в ході фахових обговорень, має бути перевидана достатнім накладом, щоб стати доступною широкому колу читачів.

Завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки, доктор юридичних наук,
професор, заслужений діяч науки і техніки України
М. М. Яцишин

Редакційна колегія наукового журналу «Історико-правовий часопис» щиро вітає Бернадського Богдана Васильовича із успішним захистом 18 червня 2019 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.867.01 в Інституті законодавства Верховної Ради України дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Створення контррозвідки Російської імперії та її діяльність в Україні (1882–1917 рр.): історико-правове дослідження», виконаній під проводом доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії правових наук України, Президента Міжнародної асоціації істориків права, головного наукового співробітника Інституту законодавства Верховної Ради України, заслуженого юриста України Ярмаши Олександра Назаровича.

Представлена Бернадським Б. В. фундаментальна наукова робота, поза сумнівом, є цінним внеском у вітчизняну історико-правову науку, адже аспекти створення та діяльності спецслужб Російської імперії на українських теренах тривалий час перебували на периферії уваги вчених. Зазвичай дослідники побіжно згадували лише Окремий корпус жандармів в рамках вивчення центральних інституцій політичної поліції чи деяких елементів їх боротьби з антиурядовими силами. Окремі аспекти проблематики розглядались так званою «відомчою» історіографією у роботах, виконаних у закритих закладах органів державної безпеки. Узагальнення власного історичного досвіду (як позитивного, так і негативного), поряд з аналізом ефективних зарубіжних моделей, є вкрай важливим для організаційного та правового забезпечення функціонування системи державної безпеки. Особливої ваги ці проблеми набувають у сучасних умовах, коли в ході неоголошеної війни наша країна стала об'єктом активної розвідувально-підривної діяльності з боку сусідньої держави.

Дисертація Бернадського Б. В. є першим в Україні комплексним історико-правовим дослідженням, у якому розкрито концептуально-правові основи створення, розвитку та функціонування системи контррозвідки, здійснено ґрунтовний науковий аналіз контррозвідувальної діяльності державних органів (у т.ч. і політичної поліції) Російської імперії і, перш за все її місцевих установ на теренах українських земель, становлення і розвитку системи охорони державної таємниці, наприкінці XIX – початку XX ст.

Основні теоретичні положення та висновки, що характеризують наукову новизну та практичне значення представленого дослідження, є результатом особистих досліджень, що були здійснені на основі ґрунтовного аналізу 1287 нормативних, наукових та архівних джерел.

Це дозволило автору роботи успішно виконати усі поставлені завдання, серед яких ми вважаємо за потрібне акцентувати на наступних досягненнях: визначенні суспільно-політичного фону розвитку контррозвідувальної системи на території України та характеристикі основних факторів, що впливали на її еволюцію; здійсненні аналізу загального стану системи контррозвідувальних органів на початок XX ст., процесу їх організаційно-правового будівництва і модернізації, структури, статусу, компетенції і механізмів взаємодії; виявленні основних етапів реформування системи органів політичного розшуку як складової загальної контррозвідувальної системи; визначенні причин змін у структурі та функціях спецслужб; дослідженні створення, основних завдань і компетенції місцевих контррозвідувальних органів в українських губерніях Російської імперії та тенденції їх еволюції; аналізі особливостей комплектування і кадрового забезпечення контррозвідки в українських губерніях; аналізі загального розвитку законодавства у цій сфері та виявлення специфіки правового регулювання діяльності контррозвідки в українських губерніях; з'ясуванні поняття державної таємниці на початку XX ст. та аналізі

На шпальтах нашого наукового видання було оприлюднено статтю Бернадського Б. В. «Роль жандармів у забезпеченні наступальних операцій (правозастосовна практика)» (Історико-правовий часопис. – 2018. – № 2 (12). – С. 16-21).

нормативно-правової бази її охорони; характеристики статусу органів контррозвідки у системі державного управління, вивченні засад її взаємодії з іншими органами місцевого державного управління; виявленні форм і методів функціонування контррозвідки, їх видозміни по ходу ускладнення оперативної обстановки; розкритті механізму управління системою контррозвідувальних органів; встановленні змістової наповненості поняття «контррозвідка» керівними колами держави; оцінці етапу розвитку організації контррозвідки, пов'язаного з Першою світовою війною; аналізі ефективності проведених державними органами Російської імперії заходів щодо протидії розвідувально-підривній діяльності іноземних спецслужб та розвитку правової бази цих заходів; дослідженні основних напрямків оперативної діяльності контррозвідувальних структур, технології роботи місцевих підрозділів.

Виконана наукова робота є цінною не лише у науковій, академічній сфері. Здійснене Бернадським Б. В. узагальнення історичного досвіду, поряд з аналізом ефективних зарубіжних моделей, є вкрай важливим для належного організаційного та правового забезпечення функціонування системи державної безпеки. Вивчення й використання історико-документальної спадщини спецслужб дозволяє у хронологічній послідовності дослідити виникнення та розвиток процесів і подій, пов'язаних з формуванням системи національної та державної безпеки, виявити їх внутрішні й зовнішні зв'язки, закономірності та суперечності, що є необхідним для подальшого вдосконалення нормативно-правового регулювання цієї сфери людської діяльності. За процесом же криміналізації відповідальності за державні злочини проглядають і найважливіші тенденції соціально-політичного характеру, об'єктивні закономірності розвитку суспільства. Дослідження цієї проблеми надає значний матеріал не лише для наукових узагальнень, а й для визначення напрямків удосконалення нормативно-правової бази забезпечення державної безпеки, діяльності відповідних державних органів

Наші автори

Андрусяк Г. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Борис І. – студентка юридичного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Булавіна С. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гламазда П. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гороть А. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Давидова Т. – кандидат юридичних наук, старший науковий консультант організаційно-наукового відділу Науково-організаційного центру Національної академії Служби безпеки України.

Демчук А. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Денісова Г. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри спеціально-правових дисциплін Рівненського інститут Київського університету права НАН України.

Карпінська Н. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Коваленко Т. – доктор юридичних наук, доцент, професор, виконувач обов'язків завідувача кафедри земельного та аграрного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ковальчук І. – аспірант кафедри історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Колб І. – кандидат юридичних наук, начальник відділу нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях та інших заходів примусового характеру прокуратури Київської області.

Колісниченко Н. – студент юридичного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Коломієць Н. – доктор юридичних наук, доцент доцент кафедри кримінального права та правосуддя Навчально-наукового інституту права і соціальних технологій Чернігівського національного технологічного університету.

Конончук І. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Копетюк М. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права Волинського інституту ім. В. Липинського МАУП.

Коротич Е. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Брестського державного університету імені А. С. Пушкіна (Республіка Білорусь).

Кравчук В. – канддат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Кравчук М. – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Крикунов О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Лащук Н. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.

Левчук-Микитюк А. – аспірантка кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Мандрик А. – аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Матвійчук Н. – студентка юридичного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Наконечна Г. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Пророченко В. – студент Навчально-наукового інституту права і соціальних технологій Чернігівського національного технологічного університету.

Саско О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Сидор В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Фелонюк Д. – аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Юхимюк О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Яцишин М. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

*Редакційна колегія приймає електронні листи
для пересилання авторам статей,
опублікованих у відповідному номері наукового журналу
«Історико-правовий часопис»,
за адресою: ipcsnu2013@gmail.com.*

**Інформація для авторів
Умови публікації наукових статей
у фаховому журналі «Історико-правовий часопис»**

Приймаються для редагування й друку наукові статті за фаховим спрямуванням журналу українською мовою, за необхідності - англійською, польською, російською, білоруською. Переклади анотації та реферату статті на англійську мову виконуються фахівцями, залученими редакційною колегією журналу.

Обсяг статті - до 0,5 авт. арк.(8-12 сторінок тексту, оформленого згідно із наведеними вимогами).

У редколегію слід подати:

1. Текст наукової статті в електронному вигляді з дотриманням таких вимог:

Послідовність структурних елементів статті: ліворуч - **УДК** (кегель 12), у наступному рядку, праворуч - **ім'я та прізвище автора** (напівжирний шрифт, 12 кегль). Через рядок - **назва статті** (напівжирний шрифт, 14 кегль). Після назви статті через один рядок потрібно подати **анотацію (250-300 знаків)** та **ключові слова** (5-6 слів чи словосполучень) українською мовою (12 кегль). Через рядок - основний текст, через рядок після основного тексту - **джерела та література** (12 кегль), через рядок після цього - **розширену (не менше 850 знаків) анотацію статті російською мовою разом із зазначенням імені та прізвища автора й перекладом назви та ключових слів.**

Наукові статті відповідно до постанови Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15 січня 2003 р. № 7-05/1 мають містити такі **обов'язкові елементи**: - постановка наукової проблеми та її значення; - аналіз досліджень цієї проблеми; - мета й завдання статті; - виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження; - висновки та перспективи подальшого дослідження.

Для зручності авторів у додатку наведено взірець правильного оформлення рукопису статті.

Вимоги до набору статті. Основний текст рукопису потрібно друкувати через інтервал 1,5 без перенесень, 14 кеглем, шрифт - Times New Roman. Параметри сторінки: ліве поле - 2,5 см, праве -1,5 см, верхнє та нижнє - 2 см. Абзацний відступ - 1,25 см (прохання - не створювати абзацний відступ за допомогою клавіші Tab і знаків пропуску). **Обов'язкове розрізнення знаків дефіс (-) та тире (—), а також використання лапок такого формату: « » («текст»).** Виділення фрагмента тексту можливе курсивом (підкреслення не допускається).

Бібліографічні покликання потрібно оформляти так: на одне джерело - [1, с. 4], на кілька джерел - [4, с. 55; 10, с. 15]. Можливе посилення й без зазначення сторінки, якщо йдеться про джерело загалом.

Вимоги до бібліографічного опису джерел у списку джерел та літератури представлено на офіційному сайті наукового журналу «Історико-правовий часопис» за адресою: <http://historylaw.eenu.edu.ua>.

2. Відскановану та належно завірену рекомендацію наукового керівника (для аспірантів), наукового консультанта (для докторантів) або рецензію від фахівця відповідної спеціальності з науковим ступенем в електронному вигляді.

3. До статті окремим файлом потрібно додати інформацію про автора (українською, російською чи англійською мовами): - прізвище, ім'я, по батькові;

науковий ступінь, місце роботи, посада; адреса для листування), e-mail, мобільний чи робочий телефон.

4. Відскановану електронну копію підтвердження сплати редакційного збору.

Редакційний збір становить 600 грн. за одну статтю обсягом до 10 стор., у разі перевищення обсягу 10 стор. додатково сплачується 50 грн. за кожну наступну сторінку статті. Редакційний збір за публікацію статті англійською мовою становить 300 грн. за одну статтю обсягом до 10 стор., у разі перевищення обсягу 10 стор. додатково сплачується 50 грн. за кожну наступну сторінку статті. Список джерел та літератури, розширена (не менше 850 знаків) анотацію статті включається у обсяг статті. Редакційний збір покриває витрати, пов'язані з редагуванням статей, перекладами на англійську мову, макетуванням та друком журналу, а також поштовою пересилкою журналу авторам.

Редакційний збір необхідно оплатити за наступними реквізитами:

Отримувач: ПАО КБ «Приватбанк»; Номер рахунку: 29244825509100; МФО: 305299; ОКПО: 14360570; призначення платежу: Поповнення СКР № 5168742718825072.

Наукові статті докторів юридичних наук та закордонних науковців публікуються безоплатно.

5. Реферат статті українською мовою (для подальшого перекладу) - реферат повинен обов'язково містити: назву статті, прізвище та ініціали автора, посаду, місце роботи, короткий зміст статті. Мінімальний обсяг реферату – 200 слів (відповідно до наказу МОН України № 1111 від 17.10.2012 р. «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України»).

Назва відповідного файла повинна відповідати прізвищу автора за зразком: franko_statja; franko_recenzia; franko_avtor, franko_zbir, franko_referat.

6. Автор рукопису повинен підписати стандартний договір про передачу авторських прав, якщо стаття прийнята до друку у науковому журналі «Історико-правовий часопис». Бланк договору слід завантажити з офіційного сайту наукового журналу «Історико-правовий часопис» за адресою: <http://historylaw.eenu.edu.ua>. Відсканований примірник договору, підписаний автором рукопису, надсилається на електронну адресу редакційної колегії журналу.

Вказані вище матеріали окремими файлами слід направляти на електронну пошту редакційної колегії: ipcsnu2013@gmail.com

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати та проводити відбір матеріалів.

Оригінали статей, оформлені з порушенням вимог, не розглядають.

Відповідальність за достовірність фактів, покликань, власних імен, відсутність плагіату несуть автори рукописів.

Кожен автор, колектив авторів отримає один примірник журналу після його опублікування.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Яцишин М. Світоглядно-правові та релігійні цінності в житті та творчості Данила Братковського	3
Булавіна С., Давидова Т. Зародження і розвиток ідей українського конституціоналізму.....	10
Колесниченко Н., Юхимюк О. Вплив соціальних факторів на реалізацію принципу поділу влади: історико-правовий аспект (правозастосовна практика)	14
Кравчук М. Історико-правова характеристика статусу суддів та судового розсуду в країнах Західної Європи в період Середньовіччя	19
Гламазда П. Правове регулювання кримінальних правовідносин у Великому князівстві Литовському у достатутний період на прикладі Волинських земель.....	24

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ, АДМІНІСТРАТИВНЕ, ІНФОРМАЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Сидор В. Апроксимація екологічного законодавства України до права ЄС: аналіз міжнародної та національної правової бази.....	29
Кравчук В. Вимога щодо несумісності як складовий елемент конституційно-правового статусу суддів	34
Наконечна Г., Матвійчук Н. Бюджетна децентралізація в Україні: сутність та основні переваги реалізації реформи	39
Конончук І. Принципи формування бюджету ЄС	45

РОЗДІЛ 3. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛІСТИКИ

Духневич А. Напрями еволюції аграрного права України в контексті СОТ та ЄС	49
Коваленко Т. Правові аспекти ведення сільськогосподарського виробництва в гірських регіонах України	54
Демчук А., Борис І. Використання процедури медіації у вирішенні сімейних конфліктів на основі аналізу норм національного та міжнародного законодавства	61
Копетюк М. Нормативно-правові аспекти визначення понять «соціальний захист» і «соціальне забезпечення»	66

РОЗДІЛ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАЧЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

Коломієць Н., Пророченко В.

Розвиток і становлення організаційного забезпечення діяльності судів в Україні..... 70

Андрусак Г.

Стан сильного душевного хвилювання у визначенні меж необхідної оборони
від насильницького статевого злочину 76

Карпінська Н., Ліщинська-Мартинюк О.

Деякі проблемні питання пред'явлення особи для впізнання неповнолітньому
потерпілому від злочинів насильницького характеру 80

Колб І.

Фізичний опір як одна з підстав застосування сили до засуджених:
соціально-правовий аспект 85

Крикунов О., Денісова Г.

Невмотивований відвід кандидату у присяжні у кримінальному процесі
(порівняльно-правове дослідження) 89

Лащук Н.

Кримінально-правові питання приведення вироку суду іноземної держави
у відповідність із законодавством України (визначення статей КК України)..... 97

Саско О., Крикунов О.

Історичний розвиток інституту видачі особи (екстрадиції) в Україні..... 102

РОЗДІЛ 5. МІЖНАРОДНЕ НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Коротич Е.

Кримінально-правова охорона особистої свободи: сучасний стан
і перспективи розвитку..... 110

РОЗДІЛ 6. ТРИБУНА МОЛОДИХ УЧЕНИХ

Ковальчук І.

Соціально-політичні передумови реформування судової влади
в Австрійській імперії та її поширення у Галичині
(друга половина XVIII – середина XIX ст.)..... 115

Левчук-Микитюк А.

Генезис кримінально-правової протидії державній зраді в Україні 121

Мандрик А.

Договори про уникнення розголошення та неконкуренцію:
аналіз зарубіжної практики та дійсність за чинним законодавством України 127

Фелонюк Д.

Консульський захист прав та свобод громадян України за кордоном 131

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Яцишин М.

Унікальне видання з актуальної тематики 138

Наші автори 146

Інформація для авторів 148

CONTENT

SECTION 1. THEORY, HISTORY OF STATE AND LAW, PHILOSOPHY OF LAW

<i>Yatsyshyn M.</i> Ideological-Legal and Religious Values in the Life and Activities of Danylo Bratkowskyi	3
<i>Bulavina S., Davydova T.</i> Social Rights Protection in the Development of the Ukrainian Constitutionalism (XVIII - 30s of the XX century)	10
<i>Kolesnychenko N., Yukhymiuk O.</i> Influence of the Social Factors on the Implementation of the Principle of Separation of Powers: the Historical and Legal Aspects	14
<i>Kravchuk M.</i> Historical and Legal Description of the Status of Judges and Judicial Discretion in the Countries of Western Europe during the Middle Ages	19
<i>Glamazda P.</i> Legal Regulation of Criminal Relations in the Grand Duchy of Lithuania in a Pre-Statute Period on the Example of Volyn Lands	24

SECTION 2. CONSTITUTIONAL, ADMINISTRATIVE, INFORMATIONAL AND INTERNATIONAL LAW

<i>Sydor V.</i> Approximation of the Environmental Legislation of Ukraine to the EU Law: Analysis of the International and National Legal Framework	29
<i>Kravchuk V.</i> Requirement of Incompatibility as an Integral Part of the Constitutional and Legal Status of Judges	34
<i>Nakonechna H., Matviichuk N.</i> Budget Decentralization in Ukraine: the Essence and Main Advantages of the Reform	39
<i>Kononchuk I.</i> Principles of Formation of EU Budget	45

SECTION 3. ACTUAL PROBLEMS OF CIVIL LAW

<i>Dukhnevych A.</i> Evolution Trends of the Ukrainian Agricultural Law in the Context of the WTO and the EU	49
<i>Kovalenko T.</i> Legal Aspects of Agricultural Production in Mountainous Regions of Ukraine	54
<i>Demchuk A., Borys I.</i> Application of the Mediation Procedure in Resolving Family Conflicts: the National and International Legislative Norms	61
<i>Kopetiuk M.</i> Definition of the Concepts of «Social Protection» and «Social Security»: Normative-Legal Aspect	66

SECTION 4. CRIMINAL AND CRIMINAL EXECUTIVE LAW, CRIMINOLOGY, CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS

Kolomiets N., Prorochenko V.

Organizational Support for the Activity of Courts in Ukraine:
Establishment and Development) 70

Andrusiak H.

State of Strong Emotional Excitement (Affection) as a Factor
in Determining the Boundaries of the Necessary Self-defense
against Sexual Assault 76

Karpinska N., Lishchynska-Martyniuk O.

Debatable Issues in the Procedure of Presentation of a Person
for Identification to a Juvenile Victim of Violent Offenses..... 80

Kolb I.

Physical Resistance as One of the Reasons for Using Force
against Prisoners: Social and Legal Aspects 85

Krykunov A., Denisova G.

Peremptory Challenge of the Candidate to Jury in Criminal
Proceedings (Comparative Legal Study) 89

Lashchuk N.

Procedure of Bringing the Verdict of a Foreign State in Conformance
with the Laws of Ukraine: Criminal Legal Issues (the Definition of
Articles in the Criminal Code of Ukraine)..... 97

Sasko O., Krykunov A.

Institution of Extradition in Ukraine: History of Development. 102

SECTION 5. INTERNATIONAL SCIENTIFIC COOPERATION

Korotich E.

Personal Freedom Protection under Criminal Law:
Current State and Enhancement Prospects..... 110

SECTION 6. TRIBUNE OF YOUNG SCIENTISTS

Kovalchuk I.

Socio-Political Preconditions for Reforming the Judiciary
in the Austrian Empire and its Dissemination in Halicia
(second half of the 18th - mid-19th centuries) 115

Levchuk-Mykytiuk A.

Genesis of the Criminal Legal Counteraction to State Treason in Ukraine..... 121

Mandryk A.

Non-Disclosure and Non-Compete Agreements: Analysis of the Foreign
Practice and Their Validity According to the Current Legislation of Ukraine 127

Feloniuk D.

Consular Protection of Human Rights and Freedoms of the Ukrainian
Citizens Abroad..... 131

NEWS OF SCIENTIFIC LIFE

Yatsyshyn M.

Unique Publication on the Actual Subjects..... 138

OUR AUTHORS 146

INFORMATION FOR AUTHORS..... 148

Наукове видання

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС

№ 1 (13)

2019

Упорядник:
О. Крикунов

Переклад з англійської мови:
Л. Гусак, Н. Яцишин

Редактор і коректор: *Н. Шнайдер*
Технічний редактор: *Л. Березюк*

Запрошуємо відвідати сайт наукового журналу «Історико-правовий часопис», на якому за адресою <http://historylaw.eeun.edu.ua> у вільному доступі розміщено інформацію про редакційну колегію, викладено редакційну політику та етичні засади діяльності видання, архів опублікованих статей, інформацію про авторів, допоміжну інформацію для співпраці із редакційною колегією.

Оригінал-макет виготовлено на юридичному факультеті Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ 20053-9853Р від 07.06.2013 р.
Українською, російською, польською, англійською мовами.

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13; тел./факс +38(0332)24-10-07;
телефон редколегії (0332)24-04-11; електронна адреса: ipcsnu2013@gmail.com
Засновник і видавець – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
(43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4513 від 28.03.2013 р.

Формат 60×84¹/₈. Папір офсетний. Гарн. Таймс. Друк цифровий.
Обсяг 18,95 ум. друк. арк., 18,73 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 636.

Виготовлювач – Вежа-Друк (43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 14).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.